

**THE BOOK WAS
DRENCHED**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192610

UNIVERSAL
LIBRARY

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No. M83

Accession No. M1353

Author C19P

Title 42nd, 21st

This book should be returned on or before the date last marked below.

शरत्-साहित्य माला-१७

पंडित महाशय

[डॉ. शरच्चंद्र चतर्जी यांच्या मूळ बंगाली कादंबरीवरून]

: अनुवादक :

भा. वि. वरेरकर

: प्रकाशक :

नवभारत प्रकाशन-संस्था, मुंबई ४

मुद्रक :

रघुनाथ दिपाजी देसाई,
न्यू भारत प्रिंटिंग प्रेस,
६, केळेवाडी, मुंबई नं. ४.

प्रकाशकाचे स्वाधीन
प्रथमावृत्ति
मे १९४४

प्रकाशक :

रघुनाथ दिपाजी देसाई,
नवभारत प्रकाशन संस्था,
६, केळेवाडी, मुंबई नं. ४

कुंज वैष्णवाची धाकटी बहीण कुसुम हिचा बालपणूचा इतिहास. इतका आंगठ होता की त्या साऱ्या गोष्टी आठवल्या कीं ती लाजेनें चुरमार होऊन जात असे. ती दोन वर्षांची होती तेव्हां तिचा बाप वापरले. तिच्या मागून आईनें त्या मुलाचें आणि मुलीचें प्रतिपालन केलें. ती पांच वर्षांची होती त्यावेळीं तिचें रूप ध्यानीं घेऊन बाडलग्रामच्या सुसंपन्न असलेल्या गौरदास अधिकारी या गृहस्थानीं आपला मुलगा वृंदावन याजबरोबर तिचें लग्न लावून दिलें. लग्नानंतर थोड्याच दिवसांनीं कुसुमच्या विधवा आईच्या चारित्र्याबद्दल बऱ्याच बातम्या पसरल्या, त्यामुळे कुसुमला घालवून देऊन गौरदास यानें आपल्या मुलाचें दुसऱ्या मुलीशीं लग्न लावून दिलें.

दुःखानें गांजलेली असली तरी कुसुमची आई फार अभिमानी होती. रागारागानें ती मुलीला घेऊन दुसऱ्या गांवीं गेली आणि त्याच महिन्यांत तिनें एका बैराग्याबरोबर मुलीचा * कंठीबदल विधी उरकून घेतला. पण

* बंगाल्यांत श्रीकृष्णचैतन्याच्या संप्रदायांत जे लोक सामील झाले त्यांच्यांतून 'वैष्णव' ही एक स्वतंत्र जात निर्माण झाली. बंगाली भाषेत या शब्दाचा उच्चार 'बोष्टम' असा करतात. या जातींत चातुर्वर्ण्य मानला जात नाही. वैदिक किंवा पौराणिक लग्नविधीप्रमाणें जरी त्यांचीं लग्नं होत असलीं तरीही 'कंठीबदल' विधी—म्हणजे स्त्री आणि पुरुष यांनीं दीक्षेच्या वेळीं

सहा महिन्यांच्या आंतच तो बैरागीही वेकुंठवासी झाला. तो कोण होता, त्याचें गांव कुठें होतें, तें कुसुमच्या आईखेरीज दुसऱ्या कुणालाच माहीत नव्हतें. कुंजलासुद्धा माहीत नव्हतें. या विधीच्या वेळीं तिनें कुणालाच आपल्याबरोबर नेलें नव्हतें. कंठीबदलविधी खरोखरच झाला होता कीं नुसता तो झाल्याचें सांगण्यांत आलें होतें तें सुद्धां कुणालाही निश्चितपणें सांगतां आलें नसतें.

कुसुमला सात वर्षे पुरीं होईपर्यंतच हे सारे प्रकार होऊन गेले होते. तेव्हांपासून कुसुम विधवा समजली जात होती. तिच्या बालपणचा असा हा संक्षिप्त इतिहास होता. सध्यां ती सोळा वर्षांची तरुणी होती. तिचें सौंदर्य नुसतें ओसंडून जात होतें. गुणांनींही ती तशीच होती. गृहकृत्यांत अत्यंत निपुण होती. शिवाय तिला लिहिता वाचतांही येत होतें. चांगल्या मोठ-मोठ्यांच्या घरीं सुद्धां तिच्या तोडीची मुलगी कचित्तच दिसून आली असती.

तिकडे वृंदावनचा बाप मयत झाला होता. त्याची दुसरी बायकोही मेली होती आणि त्यावेळीं त्याचें वयही पंचवीस सव्वीस वर्षांपेक्षां जास्त नव्हतें. आतां कुसुमला पुनः घरीं घ्यायला तो तयार झाला होता. त्यासाठीं कुंजला रोख पन्नास रुपये, पांच जोड्या धोतरें, उपरणीं आणि कुसुमला पांच भार सोनें आणि शंभर भार चांदीचे दागिने घ्यायला तो तयार झाला होता. गरीब विचान्या कुंजच्या जिभेला पाणी सुटलें होतें, कुसुमनें संमति घ्रावी अशी त्याची फार इच्छा होती पण कुसुम मात्र त्या बाबतींत एक शब्दसुद्धां ऐकायला तयार नव्हती.

त्याचें कारण असें होतें—त्या दोघांना आईबाप नव्हते. ज्या लहानशा घरांत हीं दोघें बहिणभावडें रहात होतीं तें घर गांवांतल्या ब्राह्मणवाडींतच होतें. लहानपणापासून कुसुम ब्राह्मणांच्या मुलीबरोबरच वाढली होती,

धारण केलेली तुळशीची माळ परस्परांनीं बदलली. म्हणजे तो एक प्रकारचा विवाहविधी झाला असें समजण्यांत येतें. पुनः ही कंठी (माळ) फिरून बदलली कीं तो विवाह मोडला जातो. ' वैष्णव ' ही जात कोकणांतील भिक्षा मागणाऱ्या ' ठाकूर ' या जातीसारखी आहे. बहुधा त्यांचा चरितार्थ भजन करून भिक्षा मागण्यावरच अवलंबून असतो.

त्यांच्याबरोबरच पंडितजीच्या पाठशाळेत शिकली होती, त्यांच्याबरोबरच खेळली होती, बागडली होती, आज तागायत त्याच तिच्या सख्यासोबतीणी होत्या, म्हणूनच या प्रस्तावामुळे तिच्या सर्वांगावर कांटा उभा राहिला.

मलेरिया आणि महामारीने पछाडलेल्या बंगदेशांत विधवा व्हायला कुणा मुलीला वेळ लागत नसे. तिच्या बालमैत्रिणींपैकी बऱ्याच जणींच्या हातांतच्या बांगड्या पिचल्या होत्या आणि कपाळचे कुंकू पुसून त्या आपल्या माहेरी 'मागे' आल्या होत्या. याच मुली तिच्या दृष्टीने तिला आदर्शवत् होत्या. छे ! छे ! दादाचे म्हणणे कबूल केले तर या जन्मी हे काळ तोंड कांही कुणाला दाखवतां यायचे नाही !

कुंज म्हणाला, " तू कबूली दे तार्ई. तसे पाहिले तर वृंदावनच तुझा खरा नवरा आहे. "

" खरा खोटा मी जाणत नाही दादा, " कुसुम अतिशय रागावून म्हणाली, " मी विधवा आहे एवढेच मी जाणते. काय म्हणून होय म्हणू ? हवंतस वागायला मी काय कुठ्यामांजराच्या जातीची आहे ? आज लग्न, उद्यां कंठीबदल—पुनः लग्न, पुनः कंठीबदल ! जा, यापुढे असली कांही गोष्ट माझ्यासमोर काढू नकोस. वाडलगांवच्या कुणाचाही आमचा कांही संबंध नाही. माझा नवरा मेला—मी विधवा आहे. "

भोळा विचारा कुंज, यापुढे काय बोलणार होता. आपल्या सुशिक्षित आणि तेजस्वी बहिणीसमोर तो सहजच नांगी टाकीत असे. त्याला वाटत होते ते वेगळेच होते. त्याला वाटे, विचारी दुःखीकष्टी—हे लहानसे घर—घराजवळची आंबेफणसाची लहानशी बाग—त्याखेरीज कसलाच आधार नाही ! एवढा रोख पैसा आणि एवढ्या जोड्या धोतरउपरणी, म्हणजे त्याच्या लेखी कांही लहानसहान गोष्ट नव्हती. हा आमिषाचा प्रश्न बाजूला ठेवला तरीसुद्धा जिवाभावाच्या एकुलत्या एक बहिणीला चांगल्या स्थळी नांदत असलेली पहावे आणि तिच्या सुखाने सुखी व्हावे असे त्याला वाटे.

कंठीबदलविधि त्यांच्या समाजांत चालू होता. त्याची आई ही भानगड करून बसली होती. पण ज्या अर्थी आतां ती मेली आणि कुसुमचा नवरा वृंदावन ज्यां अर्थी एवढा काकुळतीला येतो आहे, त्या अर्थी असले हे भाग्य लाथाडायला कुसुम कां प्रवृत्त होते आहे हेच त्याला कळत नव्हते. प्रश्न होता

काय तो समाजांतील फौजदार छडीदारांचें मत ध्यायचा आणि ते सांगतील तो दंड घायचा. त्या खर्चाची जबाबदारी ध्यायला वृंदावन तयार होता. मग हा असला कंगालाचा संसार सोडून तिला एकदम महाराणी होऊन वसतां येणें शक्य होतें. किती वेडी आहे ही कुमुम ! कुंजला वाटे, आपण तरी कुसूम असतां. रोज त्याचा हाच विचार चाले.

कुंज फेरीवाल्याचा धंदा करीत असे. एका मोठ्या पांटींत माळा, फण्या, डब्या, कुंकवाचे करंडे, तेलाचा मसाला, मुलासाठीं लहान मोठ्या बाहुल्या वगैरे जिन्नस, त्याचप्रमाणें कुसुमनें स्वतः तयार केलेले कशिद्याचे जिन्नस वगैरे घेऊन ती टोपली तो पांच सात गांवांत मार्थी घेऊन फिरत असे. सारा दिवस विक्री करून जें मिळें तें सारें आणून बहिणीच्या हातीं देई. मुद्दल कायम ठेवून त्यांतल्या मिळकतींत कुमुम सारा संसार कसा चालवते तें त्याचें त्यालाच कळत नसे—कळून ध्यायचा तो कधीं प्रयत्नच करीत नसे.

आज सकाळीं फिरत फिरत तो वाडल गांवीं जाऊन पोहोंचला. वाटेंत वृंदावन भेटला, तो शेतावर जायला निघाला होता पण गेला नाही. आधीं जातीचा आणि त्यांतून नात्याचा—आग्रह करकळून त्यानें कुंजला आपल्या घरी नेलें, हातपाय धुवायला पाणी दिलें आणि गुडगुडी भरून देऊन त्याचें स्वागत केलें. दुपारीं वृंदावनच्या आईनें चार प्रकारचे चार जिन्नस करून त्याला वाढले, आग्रह कर करून खायला घातलें आणि भर दुपारीं तो जायला निघाला असतां त्याला मुद्दाम राहवून घेतलें.

संध्याकाळीं कुंज घरीं आला. हातपाय धुऊन थोडे चणे चुरमुरे चघळीत चघळीत त्यानें ती सारी हकीकत बहिणीला सांगितली. हकीकत सांगून झाल्यावर तो म्हणाला, “खरोखरच एक गृहस्थ माणूस आहे तो. वाग, तलाव, शेत-वाडी—कसला काहीं अभाव नाही, लक्ष्मी जशी काहीं नांदते आहे घरांत !”

कुमुम मुकाट्यानें ऐकत होती. ती एक शब्दसुद्धां बोलली नाही.

आपल्या बोलण्याचा तिच्या मनावर परिणाम झाला आहे असे कुंजला वाटले. वृंदावनच्या आईनें जेवायला काय काय केलें होतें, कसा कसा आपल्याला आग्रह केला होता, त्याची इत्थंभूत हकीकत सांगून तो म्हणाला, “नुसता काहीं जेवायचाच आग्रह तिनं केला असं नव्हे ! म्हणाली, अशा भर उन्हांतून गेलं तर डोकं दुखेल. आजारी पडायला होईल !—”

दादाच्या तोंडाकडे पाहून हंसत कुसुम म्हणाली, “सारा दिवसभर दादा एवढंच काम करीत असतो वाटतं ? जेवायचं न् झोपायचं ? ”

तिचा दादासुद्धां हंसला आणि म्हणाला, “मी तरी काय करूं ताई ? सोडीच ना ती—मग जायचं कसं शब्द मोडून ? ”

कुसुम म्हणाली, “तर मग यापुढं आतां त्या गांवीं जाऊं नकोस. ”

तिच्या बोलण्याचें धोरण कुंजला कळलें नाहीं. त्यानें विचारलें, “जाऊं नको ?—कां ? ”

“रस्त्यांत भेटलास तर तुला धरून नेतील ना ? ते मोठे लोक. त्यांना कांहीं कमी नाहीं. पण असं केलं तर आपले दिवस कसे निभतील दादा ? ”

बहिणीचें भाषण ऐकून कुंजला वाईट वाटलें.

कुसुमच्या तें ध्यानीं आलें. ती हंसली आणि म्हणाली, “तसं म्हणत नाहीं दादा, तसं म्हणत नाहीं बरं ! एकदोन दिवसांनीं कांहीं बिघडत नाहीं ! तें नव्हे—पण मी म्हणतें, ते मोठे लोक—आपण गरीब—उगीच त्यांच्या नादीं लागणं शोभतं का आपल्याला ? ”

कुंज उत्तरला, “पण मी तरी कुठं त्यांच्या घरीं जायला निघालों होतो कुसुम ? ”

“तें खरं. पण त्यांनीं आग्रह केला म्हणून गेलास कशाला दादा ? ”

“अन् तूं देखील वामणांच्या पोरींबरोबर एवढी घोंटाळतेस ?—ते सुद्धां मोठे लोक आहेत—मग जातेस कां ? ”

दादाचें धोरण ध्यानीं येऊन कुसुम हसूं लागली. ती म्हणाली, “लहान-पणापासून त्यांच्याबरोबरच ना मी वाढलेंय ? शिवाय तीं कांहीं आमच्या जातीचीं नव्हत, कीं आमच्या समाजांतलींहीं नव्हत. तिथं कांहीं कुणाची लाज बाळगायला नको. पण ही गोष्ट वेगळी आहे. ”

कांहीं वेळ उगीच राहून कुंज म्हणाला, “तिथंही नको लाज वाटायला. लक्ष्मीची त्यांच्यावर कृपा आहे. चार पैसे बाळगून आहेत खरे पण एवढा-सुद्धां गर्व नाहीं कीं मिजास नाहीं. सारीं जशीं कांहीं अगदीं सामान्य माणसं. वृंदावनच्या आईनें अगदीं दोन्ही हात धरून मला आग्रह केला—”

त्याचें वाक्य पुरे झालें नाहीं. एकदम चवताळून उठून कुसुम मधेंच म्हणाली, “पुनः त्या जुन्या गोष्टी काढल्यास ! आईच्या नांवानं त्यानीं जी बदनामी केली होती त्यावेळीं ती इतक्यांत विसरलास वाटतं दादा ? ”

अढीला येऊन कुंज म्हणाला, “ कांहींसुद्धां बोललीं नव्हती तीं ! उगीच कुणा बदमाशांनीं मत्सरानें त्यांच्या नांवावर घातलें—बदनाम केलें. ”

कुसुम म्हणाली, “ म्हणूनच वाटतें मला घरांतून घालवून देऊन दुसरें लग्न केलें त्यांनीं ? होय ना ? ”

तें ऐकून कुंज ओशाळला—तरीही म्हणाला, “ तें खरं. तरी पण असं पहा. त्यांत बिचाऱ्या वृंदावनचा कांहींच दोष नव्हता. जें जें कांहीं केले तें त्याच्या बापानें. दोष बापाचा. ”

कांहीं वेळ थांबून कुसुम अगदीं शांतपणानें म्हणाली, “ कुणाचा का दोष असेना दादा, जें एकदां झालें तें गेलें. आतां त्यांत बदल व्हायचा नाही. शंभर वेळ तीच तीच गोष्ट काढायची काय जरूरी ? आतां यापुढं या बाबतींत वितंडवाद नकोय मला. ”

कुंजला पहिल्यानें उत्तर सुचलें नाही. पण थोड्या वेळानें तो जरासें रागावल्यासारखें करून म्हणाला, “ तुला वितंडवाद नकोय खरा पण मला चान्ही बाजूनीं पाहिलें पाहिजे. उद्यां मी मेलों तर तुझें काय होईल याचा कधीं विचार केलायस ? ”

कुसुमला अत्यंत चीड आली, तिनें मुळींच उत्तर दिलें नाही.

गंभीर होऊन कुंज बोलत होता, “—मी आमच्या साऱ्या जाणत्या माणसांचें मत घेतलेंय. तुझ्या सासूनं जलडांग्याच्या म्हाताऱ्या बुवाजीपर्यंत सर्वांचीं मतं घेतलींयत. सर्वांनीं मोठ्या खुषीनं संमती दिलीय तें माहीत आहे तुला ? ”

कुसुमची मुद्रा पहातां पहातां कठोर झाली. ही सारी हकीकत तिला संक्षेपानें पूर्वींच कळली होती म्हणूनच ती उगी राहिली.

तिच्या नांवानें, तिच्या आईच्या नांवानें, त्याचप्रमाणें तिच्या विधीचा उल्लेख करून त्यांच्या समाजांत चर्चा सुरू झाली होती, समाजांतल्या मोठ-मोठ्या माणसांचीं मतें घेतलीं जात होती, याच गोष्टींची तिला अत्यंत चीड आली होती. ती आलेली चीड मनांतल्या मनांत ठेवून ती विषय बदलून म्हणाली, “ आतां यावेळीं जेवायला काय करूं दादा ? ”

बहिणीचें धोरण कुंजला जाणवलें. तोंड वांकडें करून तो म्हणाला, “ कांहीं नको. मला भूक नाही. ”

कुसुम अधिकच चिडली. पण ती चीड दिसूं न देतां मन आवरून ती तिथून निघून गेली.

कुंजनें चिलीम हातीं घेऊन तंबाखू भरला आणि गुडगुडी ओढून झाल्यावर ती भिंतीला टेकून ठेवून देऊन त्यानें हांक मारली, “कुसुम !”

कुसुम आपल्या खोलींत कशिदा काढीत बसली होती, तिथूनच तिनें उत्तर दिलें, “काय आहे ?”

“म्हटलं रात्र झाली ना फार. रांधणार केव्हां ?”

पुनः कुसुमनें तिथूनच जबाब दिला, “आज आतां नाहीं कांहीं रांधीत.”

“कां ? तेंच विचारतांय मी ?”

कुसुम किंचाळून म्हणाली, “शंभर वेळ तेंच तेंच बोलतां येत नाहीं मला.”

बहिणीचे उद्गार कार्णीं पडतांच हातपाय आपटीत कुंज तिच्या खोलींत येऊन हजर झाला आणि तसाच किंचाळून म्हणाला, “माझं माथं फिरवूं नकोस कुशे ! असंच करायचं असेल तुला, तर डोळ्यासमोर दिसेल त्या वाटेनें निघून जाईन कुठं तरी. सांगून ठेवतांय तुला !”

“जा. आतांच्या आतां जा. भरल्या घरांत असा महारमांगासारखा आरडा-ओरडा करायला घायची नाहीं मी. वाटेल तिकडे जा—जा तिकडे रस्त्यावर उभा रहा न मग जेवढं ओरडायचं असेल तेवढं ओरड.”

कुंजचा राग भडकून उठला. तो म्हणाला, “भद्रकपाळे, तूं धाकटी बहीण—वडील भावाला घरांतून बाहेर जा म्हणतेस ?”

“हो, म्हणतें.” कुसुम म्हणाली, “वडील भाऊ झालास म्हणून काय वाटेल तें करणार आहेस ?”

बहिणीच्या मुद्रेकडे पाहिल्याबरोबर कुंज मनांतल्या मनांत वरमला. आवाज जरा खालीं आणून म्हणाला, “वाटेल तें काय केलें मी ? सांग ना ?”

“मला सांगितल्याशिवाय कां जाऊन त्यांच्या घरीं जेवून आलास ?”

“कां ? त्यांत काय बिघडलं ?”

“काय बिघडलं ?” कुसुम चिरडीला येऊन म्हणाली, “फार फार बिघडलं. मी एकदां सांगून ठेवतें, यापुढं तिथं पुनः कधीं जायचं नाहीं.”

किती झालें तरी आपण वडील भाऊ असल्याची कुंजला जाणीव होती. भांडणाच्या बाबतींत अशी पड खायची त्याला लाज वाटली. तो म्हणाला,

“ मला हुकूम करायला तू काय माझी आक्का आहेस ? मला वाटलं तर मी जाईन तिथं. ”

कुसुम तावातावानें म्हणाली, “ नाही—जायचं नाही. गेलास असं कळलं मला, तर त्याचा परिणाम फार वाईट होईल. तुला सांगून ठेवतेंय दादा. ”

आतां मात्र कुंज खरोखरच घाबरला. तरी मुद्धां चेहऱ्यावरचा आव कायम ठेवून उसनें अवसान आणून म्हणाला, “ अन् गेलों—तर काय करशील तू ? ”

हातांतलें कशियाचें सामान फेकून कुसुम ताड्कन् उठून उभी राहिली आणि किंचाळून म्हणाली, “ मला चिडवूं नकोस दादा. सांगून ठेवतें. निघून जा माझ्या पुढून. नीध म्हणतें ना ? ”

कुंज घाबऱ्याघाबऱ्या खोलीतून बाहेर गेला आणि दरवाजाच्या आड उभा राहून दळूच म्हणाला, “ पहा तर खरं. तुला डरतोय मी ? नाही गेलों इथून तर काय करणार आहेस ? ”

कुसुमनें उत्तर दिलें नाही. दिव्यांतील वात सारून उजेड मोठा करून ती कशिदा काढूं लागली. आड राहिल्यामुळें कुंजला जरा धीर आला. पूर्वीपेक्षां आवाज थोडा जास्त चढवून तो म्हणाला, “ लोक म्हणतात, मेल्याशिवाय स्वभाव बदलत नाही माणसाचा. स्वतः दैत्यासारखी ओरडतेस त्याला मात्र दोष नाही आणि माझा आवाज जरा कुठं थोडासा चढला—” असें म्हणून कुंज थांबला. पण आंतून कांहीं उत्तर येत नाही असें पाहून त्याला मनांतल्या मनांत बरेंच समाधान वाटलें. बाहेर जाऊन त्यानें गुडगुडी हातीं घेतली आणि उगीच एकदोन दम मारून आवाज आणखी एक स्वर वर चढवून तो तिथूनच म्हणाला, “—मी वडील आहे—घरचा मालक आहे मी—माझ्या हुकुमानें सारं कांहीं झालं पाहिजे इथं !—” असें म्हणून त्यानें चिलीम उपडी केली आणि पुनः तीत तंबाखू भरीत भरीत तसाच आवाज चढवून तो ओरडून म्हणाला, “—कुणाचंमुद्धां ऐकायचा नाही. पुनः पुनः हजार वेळ ‘ नाही नाही ’ म्हटलेलं मला खपायचं नाही. मी घरधनी आहे—हें घर माझं आहे—मी म्हणेन तसंच झालं पाहिजे—” असें म्हणून तो थांबला. मागून कुणाची तरी पायांची चाहूल लागल्यामुळें मान खाली घालून स्तब्ध राहिला.

कुसुम मुकाट्यानें आंत आली होती. रागारागानें त्याच्याकडे पहात ती म्हणाली, “ बसल्याबसल्या कंदाळ कसली करतोयस ? नाही जात इथून ? ”

धाकट्या बहिणीच्या तिखट नजरेसमोर धनीपणा गाजवायची वडील भावाची लहर फिकी पडली. त्याच्या तांडाबाहेर शब्द उमटला नाही. त्याच आवेशाने कुसुम म्हणाली, “ दादा, जातोयस की नाही ? ”

आतां तो कुंजनाथही नव्हता, तो चढा आवाजही नव्हता, तें अवसान केव्हांच संपलें होतें. चीं चीं करीत तो म्हणाला, “ म्हणतोंय ना, एवढा तंवाय मरून दे म्हणजे जातो ना ? ”

“ दे इकडे.” असें म्हणून कुसुमने हात पुढें करून चिलीम घेतली आणि ती निघून गेली. एकदोन मिनिटांनीं ती परत आली आणि गुडगुडीवर चिलीम ठेवून म्हणाली, “ सोनाराच्या दुकानीं जातोयस ना ? ”

“ हो. ” कुंज म्हणाला.

“ जा तर. ” कुसुम अगदीं सहजासहजीं म्हणाली, “ फार रात्र करूं नकोस. आतांच होईल जेवण तयार. ”

हातीं गुडगुडी घेऊन कुंज हळूहळू घराबाहेर पडला.

२

त्या दिवशीं वृंदावनचा कौटुंबिक इतिहास बहिणीजवळ सांगतांना कुंजने यत्किंचितही अतिशयोक्ति केली नव्हती. खरोखरच त्याच्या घरांत लक्ष्मी बागडत होती. असें असतांही कुणीही त्याबद्दल वृथाभिमान किंवा ताठा बाळगीत नव्हतें.

त्या गांवीं शाळा नव्हती. लहानपणीं वृंदावन स्वतःच्या प्रयत्नानेंच बंगाली लिहायला वाचायला शिकला होता आणि तेव्हांपासूनच गांवांत एक शाळा उघडायचा त्यानें संकल्प केला होता. त्याचा बाप गौरदास पक्का माणूस होता. वृंदावन त्याचा एकुलता एक मुलगा, पण त्याचा हा एवढा हट्टसुद्धा पुरवायला तो तयार झाला नाही.

बापाच्या मृत्यूनंतर त्यानें आपल्या स्वतःच्याच ओसरीवर शाळा उघडण्याचा संकल्प करून तो अमलांत आणला. त्या शाळेंत कुणाला फी नव्हती.

गांवांत एक म्हातारा पेन्शनर मास्तर होता. त्याच्याजवळ त्यानें इंग्रजी शिकायला सुरवात केली. रात्रीच्या वेळीं येऊन तो त्याला शिकवीत असे

त्यामुळे ही गोष्ट गुप्त राहिली होती. वृंदा वैष्णवाला इंग्रजी येते हे गांवांत कुणाला कळले नव्हते. चारपांच वर्षांपूर्वी वायको मेल्यापासून त्याने हेच काम हाती घेतले होते. सारी रात्र तो अभ्यास करित असे आणि सकाळी घरकाम आणि वतनवाडीची व्यवस्था पहात असे. दुपारी स्वतः स्थापन केलेल्या शाळेत शेतकऱ्यांच्या मुलांना शिकवीत असे. त्याच्या आईने पुनः त्याचे लग्न करण्याची गोष्ट काढली तर आपल्या छोट्या मुलास दाखवून तो म्हणे, “मुलांसाठीच ना लग्न करायचं ? तो तर हा आहे. आतां कशाला हवंय लग्न आई ?”

आईने कितीही रडारड केली तरी तो ती कानी घेत नसे. अशा प्रकारे एकदोन वर्षे गेली.

त्यानंतर एके दिवशी अचानक कुंज वैष्णवाच्या घरासमोर त्याने कुसुमला पाहिले. नदीवर स्नान करून कडेवर कळशी घेऊन कुसुम घरी परत येत होती. नुकतेच तिने यौवनांत पर्दापण केले होते. सारखी टक लावून वृंदावन तिच्याकडे पहात राहिला होता. कुसुम घरांत गेली असे पाहून तो जड पावलांनी तिथून निघून गेला. या गांवांतलीं सारीं माणसे त्याच्या परिचयाचीं होती— अर्थात् तिला पाहिल्याबरोबर ती कोण हे त्याने अचुक ओळखले.

एक मूल झाले की आई आणि मुलगा यांच्यामध्ये फारसा संकोच रहात नाही. तो घरी परत आला त्या वेळी म्हणूनच त्याने सारी हकीकत मोकळ्या मनाने आपल्या आईला सांगितली.

“असं कधी झालंय बाबा ?” आई म्हणाली, “खोड आहे ना या प्रकरणांत ?”

“असेना का खोड !” वृंदावन उत्तरला, “किती झालं तरी ती तुझी मून आहे ना आई ? लग्न करून दिलेस त्याच वेळी कां विचार केला नव्हतास या गोष्टीचा ?”

“खरं आहे.” आई म्हणाली, “पण तें जें कांहीं होतं तें तुझ्या वडिलांना माहीत होतं. त्यांना जें योग्य वाटलं तें त्यांनीं केलं.”

“मग तेंच योग्य आहे तर.” वृंदावन रागारागाने म्हणाला, “मी आतां आहे असाच रहाणार. यापुढं माझ्या लग्नाच्या बाबतींत मुळींच किरकिर लावू नकोस !” असे म्हणून तो तिथून निघून गेला.

यानंतर तीन वर्षे निघून गेलीं. या मुदतींत वृंदावनच्या आईने कुसुमला घरी आणण्याबद्दल फार फार प्रयत्न केले पण त्याचा कांहीं उपयोग झाला नाही. कांहीं झालें तरी कुसुमला पुनः यायला लावणें शक्य झालें नाहीं.

या गोष्टीला कुसुमच्या दृष्टीनें दोन मोठीं कारणे होतीं. पहिलें कारण— आपल्या खुल्याभोळ्या आणि अल्पबुद्धी भावाला एकटा टाकून कुठेंतरी जाण्यांत निला समाधान वाटलें नसतें. दुसरें कारण—पूर्वीच सांगितलें गेलें आहे. फारशी सामाजिक उठाठेव न करतां नवऱ्याच्या घरीं जर तिला जातां आलें असतें तर कदाचित् दादाची एवढी किटकिट बंद करण्यासाठीं तरी ती सासरीं गेली असती. पण बऱ्याच गोष्टी करणें अवश्य होतें—वैष्णवांच्या जमातीची बैठक झाली पाहिजे होती, तिच्या आईवर केलेल्या खोऱ्या आरोपांचा इतिहास, विसरून टाकलेली तिची बालजीवनांतील घटना वगैरे गोष्टींचा उल्लेख झाला असता, आरडाओरड झाली असती, चांभारचौकशा करणारे गांवचे लोक उगीच गोळा झाले असते, तिच्या सख्यासोबतीणींचो नजरसुद्धां सगळे आडपडदे दूर करून कदाचित् तिकडे वेधली गेली असती आणि शेवटीं घरीं गेल्यावर त्यांनीं सरळ शब्दांनीं हंसत हंसत म्हटलें जसतें. ‘मांगडांवांच्यासारखा कुसुमचा देखील निका लागला होता.’ या सर्व गोष्टींची कल्पना येतांच लाजेनें तिच्या सर्वांगावर कांटा उभा रहात असे.

गृहस्थांच्या मुलीबरोबर तिनें शिक्षण घेतलें होते. त्यांच्याच सोबतींत ती त्यांच्याचसारखी लहानाची मोठी झाली होती. गरीबी असली तरी आचार-व्यवहाराच्या बाबतींत त्यांच्यापेक्षां आपला दर्जा कमी ठरेल ही कल्पनासुद्धां तिला सहन झाली नसती.

काल संध्याकाळीं दादाबरोबर कुसुमचें भांडण झालें होतें. लाकडी पेटीच्या चाव्या रागारागानें दादाच्या पायाशीं फेंकून देऊन ती तावातावानें म्हणाली होती, “आतां कांहीं झालें तरी या घरांत कांहीं मला रहायचें नाहीं !”

सकाळींच नदीवरून स्नान करून ती घरीं आली, त्यावेळीं तिला दिसून आलें, कीं दादा घरीं नाहीं—कुठें तरी निघून गेला आहे. त्याची फेरीची पांटीही कुठें दिसत नव्हती. काल चांगली खबर घेतली म्हणून आज सकाळीं भल्या पहाटे उठून दादा गेला असावा असें कुसुमला वाटलें. कालची उणीव भरून काढण्यासाठीं तो सकाळींच उठून गेला होता हें खरें, पण एकंदरीत कुसुमचें

अनुमान चुकलें होतें. त्याचें कारण निराळेंच होतें. थोड्या वेळानें तें उघडकीस आलें.

भल्या पहांटे उठून कुसुम घरकामाला लागत असे. घरांत शेणानें सर्वत्र सारवून घेऊन नंतर सारें अंगणदेखील तसेंच सडासंमार्जन करून नीटनेटकें करीत असे. नदीवर स्नान करून पाणी भरून आणी आणि मग दादासाठीं सैंपाकाला लागत असे. जेवण उरकून कुंज फेरीसाठीं बाहेर निघाला म्हणजे नंतर ती आपल्या पूजेला बसत असे. ज्या दिवशीं कुंज जेवल्याशिवाय फेरीला जाई, त्या दिवशीं तो दुपारपर्यंत घरीं परत येई. त्याचप्रमाणें आजही त्याला यायला दुपार होईल अशी कल्पना करून ती फुलें तोडायला लागली. अंगणाच्या एका बाजूला कांहीं फुलझाडें होती. कांहीं मल्लिकेचीं होती—कांहीं जुईचीं होती. दररोजच्या पूजेपुरतीं फुलें तिथेंच मिळत असत. फुलें तोडून, बाकीची सर्व तयारी करून ती नुकतीच पूजेला बसली होती. इतक्यांत बाहेर कांहीं बैलगाड्या येऊन थांबल्या आणि लगेच एक प्रौढ बाई दरवाजा उघडून आंत येऊन उभी राहिली. क्षणभर एकमेकींनीं एकमेकींकडे पाहिलें. कुसुमनें तिला कर्शी पाहिलें नव्हतें. पण कपाळाला तिलक, गळ्यांत माळ दिसली त्यावेळीं तिला वाटलें, कीं कुणीही असो, आपल्याच जातीची असावी.

ती बाई जवळ येऊन हंसतमुखानें म्हणाली, “तूं मला ओळखत नाहीस मुली—तुझा दादा ओळखतो. कुठं आहे कुंजनाथ ?”

कुसुमनें उत्तर दिलें, “आज भल्या पहांटे तो बाहेर गेलाय. परत यायला बराच उशीर होईल वाटतं.”

आलेली बाई आश्चर्यचकित होऊन म्हणाली, “उशीर होईल म्हणजे काय ग ? काल त्यानं आपला मेहुणा, आणखी चारपांच मुलं—आमच्यांतलींच आहेत तीं—भाचे होतात ते त्याचे—सर्वांना जेवायचं आमंत्रण दिलं. त्यानं आमंत्रण दिलं म्हणून मी आज सकाळीं म्हटलं, ‘एक बैलगाडी ठरवून घेऊन ये बाबा वृंदावन. एकदां जाईन आणि सूनवाईला पाहून आशीर्वाद देऊन येईन म्हणतें !’”

तिचें भाषण ऐकून कुसुम स्तंभित झाली पण लगेच भानावर येऊन तिनें माथ्यावरचा पदर आणखी थोडा पुढें ओढला आणि घाईघाईनें पुढें होऊन

तिला एक प्रणाम केला. घरांतून एक आसन आणून बसायला घालून ती तशीच मुकाट्याने तिथें उभी राहिली.

कुसुमला आतां कळलें, कीं ही आपली सासू.

खालीं बसल्यावर सासूबाई हंसत हंसत म्हणाली, “काल जेवणीं खाणीं उरकलीं तेव्हां वृंदावन थेटेथेटेनें म्हणाला, ‘कुंज माझ्या वडील भावा-सारखा पण मी एवढा दुर्भागी, कीं आजवर कधीं त्याला बोलावून गुळपाणी-मुद्रां खायला दिलं नाहीं ?’ फारा दिवसांनीं हीं माझ्या नणंदेचीं मुलंही इथं आलीं आहेत—तेव्हां कुंजनाथनं हंसत हंसत त्या सर्वांनाच आमंत्रण दिलें. सारींच उद्यां जेवायला या म्हणून म्हणाला ’—”

मान खालीं घालून कुसुम मुकाट्यानें उभी राहिली होती.

जातीनें वैष्णवीं असली तरी वृंदावनची आई अगदींच गांवढळ नव्हती. तिला रीतभात कळत होती—ती वेळ प्रसंग जाणत होती. कुसुमची मुद्रा पाहून तिच्या मनांत एकदम शंका आली, कीं कांहींतरी भानगड झाली आहे. संदिग्धपणें तिनें प्रश्न केला, “होय का ग सूनबाई, कुंजनाथनं तुला कांहीं सांगितलेंच नाहीं वाटतं ?”

बुरख्यांतून मान हालवीत कुसुमनें नकार दिला. पण तें तिचें मुकें उत्तर तिला चांगलेंसें कळलें नाहीं. उलट तिला वाटलें, कीं त्यानें तमें सांगितलें असावें. म्हणूनच ती गूप होऊन म्हणाली, “मग ठीक आहे !” त्यानंतर कुंजनाथची गोष्ट काढून ती मोठ्या वात्सल्यानें म्हणाली, “मला वाटतं तो घाबरला असेल. त्याला वाटलं असेल कीं माझ्या वेड्या मुलाच्या ध्यानांतच कांहीं राहिलं नसावं—तेव्हां मला वाटतं, तो कांहीं व्यायलाब्रियला गेला असेल. येईल वाटतं इतक्यांत ?—अरे पण हे आलेच सगळे !”

‘कुंजदादा’ म्हणून हांक मारीत वृंदावन येऊन दारांत उभा राहिला. त्याच्याबरोबर आणखी तीन मुलगे होते. हेच ते त्याचे आतेभाऊ. वृंदावनची आई म्हणाली, “कुंजनाथ इतक्यांतच कुठंतरी गेलाय वाटतं. सूनबाई, घरांतून एक सतरंजी आणून इथं पसर पाहूं. बसूं दे यांना.”

घाईघाईनें एक घोंगडी ओढून घेऊन कुसुमनें ती दादाच्या खोलींत नेऊन पसरली आणि गुडगुडी हातीं घेऊन तंबाखू भरण्यासाठीं ती सैपाकघराकडे वळली. तें पाहून वृंदावन हंसून म्हणाला, “राहुंदे. आम्ही कुणी गुडगुडी ओढीत नाहीं.”

गुडगुडी तिथेंच ठेवून कुसुम तशीच सैंपाकघरांत गेली आणि एका खुंटीला धरून ताठरून उभी राहिली. काय केलें हें दादानें ? मागलापुढला कांहीं विचार न करतां अकस्मात आपल्याला असें अडचणींत पाहून कुठें निघून गेला हा ? तिला राग आला होता—चीड आली होती, तितकीच शरम वाटली होती. आतां सर्वासमक्ष आपली फजिती होणार या भीतीनें तिचे दोन्ही डोळे आसवांनीं भरून आले.

कालपासून घरांतलीं सारीं हांडींमडकीं रितीं पडलीं होती. सकाळीं आंधोळीला जायच्यापूर्वीं तिनें ठरवले होतें, कीं दादा आला कीं त्याला बाजारांत पाठवून द्यायचें; पण ती परत आली त्यावेळीं दादाचाच पत्ता नव्हता. ती त्याची धाकटी बहीण होती खरी पण अशी कांहीं चूक झाली म्हणजे तो तिच्या समोर यायला भीत असे. कडक धन्याला एकादा गरीब नोकर सुद्धां इतका भीत नसेल ! मोठ्या माणसांना जेवणाचें आमंत्रण दिलें, एवढ्यासाठींच काहीं कुसुमला राग आला नव्हता. खोटी मिजास दाखवण्यासाठीं या मोठ्या माणसांना सहपरिवार निमंत्रण दिलें तें दिलें, पण केलेली ही चूक तांड उघडून सांगण्याइतकें धैर्य ओढूनताणून आणणें सुद्धां कुंजनाथला साधलें नाहीं, याचाच तिला राग आला.

आणखी सर्वोपेक्षां तें एक मोठें संकट झालें होतें ! काय चार दोन पैसे जे शिल्लक होते ते त्या लाकडी पेटींत होते. तिची चावीसुद्धां आतां तिच्याकडे नव्हती—आणि हातीं तर एक पैसाही नव्हता.

निरुपाय होऊन ती चारपांच मिनिटेंपर्यंत तशीच उभी राहिली होती. आतां सारा राग तिनें वृंदावनवर काढला. त्याच्याचमुळे ही सारी भानगड झाली. आपल्या खुब्याभोळ्या भावाला हात धरून ओढून त्यानें आपल्या घरीं नेलें कशाला ? कशाला ही निष्कारण थडा केली ? दादानें जेवायचें आमंत्रण द्यावें असा हा होता तरी कोण ?

गेलीं तीन वर्षे नाहीं नाहीं तीं दोंगें करून कांहींतरी कारण काढून वृंदावन मुद्दाम या बाजूला येरझार्या घालीत होता. परोपरीनें तिचें मन वळवायचा प्रयत्न करीत होता. कितीतरी दिवस कांहीं कारण नसतां सकाळ-संध्याकाळ घरासमोरून उगीच फेऱ्या घालीत होता. त्यांची गरिबीची परिस्थिति त्याला माहीत होती. मुद्दाम आपली फजिति करण्यासाठीं त्यानेंच हें कवटाळ रचून हा योगायोग जुळवून आणला असावा, असेंच तिच्या मनानें घेतलें.

दगडाच्या पुतळीसारखी ती ताठरून गेली होती. मधून मधून ती डोळे पुशीत होती. ती मोठी मानी होती. अशी एकटी पडलेली—काय करावें हेंच तिला सुचेना.

वृंदावनची आई आंत बसून मुलांबरोबर गप्पा गोष्टी करीत होती पण तिच्या मुलाची नजर मात्र खोलीबाहेर भिरभिरत होती. सहज त्याची नजर सैंपाकघरांत असलेल्या कुसुमकडे गेली. डोळ्याला डोळे मिडले. त्याला वाटलें, ती आपल्याला खुणावून बोलावते आहे. एका क्षणांत त्याच्या हृदयांत कालवा-कालव सुरू झाली. सारे प्राण उडून डोळ्यात आले. त्याला वाटलें, आपले डोळे आपल्याला फसवताहेत.

सहज योगायोगानें समोर दिसल्यावर जें माणूस तोंडावर पदर ओढून पळून जात असे, तेंच का हें ? कुंज त्याला वारंवार हेंच सांगत असे. आपल्याबद्दल जिला अत्यंत चीड आहे, ती आपल्याला खूण करून बोलावील कशी ? असें होणेंच शक्य नाहीं. वृंदावननें आपली नजर दुसरीकडे वळवली—पण त्याच्यानें रहावेना. जिकडून डोळ्याला डोळा मिडला होता त्या बाजूकडे त्यानें पुन्हा पाहिलें. पुनः तेंच ! कुसुम त्याच्याकडेच पहात होती. हातानें खूण करून त्याला बोलावीत होती.

वृंदावन तसाच आंत गेला. सैंपाकघराच्या दरवाजाजवळ थांबून त्यानें हळूच विचारलें, “ मला हाक मारलीस ? ”

कुसुमनें तसेंच हळूच उत्तर दिलें, “ हो. ”

वृंदावन आणखी थोडा पुढें सरकला आणि म्हणाला, “ कशाला ? ”

कुसुम क्षणभर उगी राहिली—नंतर तोंडांतल्या तोंडांत पुटपुटली, “ मी असं विचारतें तुम्हाला, आमच्यासारख्या दीनदुबळ्यांची अशी फजिती करण्यांत तुम्हां मोठ्या माणसांना कसली बहादुरी वाटते ? ”

एकदम हा कसला आरोप ! वृंदावन कांहीं न बोलतां तसाच उभा राहिला.

कुसुम थोडी अधिकच चिडून म्हणाली, “ आम्हीं कसे दिवस कंठतों आहोंत तें माहीत आहे ना तुम्हांला ? मग कां म्हणून तुम्हीं दादाशीं असली ही बनवाबनवी केलीत ? एवढी माणसं गोळा करून घेऊन कां म्हणून इथं जेवायला आलां ? ”

या प्रश्नाचें काय उत्तर द्यावें तें वृंदावनला पहिल्यानें सुचलें नाहीं. स्वभावतः तो अगदीं थंडा माणूस होता. कांहीं झालें तरी त्याला कधीं चीड येत नसे. कांहीं वेळ थांबून त्यानें आपलें मन आवरून घेतलें आणि नंतर अगदीं शांतपणें विचारलें, “ कुंजदादा कुठें आहे ? ”

“ माहीत नाहीं. ” कुसुम म्हणाली, “ मला कांहींसुद्धां न सांगतां सकाळ सकाळींच उठून तो कुठें तरी निघून गेला. ”

वृंदावन क्षणभर थांबून म्हणाला, “ जाईना का ? तो नसला तर मी आहे. घरांत कांहीं शिष्टक नाहीं वाटतं ? ”

“ कांहींसुद्धा नाहीं. सारीं भांडीं मोकळीं आहेत अन् माझ्या हातांतही पैसा नाहीं. ”

वृंदावन म्हणाला, “ या गांवांत मला सारे ओळखतात. मी दुकानदारा-करवीं जिनस घेऊन पाठवून देतो. मला एक पंचा दे. तसाच येतांना स्नान करून येईन. विचारलें तर म्हणावं, मी स्नान करायला गेलोंय !—आतां उभी राहूं नकोस. जा पाहूं. ”

आंत जाऊन कुसुमनें पंचा आणून त्याच्या हातीं दिला, तो डोक्यावर घेऊन वृंदावन हंसत हंसत म्हणाला, “ बहीण होतीस म्हणून कुंजदादा असा हा पळून गेला—दुसरी कुणी असती तर असं तिला टाकून पळतां आलं नसतं त्याला. ”

कुसुम तोंडांतल्या तोंडांत पुटपुटत म्हणाली, “ साऱ्यांनाच कांहीं तें जमत नाहीं खरं—पण कुणाकुणाला तें सुद्धां चांगलें साधलेंय ! ”—असें म्हणून आपल्या भाषणाचा त्याच्यावर कसा काय परिणाम झाला हें पहाण्यासाठीं तिरप्या नजरेनें तिनें वृंदावनाच्या चेहऱ्याकडे पाहिलें.

वृंदावन जायला निघाला होता पण तें ऐकून थांबला, “ केव्हांतरी एके दिवशीं तुझा हा भ्रम दूर होईल. तुझ्या बाळपणांत तुझ्या आईनें जी चूक केली त्याची जबाबदारी जशी तुझ्यावर नाहीं, तशीच माझ्या बाबांनीं जी चूक केली त्याबद्दल मीही जबाबदार नाहीं. जाऊं दे. झगडा करायची ही वेळ नव्हे. आतां सैपाकाच्या तयारीला लाग. ”

“ सैपाकाची कसली तयारी करूं तें सांगा ना ? हें माझें डोकें कापून रांधून बाढलें तर पोट भरणार असेल तुमचं, तर तसं सांगा मला ! ”

वृंदावन चार पावले पुढे झाला होता तो मार्गे फिरून आला. तिच्या प्रश्नाचें उत्तर त्याने दिलें नाहीं. तरीपण आवाज अगदीं खालीं आणून तो हळूच म्हणाला, “ मला काय बोलायचें असेल तें खुशाल बोल—तें ऐकून ध्यायला हवेंच मला—पण रागाच्या भरांत आपल्या सासूला मात्र भलतेंच कांहींतरी बोलून जाऊं नकोस. एवढीशी गोष्ट सुद्धां तिच्या मनाला फार लागून रहाते. ”

कुसुमला चीड आली होती. ती धुसपुसून म्हणाली, “ मी कांहीं अगदींच ही नाहीं. मला अकल आहे म्हणलें ! ”

“ तें मला माहीत आहे. ” वृंदावन म्हणाला, “ पण अकलेपेक्षां तुझा रागच फार मोठा आहे तेंही मला माहीत आहे. आणखी एक एक कुसुम—आई स्नान करून आली आहे पण तिची पूजा झाली नाहीं अजून. तिला एकदां विचारून घे आणि तिच्या पूजेची सारी तयारी करून दे. मी आलोंच तितक्यांत. ”

“ बर जा तर. पण कुठें तरी गप्पा मारीत बसूं नका म्हणजे झालं. ”

वृंदावन अगदीं गोडगोड हंसत म्हणाला, “ नाहीं बसत—पण एकदां. सुद्धां उशीर लावावा अन् तुझ्या तोंडचे चार करडे बोल एकावे असं फार वाटतंय मला. आज नसलं तरी आजकाल केव्हां तरी ते ऐकायची आशा आहे मला. आज आतां जरूर लौकर येतो. ”

“ तेव्हांचं तेव्हां पहातां येईल ! ” असें म्हणून कुसुम सैपाकघरांत जात होती तोंच वृंदावन एक लहानसा सुस्कारा सोडून मोठ्या प्रेमळपणानें म्हणाला, “ आश्चर्य आहे ! आज तुझं माझं हें पहिलेंच बोलीभाषण होतंय असं एकदां सुद्धां वाटलं नाहीं. असं वाटतंय कीं जन्मभर असेच तुझे करडे बोल ऐकत आलों आहें ! देवाघरच्या गांठी किती विलक्षण असतात या कुसुम ! ”

कुसुमनें मुकाट्यानें ऐकून घेतलें पण उत्तर दिलें नाहीं.

वृंदावन निघून गेला. झाल्या गोष्टीची आठवण होऊन एकाएकीं तिच्या सान्या आंगावर कांटा उभा राहिला. सैपाकघरांत जाऊन ती स्तब्ध होऊन बसली होती. स्वतःच्या सुशिक्षितपणाच्या अभिमानामुळें ज्या व्यक्तीला आजवर एक अशिक्षित कुणबट समजून ती हिशेबांतसुद्धां धरीत नव्हती, त्या व्यक्तीचें भाषण ऐकून आणि आचरण पाहून त्याच्याबद्दल एक वेगळाच आनंद—एक वेगळीच ओढ आतां तिला वाटूं लागली होती.

३

त्या दिवशी संध्याकाळच्यापूर्वी घरीं जायला निघाल्यावेळीं वृंदावनच्या आईनें कुसुमला जवळ बोलावले आणि गहिंवरल्या आवाजांत म्हटलें, “ आजचा सारा दिवस केवढ्या आनंदांत गेला सूनवाई, तें कांहीं मला तोंडानं बोलून दाखवतां येत नाही. सुखी हो मुली !—” असें म्हणून तिनें पदराची गांठ सोडून दोन सोन्याच्या बांगड्या काढून आपल्या हातानें तिच्या हातांत घातल्या.

आजची सारी व्यवस्था गुपचुप वृंदावनच्या मदतीनें तिनें केली होती तें आतां तिलाही कळून चुकलें होतें. विशेषतः त्यामुळें तिच्या हृदयांत आशेचा किरण उगवला होता. गळ्यांत पदर घेऊन कुसुमनें तिला प्रणाम केला आणि तिची पायधूळ घेतली. ती सुकाड्यानें उभी राहिली होती. त्या बावतींत सासू-सूनेचें कांहींच भाषण झालें नाही. गाडींत बसतांना मुनेला उद्देशून ती म्हणाली, “ शेवटीं कुंजनाथची कांहीं भेट झाली नाही. वेडा पोर सारा दिवस कुठं तरी तोंड लपवून राहिलाय वाटतं. असं कर मुली, उद्यां त्याला एकदां माझ्याकडे पाठवून दे. ”

नुसत्या मानेनेंच कुसुमनें संमती दिली.

वृंदावनच्या आजोबांनें गौर निताईच्या मूर्ति आपल्या घरीं स्थापन केल्या होत्या. त्या देवघरांत बसून वृंदावनची आई रोज मध्यरात्रीपर्यंत माळ घेऊन जप करीत बसे. आज ती तशीच जपाला बसली होती. तिचा छोटा नातू तिच्या मांडीवर डोकें टेंकून झोपी गेला होता. ती बसली होती त्याजागीं दिव्याची सावली पडलेली असल्यामुळें वृंदावन जेव्हां आंत आला त्यावेळीं ती त्याला दिसली नाही. तो देव्हान्याजवळ आला आणि गुडघे टेकून बसला. कांहीं वेळपर्यंत त्यानें मनांतल्या मनांत प्रार्थना केली आणि नंतर साष्टांग-नमस्कार घालून ज्यावेळीं तो उठला त्यावेळीं त्याची नजर आपल्या आईकडे गेली. मनच्यामनीं तो फार लाजला होता.

“ अशी काळोखांत काय बसलीस आई ? ” तो म्हणाला.

“ असेना का काळोख ? ” ती मोठ्या प्रेमानें म्हणाली, “ ये—तूं इथं येऊन जरा माझ्याजवळ बस. ”

वृंदावन तिच्याजवळ जाऊन बसला.

लाज वाटायला त्याला तसेच कारण झाले होते. त्यावेळीं प्रहर रात्र उलटून गेली होती. अशा अवेळीं कधीच तो देवाला नमस्कार करायला जात नसे. आजच तो आला. ध्यानींमनीं नसलेले सौख्य लाभल्यामुळे आज त्याचे हृदय भरून आले होते. दिवस सार्थकीं लागला असें वाटल्यामुळे हृदयाच्या नम्र भावाने कुणाला नकळत आपले अंतरंग देवाला कळवण्यासाठीं तो आला होता. आपल्या मनांतली गोष्ट आपली आई अंदाजाने ओळखील असें वाटून तो अत्यंत शरमिंदा झाला होता.

झोंपी गेलेल्या नातवाच्या माथ्यावर हात फिरवीत गहिवरल्या आवाजाने त्याची आई म्हणाली, “ माझा हा आईनसता एवढासा वंशाचा आधार टाकून मला एक पाऊलसुद्धां दूर जातां येत नव्हतं. पण आज मला वाटलं वृंदावन, माझ्या माथ्यावरचा मोठा बोजा उतरला. आतां तिला लौकर घरीं घेऊन ये बाबा. पोरीच्या हातीं संसाराचा सारा भर सोंपवून मी आतां रजा घेणार आहे—काशी वृंदावनच्या यात्रेला जाणार आहे. ”

वृंदावनच्या अंतःकरणांतसुद्धां आज आशा उत्पन्न झाली होती. बराच भरंवसाही वाटला होता. तरीही तो लाजवटपणाने हंसून म्हणाला, “ ती येईल का पण आई ? ”

“ येईल तर ! ” आई निस्संदिग्धपणे म्हणाली, “ ती येणार तेव्हांच ना मला मोकळीक मिळणार ! माझीच चूक झाली ती वृंदावन. आजवर गेलें नाहीं हीच चूक झाली. यायच्यावेळीं माझ्या हातांनीं दोन बांगड्या तिच्या हातीं घालून आशीर्वाद देऊन आले. मला प्रणाम करून सूनवाई मुकाट्यानं उभी राहिली होती—तेव्हांच मला वाटलं, कीं माझ्या माथ्यावरचा बोजा उतरला. तूं एकदां चौकशी कर—चांगलासा एकादा दिवस पहा नि घरची लक्ष्मी घरीं घेऊन ये. ”

वृंदावन क्षणभर उगीच राहिला.

“ पण ती आली तर तुझ्या या वंशाच्या आधाराची काळजी घेईल ना ? ”

“ घेईल म्हणजे ! ” आई एकदम म्हणाली, “ मला मुळींच शंका नाहीं. ”

“ मला सोन्याची पारख आहे वृंदावन— ” आई म्हणाली, “ सोनं, शंभर नंबरी आहे कीं नाहीं तें काहीं आजच सांगत नाहीं मी—पण पितळ नव्हे,

गिलिट नव्हे, एवढं मात्र तुला मी बजावून सांगते. तशी मला खात्री नसती तर 'तिला घेऊन ये' असं मी मुळीच म्हटलं नसतं. —काय रे वृंदावन, सूनबाई तुझ्याबरोबर यापूर्वी कधी बोलली होती का ? ”

“कधीच नाही आई. पण मला वाटतं आज प्रसंग आला तेव्हा—”
असें म्हणून वृंदावन हंसला आणि उगीच राहिला.

“तेंच खरं बाबा.” एक क्षणभर थांबून थोडीशी गंभीर होऊन आई म्हणाली, “तिची कांहीं चूक नाही. सारीच अशीं असतात. प्रसंग आला म्हणजेच माणूस आपलं कोण तें अचुक ओळखून काढतं अन् त्याच्याकडे धांव घेतं. किती झालं तरी मी बायकोमाणूस—म्हणूनच तिनं आपलं संकट मला सांगितलं नाही—तुला सांगितलं.”

वृंदावन मुकाट्याने ऐकत होता.

ती पुढें बोलत होती, “—आणखी एक माझं काम आहे—त्या कुंजनाथला एकदां संसारांत गुंतवला पाहिजे—” असें म्हणून ती आपली आपणच हसू लागली. शेवटीं म्हणाली, “काय तरी माणूस ? सान्या गांवाला आमंत्रण दिलं आणि घर टाकून पळून गेला—मग मागं काय होईल तें होवो !—”

वृंदावनदेखील हसू लागला.

आई पुढें म्हणाली, “—सूनबाईला तो फार भीतो म्हणे. तो वडील भाऊ—पण धाकट्या भावासारखा वागतो. एकेक माणसं अशींच भित्रट असतात वृंदावन. कुणाच्या तरी जरबेखाली राहिल्याशिवाय त्यांना बरंच वाटत नाही—मग तीं वडील असोत की लहान असोत. माझी सूनबाईसुद्धा तशीच थोडी वेगळी आहे. शांत आहे—पण करडेपणा फार. मला असलंच माणूस हवंय. टाकलेला भार उचलायचं सामर्थ्य हवं. असंच माणूस मिळेल तेव्हा हा संसाराचा पाश तोडून निश्चितपणानं मला बाहेर जातां येईल.”

क्षणभर उगीच राहून नंतर तिने पुनः बोलायला सुरवात केली, “एकच दिवसाचा परिचय पण तिच्याबद्दल मला किती लोभ वाटू लागला तें तुला सांगतां यायचं नाही. मला संध्याकाळपासून सारखं मनांत येतंय—केव्हा एकदां तिला घरी घेऊन येईन !—पुनः केव्हा एकदां पाहीन ! ”

वृंदावन मनातल्या मनांत फार लाजला. विषयांतर करण्याच्या उद्देशाने तो म्हणाला, “कुंजदादाबद्दल काय सांगत होतीस आई ? ”

आई म्हणाली, “अरे हो, तेंच सांगत होतें ना—सूनवाईला घेऊन यायच्या-पूर्वी आधीं कुंजनाथला संसारी केलं पाहिजे. मलाच केलं पाहिजे तें काम. उद्यां दिवस उगवायच्या पूर्वी गोपाळला म्हणावं, गाडी घेऊन ये. मी एकदां नळडांग्याला जाऊन येतें. तिथल्या गोकुळ बैराग्याची मुलगी आहे, ती पसंतीला उतरेल माझ्या. दिसायलाबिसायला देखील तशी काहीं वाईट नाही. त्या शिवाय—” तिचें भाषण संपण्यापूर्वीच वृंदावन मोठ्याने हंसून म्हणाला, “शिवाय ती एकुलती एक मुलगी आहे. बैराग्यानं देखील थोडीशी पुंजी करून ठेवलीय—होय ना आई ? ”

आई देखील हंसली. ती म्हणाली, “तुझं म्हणणं खरं आहे बाबा. कुंजच्या बाबतींत आधीं ती गोष्ट लक्षांत घेतली पाहिजे. नाहीतर नुसतं लग्न केलं म्हणजे काहीं झालं नाही. अन्नवस्त्र तर पाहिजे घरांत. अन् मुलगीही तशी वाईट नाही वृंदावन. जरा सांवळी आहे—पण नाकीडोळी चांगली आहे. कसं का असेना, पहातें उद्यां काय काय जमतं तें. ”

वृंदावन होकार देऊन म्हणाला, “मीही जरा तिथिनक्षत्र बघून घेतों. तूं स्वतः जातेयस तेव्हां अशीच काहीं परत यायची नाहीस याची खात्री आहे मला. ”

कुंजनाथच्या लग्नाची बाब, देण्याघेण्याची बाब, खाण्याजेवण्याची बाब, सारे कांही जवळ जवळ निश्चित करून दुसऱ्या दिवशीं दुपारानंतर वृंदावनची आई आपल्या घरीं परत आली.

त्यावेळीं चंडीमंडपाच्या समोर रांगेत उभी राहिलेलीं मुलें परवच्या म्हणत होती. वृंदावन एका बाजूला उभा राहून ऐकत होता. बैलगाडी येऊन समोर थांबतांच त्याचा मुलगा चरण गाडीखाली उडी मारून आरडाओरडा करीत येऊन बापाला भिडला. ‘मामी’ ठरवण्यासाठी तो मुद्दां आज आपल्या आजी बरोबर गेला होता. त्याला उचलून कडेवर घेऊन वृंदावन येऊन गाडीजवळ उभा राहिला. आई त्यावेळीं उतरत होती. तिच्या प्रसन्न मुद्रेकडे पाहून तो म्हणाला, “केव्हांचा मुहूर्त ठरवून आलीस आई ? ”

“या मंदिना अखेर दुसरा मुहूर्त नाही. तूं आधीं आंत ये. पुष्कळ सांगायचं आहे. ” असें म्हणून ती हंसतमुखानें घरांत गेली.

आतां सून घरीं येणार या कल्पनेनें आनंदानें तिचें हृदय भरून आलें होतें.

एकच दिवसाच्या अनुभवानें गृहिणीपणाच्या बाबतींत कुसुम किती कुशल आहे याची तिला खात्री झाली होती आणि म्हणूनच तिच्यावर तिचा लोभ जडला होता. स्वतः सुखी व्हावें, एकुलत्या एका मुलाला सुखाच्या मार्गाला लावावें, त्यांच्या हार्ती घरसंसारची सारी जबाबदारी सोंपवून तीर्थयात्रेसाठीं बाहेर पडावें—या सान्या सुख स्वप्नांच्या भरांत आतां तिच्या हातून सारीं कामें सहजासहजीं उरकलीं जात होती. म्हणूनच गोकुळ बैराग्याच्या विधवेच्या सान्या मागण्या तिनें कबूल केल्या होत्या आणि खर्चाची सारी जबाबदारी स्वतःवर घेऊन तीं लग्नकार्य निश्चित करून आली होती.

अजून तिचें जेवण झालें नव्हतें. बाहेर कुठें कुणाकडे तरी ती जेवीत नसे हें वृंदावनला माहीत होतें. शाळेल्या सुट्टी देऊन तो आंत आला तेव्हां कोणत्याच प्रकारच्या तयारीला न लागतां ती स्वस्थ बसून राहिली असल्याचें त्याला दिसून आलें.

वृंदावन म्हणाला, “उपासपोटीं विचार करीत बसलें तर घोटाळा उडतो सारा. दुसऱ्याची उठाटेव मग पहातां येईल. आधीं स्वतःच्या जेवणाचा विचार कर आई.”

“तें आतां संध्याकाळीं—” आई म्हणाली, “नाहीं रे, थट्टा नव्हे. आतां वेळ नाहीं. त्या वेळ्याकडे नाहीं कांहीं पैसा अडका, नाहीं एवढें मनुष्यबळ, सारी जबाबदारी घेतली पाहिजे मला—मुलीची आई पाहिली ती चांगलीच जबरदस्त वाटली. सहजासहजीं होकार द्यायला तयार होईना. तशी मी तरी तिला बघणार होतें थोडीच !—अरे हा हाच आला कीं !—अगदीं तुला शंभर वर्षे आयुष्य बाबा. तुझाच गोष्टी चालल्या होत्या. ये बैस. यावेळीं कुठें आलास हा एकदम ?”

खरें पाहिलें तर दुसऱ्या कोणत्या गांवाहून परक्या माणसाच्या घरी येण्याची ही वेळ नव्हती.

घरांत पाऊल टाकल्याबरोबर झालेलें हें स्वागत पाहून कुंजनाथ पहिल्यानें थोडासा बावरला. त्यानंतर घाबरत घाबरत येऊन त्यानें तिला प्रणाम केला.

थट्टेच्या स्वरांत वृंदावन म्हणाला, “काय कुंजदादा. तुला हा पत्ता लागला कसा ? एक रात्रसुद्धां वाट पहातां आली नाहीं वाटतं ? नाहींतर उद्यां सकाळीं आला असतास तरी कळलें असतं.”

आई नुसती हंसली आणि म्हणाली, “पण कुंज या बाजुला फिरकला सुद्धा नाही !”

मुंबया वर चढवून कुंज म्हणाला, “बापरे ! बहीण नव्हे—प्रत्यक्ष फौजदार !”

वृंदावनला हसू येत होते म्हणून त्याने तोंड फिरवले. येत असलेले हसें दाबून आईने विचारले, “सुनवाईने काहीं निरोप पाठवलाय वाटतं ?”

कुंजनाथने त्या प्रश्नाचेही उत्तर दिले नाही. तो अगदी गंभीर होऊन म्हणाला, “असं पहा आई, अशी कशी विसराळू तू ? समज, कुसुमच्या ऐवजी दुसऱ्याच कुणाच्या तरी नजरेला आलं असतं तर केवढा घोटाळा उडाला असता ?”

तो काय बोलत होता याची चांगलीशी कल्पना न आल्यामुळे थोडीशी उद्धिग्न होऊन ती नुसती पहात राहिली.

वृंदावनने विचारले, “काय भानगड आहे कुंजदादा ?”

भानगड काय होती त्याची सहजासहजी उकल करून मोकळे व्हायची कुंजनाथची तयारी नव्हती. अर्थात् वृंदावनचा प्रश्न त्याने कानी घेतला नाही. तो आईला उद्देशून म्हणाला, “आधी काय जेवायला घालशील तें सांग—मग सांगतो.”

“तें काय सांगायला हवं ?” आई हंसून म्हणाली, “हें घर तुझंच आहे बाबा. काय हवंय तुला ?”

कुंज म्हणाला, “ठीक आहे, पुनः केव्हां तरी येईन जेवायला. आधी असं सांग, तुझी कोणती वस्तु हरवली आहे ?”

वृंदावनची आई विचार करू लागली. तिला काहीं आठवेना. ती म्हणाली, “नाहीं बाबा. काहीं हरवल्याचं नाही आठवत.”

तिचे उत्तर ऐकून कुंजनाथ मोठमोठ्याने हो हो करीत हंसत सुटला. त्यानंतर उपरण्याची गांठ सोडून सोन्याच्या बांगड्यांची एक जोडी काढून पुढे करून म्हणाला, “तर मग या तुझ्या नव्हेत असं म्हणणं आहे का तुझं ?” असें म्हणून तो स्वतःवर खूष होऊन आपल्याशीच हसू लागला.

काल याचवेळी मोठ्या प्रेमाने आपल्या हाताने तिने सुनेच्या हातांत ज्या बांगड्या चढवून आशीर्वाद दिला होता, त्याच त्या बांगड्या होत्या. आज

तोच अलंकार—तोच आशीर्वाद—या वेड्या कुंजच्या हातीं तिने परत केला होता.

वृंदावनने एक क्षणभरच त्या दागिन्याकडे पाहिले. आईच्या चेहऱ्याकडे त्याची नजर जातांच तो घाबरून मार्गे हटला. तिचा चेहरा एकदम पांढरा फटक पडला होता. रक्ताचा लवलेशसुद्धां तिथे दिसत नव्हता. संध्याकाळच्या अंधुक प्रकाशांत तिचा चेहरा प्रेताच्या चेहऱ्यासारखा निरस्तेज दिसत होता. स्वतः वृंदावनच्या अंतःकरणांत कसले काहूर माजले होते ते एक त्या अंतर्धामी भगवंतालाच माहीत !—पण मोठ्या कष्टाने एका क्षणांत स्वतःचे मन आवरून तो आईजवळ आला आणि अगदी सहज आणि शांतपणे म्हणाला, “आपलं भाग्य मोठं आहे आई. देवानं आपली वस्तु आपल्याकडे परत पाठवली. तुझ्या हातींच्या या बांगड्या—दुसऱ्या कुणाची छाती आहे का या आपल्या हातीं घालायची ? चल कुंजदादा, आपण बाहेर जाऊन बसू.” असे म्हणून त्याचा हात धरून ओढीत तो त्याला बाहेर घेऊन गेला.

कुंज बिचारा सरळ माणूस—म्हणूनच अशा अवेळीं मोठ्या हौसेने एवढा रस्ता तुडवीत आला होता. आज दुपारच्या वेळीं जेवणींखाणीं उरकल्यावर उतरल्या चेहऱ्याने कुसुम हातांत बांगड्यांचा जोड घेऊन आली होती आणि अगदी कोरड्या वाणीनें हळूच म्हणाली होती, “दादा, काल त्या इथं या चुकून विसरून गेल्या वाटतं. तुला एकदां जाऊन या जिनसा पोंचत्या केल्या पाहिजेत त्यांच्याकडे !” त्या आनंदाच्या भरांत तिचा उतरलेला चेहरा पहायलाही त्याला अवसर मिळाला नव्हता.

बाहिणीने सांगितलेली हकिकत खरी नव्हती, माणूस माणसाला एवढे मोलवान जिन्नस केव्हां देईल, किंवा दिले तर कुणी ते न घेतां परत करील, ही असंभवनीय गोष्ट ध्यानांत येणे त्याच्या बुद्धीच्या पलीकडचें होतें. म्हणूनच हे डावपेच त्याला कळले नाहीत. म्हणूनच येतांना वाटेंत तो एकच विचार करीत होता—हरवलेले जिन्नस अकस्मात पुनः मिळाले म्हणजे तीं माणसं कशीं खूप होतील—कसा आपल्याला आशीर्वाद देतील—हेंच पुनः पुनः त्याच्या मनांत येत होतें.

पण तसें कांहींच झालें नाहीं कसें ? जे कांहीं झालें तें बरे कीं वाईट याचासुद्धां त्याला अंदाज करतां आला नाहीं. एवढी मोठी कामगिरी बजा-

बल्याबद्दल आईने चार गोड शब्द काढले नाहीत किंवा एकादा आशीर्वादही दिला नाही, हे पाहून त्याचें मन अगदी उदासीन झालें. उलट वृंदावनने त्याला धरून ओढून तिच्यासमोरून बाहेर आणलें, तो प्रकारमुद्धां त्याला लजास्पद वाटला आणि त्यामुळें तो अगदीं खचल्यासारखा झाला.

एवढेंसे तोंड करून तो मुकाट्यानें बसला होता. वृंदावनमुद्धां त्याच्या जवळच बसला होता पण कांहीं बोलत नव्हता. कांहीं बोलण्याइतकी त्याची मनःस्थिति ताळ्यावर नव्हती. त्याच्या हृदयांत भडकलेली अपमानाची आग त्याला भाजून काढीत होती. तो अपमान त्याचा नव्हता—अपमान झाला होता तो त्याच्या आईचा.

स्वतःबद्दलच्या बऱ्यावाईटाची, मानअपमानाची त्याला पर्वा नव्हती. मरणाची यातना ज्याप्रमाणें इतर सर्व प्रकारच्या यातनांना दावून टाकून एकटीच डांचत रहाते, त्याचप्रमाणें अपमानामुळें उतरलेला आईचा चेहरा आठवून त्याची सारी जाणीव सुन्न होऊन गेली होती आणि तेवढी एकच जाणीव धगधगत्या ज्योतीप्रमाणें सारखी पेटूं लागली होती.

संध्याकाळचा काळोख दाट होत चालला. कुंजनाथ हळूच त्याला म्हणाला, “ वृंदावन, तर मग आतां जातों बाबा. ”

वृंदावन केंविलवाण्या नजरेनें त्याच्याकडे पहात म्हणाला, “ जा आतां. पुनः केव्हांतरी ये. ”

कुंज निघून गेला. वृंदावन तिथेंच उपडा होऊन पडून राहिला होता. आईनें केवढीं मनोराज्यें बांधलीं होती, भविष्यकालच्या आशेचे केवढे मनोरे रचले होते, ते सारे कसे ढांसळून पडले याचा विचार तो करूं लागला. कोणत्या उपायानें तिला ताळ्यावर आणावें ! कोणत्या शब्दांनीं तिचें सांत्वन करावें !

अशा प्रकारें सान्या आशांचे पर्वत ढांसळून पाडून आपल्या उपाशीं असलेल्या शांत संन्यासिनी आईवर अशा रीतीनें जिनें फटका मारला ती त्याची पत्नी होती. तिच्यासाठीं तो वेडा झाला होता. नशिबाचें यापेक्षां आणखी भयंकर विडंबन तें काय असायचें ?

५

काल एका दिवसाच्या परिचयामुळे कुसुमने आपली साखू आणि नवरा यांना ज्याप्रकारे ओळखले होते, त्याचप्रकारे त्यांनीही तिची ओळख पटवून घेतली होती, याबद्दल तिला एवढासुद्धां संशय नव्हता. ज्यांना ओळख पटवून घेण्याचे सामर्थ्य आहे त्यांच्या दृष्टीने अशा प्रकारे आपण आहारीं गेलों, याची जाणीव झाल्यामुळे तिच्या हृदयांत आनंदाच्या फारशा लहरी कांहीं उठल्या नाहीत. स्वतःला नकळत आपण एका न तुटणाऱ्या बंधनांत अडकून पडलों आहोंत असें तिला वाटले.

ते बंधन स्वतःच्या हाताने तोडून टाकण्यासाठीच तिने बांगड्यांचा जोड ज्यावेळीं परत केला, भोळा बिचारा कुंजनाथ मोठ्या आनंदाने जेव्हां तो घेऊन गेला, त्यावेळीं एक क्षणभरच त्या क्षताची वेदना असह्य झाल्यासारखे तिला वाटले. आपल्या खोलींत जाऊन दार ओढून घेऊन ती रडूं लागली. आपल्या या कठोर आचरणामुळे त्यांच्या मनावर अचानक कसा भयंकर मर्मांतिक आघात होईल, त्यामुळे तिच्याबद्दल त्यांना कसे वाटूं लागेल, याची स्पष्ट कल्पना तिच्या डोळ्यासमोर उभी राहिली.

संध्यकाळ होऊन बरीच वेळा उलटून गेली होती. कुंज घरीं आला आणि घरांत सर्वत्र अंधार आहे असें पाहून बहिणीच्या खोलीसमोर येऊन म्हणाला, “कुशे, दिवा लावला नाहीस का ?”

कुसुम तेव्हापर्यंत उगीच जमिनीवर बैठक मारून बसली होती. शरमिंदी होऊन ती एकदम धडपडत उठून उभी राहिली आणि म्हणाली, “आतां लावतें दादा. केव्हां आलास ?”

“हा आलों हाच !” असें म्हणून कुंज गुडगुडी शोधायला गेला आणि तंबाखू ओढायच्या तयारीला लागला.

दिव्यांत तेलवात करायला तिला वेळच झाला नव्हता. ती सारी तयारी करून दिवे लावीपर्यंत तिला बराच वेळ लागला. येऊन पहाते, तों गुडगुडी भरून घेऊन दादा निघून गेला होता.

‘रोजच्याप्रमाणे आज रात्री सुद्धां मात वाढल्यानंतर कुसुम त्याच्या जवळच

बसली होती. एवढा लांब चेहरा करून तो मुकाट्याने जेवीत होता. एक शब्द सुद्धां बोलत नव्हता. एकदां बोलायला सुरवात केली की ज्याचें बोलणें केव्हां थांबत नसे, तो हा माणूस आज असा मुकाट्याने जेवीत असलेला पाहून कुसुमच्या मनांत भलभलत्या शंका येऊं लागल्या.

होऊं नये असें काहीं झालें आहे याजबद्दल तिला काहीं शंका नव्हती पण तें काय होतें आणि त्याची मजल कुठपर्यंत गेली होती, तें कळण्यासाठीं तिचा जीव खालीं वर होत होता. एकच शंका तिच्या मनांत येत होती—दादाचा त्यांनीं काहीं तरी भयंकर अपमान केला असावा. कुणी कमीजास्त हेटाळणी केली तर त्याची तो खिजगणती धरीत नसे आणि धरलीच तरी ती फार वेळ त्याच्या मनांत रहात नसे, हें तिला पक्कें माहीत होतें.

जेवण उरकून कुंजनाथ आतां आंचवायला उठत होता. आतां कुसुमच्यानें स्वस्थ राहावेना. तिनें हळूच विचारलें, “तर मग कुणाच्या हातीं देऊन आलास दादा ?”

“आणखी कुणाच्या हातीं ?” आश्चर्यचकित होऊन कुंज म्हणाला, “आईच्या हातीं देऊन आलों.”

“काय म्हणाल्या त्या ?”

“काहीं नाही !” असें म्हणून तो एकदम उठून गेला.

दुसऱ्या दिवशीं फेरीसाठीं बाहेर निघायच्या वेळीं त्यानें कुसुमला आपण होऊनच हांक मारली आणि म्हटलें, “तुझी सासूवाई अगदींच बदलल्या-सारखी मला वाटली कुसुम ! असल्या त्या वस्तु नेऊन हातीं दिल्या तर एक शब्दसुद्धां बोलली नाही ! त्यांतून वृंदावनच बरा म्हणायचा. तो तरी बिचारा खूप होऊन म्हणाला, ‘वाटेल त्या माणसाला तुझ्या हातच्या बांगड्या हातीं घालायची काय छाती आहे आई ! देवानं आमचे जिन्नस आमच्याकडे पाठवून दिले हें आमचें मोठें भाग्य म्हणायचें ?’ असं काय म्हणाला ग तो ?”

कुसुमचा सुंदर चेहरा एकदम काळवंडून गेला. मानेला एक हिसडा देऊन ती म्हणाली, “काहीं नाही !—असं म्हटलं का त्यांनीं ?”

“हो. अस्संच म्हटलं. आई मात्र एक शब्द सुद्धां बोलली नाही. सारा दिवस ती कुठं तरी गेली होती वाटतं. स्नान भोजनसुद्धां झालं नव्हतं तिचं.

गेला कसा, याचेंच त्याला आश्चर्य वाटलें. मुलाची खोड बाप चांगल्या प्रकारें जाणत होता.

इकडे चरणमुद्धां हतबुद्ध झाला होता ! आतांच बापानें त्याला धमकावणी दिली होती. इतक्यांत या अनोळख्या जागीं एकाएकीं कुठून तरी कुणीतरी आली आणि एकदम त्याला उचलून घेऊन गेली—हा अनुभव मुद्धां यापूर्वी त्याला आला नव्हता.

कुसुम घरांत गेली. त्याला बसवून घेऊन तिनें एक बतासा दिला. प्यायला पाणी दिलें. त्यानंतर कितीतरी वेळ ती सारखी त्याच्याकडे टक लावून पहात होती. पहातां पहातां एकाएकीं तिला काय वाटलें कोण जाणे, दोन्ही हात पसरून तिनें त्याला आपल्या हृदयाशीं धरून घट्ट कवटाळलें आणि डोळ्यांवाटे आसवें गाळीत रडायला सुरवात केली.

तिच्या घट्ट मिठींतून सोडवून घेण्यासाठीं चरण धडपड करूं लागला त्या वेळीं आपल्या पदरानें त्याचें तोंड पुशीत ती म्हणाली, “हें काय बाळ, मी तुझी आई ना ?”

तिला मुलांचें फार प्रेम होतें. कुठलेंही मूल केव्हांही हाताशीं आलें तरी सहसा ती त्याला जाऊं देत नसे. पण आज ती तिची रोजची आवड भलतीकडे भडकली होती. त्या वात्सल्याच्या मुकेच्या भडक्यानें आज तिचें सारें हृदय जळून पिचून छिन्नविच्छिन्न झालें होतें. हें सुंदर गुटगुटित गोंडस बाळ आपल्याच वाट्याला आलें असतें ! पण कां तसें झालें नाहीं ? कुणी असा दावा साधला ? आईपासून मुलाची अंशी ताटातट करायचा एवढा मोठा गुन्हा कसा कुणी केला ?

पुनः पुनः त्याला धरून ती हृदयाशीं कवटाळूं लागली, तशतशी तिच्या मातृहृदयातील वात्सल्याची उणीव अधिकाधिक जाणवत जाऊन तिच्या मनाचें समाधानच होईनासें झालें. हें आपल्या हक्काचें धन जबरदस्तीनें आपल्यापासून कुणी तरी छिनावून नेलें आहे असेंच तिला वाटूं लागलें.

तो तिचा मायेचा तडाखा चरणला असह्य झाला होता. असें कांहीं होणार असें आधीं कळलें असतें तर नदीवर जाईपर्यंत त्यानें आपली तहान मारली असती. या मायेच्या तडाख्यापेक्षां तहान मारणें फारच सोपें, असें त्याला वाटलें. तो म्हणाला, “सोड मला !”

त्याच्या दोन्ही गालांवर आपले हात ठेवून त्याच्या तोंडाकडे पहात कुसुम म्हणाली, " आधीं आई म्हण मला. तरच सोडीन तुला ? "

चरण म्हणाला, " नाही. "

" तर मग नाही सोडणार तुला. " असें म्हणून कुसुमने पुनः त्याला हृदयाशीं धरून कवटाळलें. पुनः पुनः ती त्याचे मुके घेत होती आणखी सारखी धापा टाकीत म्हणत होती, " आई म्हण—आई म्हण—आई म्हटलं नाहीस तर मुलींच सोडायची नाही तुला. "

रडकुंडीला येऊन चरण म्हणाला, " आई ! "

आतां मात्र त्याला दूर करणे कुसुमला अशक्य होऊन उठलें. पुनः एकवार त्याला उराशीं कवटाळून धरून ती रडूं लागली.

जायला उशीर होत होता. बाहेरून वृंदावन म्हणाला, " तुझं पाणी पिऊन झालं कीं नाही रे चरण ? "

रडत रडत चरण म्हणाला, " मला सोडीत नाहीं ही. "

गर्हिवरलेल्या आवाजानें कुसुम म्हणाली, " आजचा दिवस चरण राहुंदे माझ्याकडे. "

वृंदावन दाराजवळ आला आणि म्हणाला, " त्याला कसं इथं ठेवतां येईल ? शिवाय अजून तो जेवलासुद्धां नाही. आई तिकडे काळजी काढील. "

पुनः तशाच प्रकारें कुसुमने उत्तर दिलें, " नाही—तो राहील इथं. आज माझं मन फार उद्भिन्न झालेंय. "

" काय झालेंय मनाला ? "

कुसुमने त्या प्रश्नाचें उत्तर दिलें नाही.

क्षणभर थांबून ती म्हणाली, " गाडी जाऊं दे परत. उशीर झालाय. मी नदीवर जाऊन चरणला आंधोळ घालून आणतें. " असें म्हणून त्याच्या उत्तराची अपेक्षा न करतां तिनें तेलाची वाटी आणि पंचा घेतला आणि चरणला कडेवर घेऊन ती नदीकिनारीं गेली.

घराच्या खालच्याच बाजूला एक नदी होती. तिचें पाणी स्वच्छ असलें तरी थोडेंसेंच होतें. नदीचें पाणी पहातांच चरण एकदम खुशीत आला. त्याच्या गांवीं नदी नव्हती, एक तलाव होता, पण त्यांत त्याला कुणी उत्तर देत नसे. नदीच्या पाण्यांत डुंबायला मिळायची ही संधी त्याला अपूर्व वाटली.

त्याला घाटावर बसवून घेऊन तिने त्याच्या सर्वांगाला तेल माखले. त्या घाटावरूनच त्याने गुठघाभर पाण्यांत उडी मारली. बराच वेळपर्यंत तो पाण्यांत हुंबत होता. त्याला कडेवर घेऊन ज्या वेळी ती परत आली त्या वेळी माय-लेकरांचे चांगलेच सूत जमले होते.

मुलाला कडेवर घेऊन कुसुम बाहेर आली. तिचा चेहरा साफ उघडा होता. डोईवरचा पदर जेमतेम डोक्यावर होता. जायत्या वेळी मन उद्भिन्न झाल्याची गोष्ट ती बोलली होती खरी पण आतां यावेळी तिच्या चेहऱ्यावर कोणत्याही प्रकारची दुःखाकष्टाची लवलेख छाया नव्हती. उलट तिचे ओंठ नुकत्याच फुललेल्या गुलाबाच्या पाकळीसारखे हसतांना फुलून आलेले दिसत होते. तिच्या वागणुकींत एवढासुद्धा संकोच किंवा कुंठितपणा दिसून येत नव्हता. अगदी स्वभाविकपणे ती म्हणाली. “आतां तुम्ही जा, अन् स्नान करून या.”

“मग काय ?”

“जेवा.”

“मग काय ?”

“जेवल्यानंतर थोडी झोंप घ्या.”

“मग काय ?”

“चला ! मला नाही माहीत. हा घ्या पंचा—आतां उशिर करू नका. ” असे म्हणून तिने हंसत हंसत नवऱ्याच्या अंगावर पंचा फेंकला.

वृंदावनने तो पंचा झेलून घेतला, एकदां तोंड वळवून तिला नकळत एक मोठा सुस्कारा टाकला आणि म्हटले, “आणि तूं सुद्धा उशिर लावूं नकोम. चरणला कसेबसे दोन घांस खायला घाल. मला घरी गेलंच पाहिजे.”

“कां गेलंच पाहिजे ? गाडी परत गेली की आईना कळेल आपोआप ?”

“म्हणूनच गाडी परत पाठवली नाही. तिथं झाडाखाली सांवलीत उभी केली आहे.”

ते ऐकून कुसुमचा हंसा चेहरा एकदम उतरला. कांहीं वेळ ती तशीच विचार करीत उभी होती. नंतर वर त्याच्याकडे पाहून तिने म्हटले, “तर मग मी म्हणते, आईला नकळत तुम्ही इथं आलां तेंच बरोबर केलं नाही.”

तिच्या रसव्याचा हा सूर ध्यानांत आल्यामुळे वृंदावन हंसला खरा पण त्या हंस्यांत आनंदाचे लक्षण नव्हते. त्यानंतर तो अगदी साहजिकपणे

म्हणाला, “ पहिल्यापासून मी अशाच शिस्तीत वाढलों कुसुम. मी आईला न कळत या घरीच काय पण या गांवांतसुद्धा पाऊल टाकलं नसतं. जाऊ दे. तो विषय आतां संभला आहे. पुनः तो विषय काढण्यांत कांहीं हंशील नाही— तुलाही नाही, मलाही नाही. जा. उगीच उशीर लावूं नकोस. त्याला थोडं खायला घाल. ” असें म्हणून वृंदावन जाऊन अंथरलेल्या बैठकीवर बसला.

डोळ्यांत येणारी आसवे आवरण्याचा प्रयत्न करीत खालच्या मानेनें मुकाट्यानें मुलाला उचलून घेऊन ती आंत गेली.

घटकाभऱ्यानें पितापुत्र गाडीत बसून घरीं जायला निघाले. जातांना चरणनें बापाला विचारलें, “ बाबा, आई एवढी रडत होती कां हो ? ”

वृंदावन आश्चर्यचकित होऊन म्हणाला, “ ती तुझी आई म्हणून कुणी सांगितलं रे तुला ? ”

चरण जोराजोरानें म्हणाला, “ हो. हो. माझी आईच आहे ती. आहे ना ? ”

त्याच्या प्रश्नाचें उत्तर न देतां वृंदावननें त्याला विचारलें, “ तूं राहशील आपल्या आईजवळ ? ”

चरण खूप होऊन मान हालवीत म्हणाला, “ राहिन तर बाबा. ”

“ ठीक आहे. ” असें म्हणून वृंदावन तोंड फिरवून गाडीच्या एका बाजूला आडवा झाला. वर सूर्य तळपत होता. आकाश स्वच्छ होतें. तो तिकडे पहात होता.

दुसऱ्या दिवशीं दुपार उलटल्यानंतर दाराची कडी काढून कुसुम पाणी आणण्यासाठीं नदीवर जायला निघाली होती. एक बारा तेरा वर्षांचा मुलगा इकडे तिकडे पहात पुढें आला आणि म्हणाला, “ कुंज बैराग्याचं घर दाखवाल का मला ? ”

“ हो. कुठून आलायस तूं ? ”

“ बाडल गांवांहून. पंडितमहाशयांनीं पत्र दिलें. ” असें म्हणून त्यानें अंगावरच्या मळक्या उपरण्यांतून काढून एक पत्र दिलें.

कुसुमच्या नसानसांतलें रक्त सळसळून उठलें. पहाते तों त्या पत्रावर तिचेंच नांव होतें. उघडून पाहिल्यावर तिला असें दिसून आलें, कीं तें पत्र लांबलचक होतें—खुद्द वृंदावननें लिहिलेलें होतें.

पत्रांत काय लिहिले आहे हें कळण्यासाठीं जरी तिचा जीव उतावीळ

झाला होता तरीही ती जिज्ञासा मोठ्या प्रयत्नाने आवरून तिने त्या मुलाला आंत बोलावून घेतले आणि विचारले, “कोण हे तुझे पंडित महाशय ? हे पत्र कुणी दिलं तुझ्याकडे ?”

आश्चर्यचकित होऊन तो मुलगा म्हणाला, “पंडित महाशयांनीं दिलं.”

वृंदावनच्या शाळेचा इतिहास कुसुमला माहीत नव्हता, त्यामुळे त्याच्या उत्तरावरून तिला कांहींच बोध झाला नाही. तिने पुनः विचारले, “चरणच्या वडलांना ओळखतोस !”

“ओळखतो तर. तेच तर पंडित महाशय.”

“ते शिकवतात का तुला ?”

“मलाच कां, सारींच मुलं येतात कीं त्यांच्या शाळेंत शिकायला.”

कुसुमची उत्सुकता जागी झाली. त्या मुलाला प्रश्न करून तिने सारी हकिकत समजावून घेतली. त्याच्याच घरांत ही शाळा होती. कुणाला फी द्यावी लागत नसे. पाटी पेन्सिल पुस्तके पंडित महाशय पदर मोड करून विकत आणून साऱ्या मुलांना देत. गरीबाघराच्या ज्या मुलांना दिवसा शाळेंत येणे शक्य नव्हते त्यांना संध्याकाळीं शिकवीत आणि देवाची आरती झाल्यानंतर प्रसाद घेऊन सारीं मुले आरडाओरडा करीत घरीं निघून जात. दोघे चांगलेच प्रौढ असलेले विद्यार्थी याच शाळेंत इंग्रजी शिकत होते वगैरे वगैरे हकिकत त्या मुलाने सांगितली.

पोहे आणि बतासे देऊन कुसुमने त्या मुलाला निरोप दिला आणि पत्र उघडून ती वाचायला बसली.

मुखाचे स्वप्न कुठल्या तरी जबरदस्त वादळाच्या झपाट्यासरशीं उधळून गेले. ते पत्र तिलाच उद्देशून लिहिले होते खरे पण त्यांत तिला असे कांहींच लिहिले नव्हते. जिव्हाळ्याचा एक शब्द सुद्धा नव्हता—नुसता आशीर्वादसुद्धा नव्हता !

आणि हे तिचे पहिले पत्र. यापूर्वी कुणाकडूनच तिला कधीं पत्र आले नव्हते. आपल्या मैत्रिणींना आलेलीं पत्रे तिने वाचली होती. त्या पत्रांत आणि या पत्रांत केवढा भयंकर फरक होता ! आरंभापासून शेवटपर्यंत कामाच्या गोष्टी—कुंजनाथच्या लग्नाच्या गोष्टी. हेच सांगण्यासाठीं तो काल आला होता. आईने स्थळ ठरवले आहे, खर्चाचा सारा भार तिनेच घेतला

आहे, असे वृंदावनने लिहिले होते. सर्वदृष्ट्या हे लग्न होणे अवश्य होते. त्यांत कुंजनाथचेंही कल्याण होते आणि तिचेही सांसारिक कष्ट हलके झाले असते वगैरे वगैरे गोष्टी स्पष्ट करून त्या पत्रांत लिहिल्या होत्या. एकदां तें पत्र वाचून झाल्याबरोबर तिने पुनः एकदां तें वाचायचा प्रयत्न केला. पण या वेळीं पत्रांतलीं सारीं अक्षरे तिच्या डोळ्यासमोर सारखीं नाचूं लागलीं. पत्र बंद करून ठेवून ती कशीबशी आपल्या खोलींत येऊन आडवी पडली. एवढी मोठी आनंदाची गोष्ट पण तिच्या मनांत त्यामुळे एवढासुद्धां आनंदाचा आभास उत्पन्न झाला नाही.

६

कुंजनाथचें लग्न होऊन सुमारे एक महीना झाला होता. पूर्वी उल्लेख केलेल्या दिवसानंतर वृंदावन पुनः या बाजूला आला नव्हता.

लग्नाच्या दिवशींही, ताप आला आहे असें सांगून तो गैरहजर राहिला होता. त्याची आई मात्र चरणला घेऊन तेवढ्या लग्नाच्या दिवसापुरती आली होती. घरचें देवस्थान टाकून यापेक्षां जास्त वेळ रहाणें तिला मुळींच शक्य नव्हतें. मात्र चरण तेवढा आणखी चार पांच दिवस तिथें राहिला होता. मनासारखी नवी आई मिळाल्यामुळे असो, किंवा नदींत स्नान करायला मिळतें या लालचीमुळे असो, तो परत घरीं जायला तयार नव्हता. त्याला जबरदस्तीनें घरीं न्यावें लागलें आणि तेव्हांपासून कुसुमचें जीवन असह्य होऊन उठलें.

हे लग्न होण्याच्या आधीपासून कुसुमच्या मनांत ज्या ज्या शंका उत्पन्न झाल्या होत्या, त्या अगदीं अक्षरशः प्रत्यक्षांत यायला सुरवात झाली होती. ती आपल्या दादाला चांगलीच ओळखत होती. सासूच्या नादीं लागून, हा दुःखाकष्टाचा संसार सोडून आपला दादा घरजांवई व्हायला फार उत्सुक झाला आहे असा तिचा अंदाज होता.

आणि शेवटीं अगदीं तेंच झालें. ज्या डोक्याला बांशिंग बांधून तो लग्नासाठीं उभा राहिला होता त्याच डोक्यावर आतां पांटी घेण्याची त्याची तयारी नव्हती. त्याला वाटे, नळडांग्याच्या आपल्या सग्यासोयऱ्यांना तें कळलें तर ते काय म्हणतील ?

लगाच्या वेळीं वृंदावनच्या आईनें मोठ्या युक्तीनें त्याला कांहीं रोख रक्कम दिली होती. त्या रकमेतून माल खरेदी करून बाहेर रस्त्याच्या कडेला एक कच्ची पडवी काढून त्यानें किरकोळ सामानविक्रीचें दुकान उघडलें होतें.

एक पैशाचीसुद्धां विक्री होत नव्हती. इकडे कुंज मात्र नवे कपडे आणि नवे बूट पेहरून या एक महिन्याच्या अवधींत आपल्या सासुरवाडीला तीनचार वेळ जाऊन आला होता.

पूर्वी कुंज कुसुमला फार घाबरत असे पण आतां त्याची ती भीति गेली होती. घरांत डाळतांदूळ नाहीत असें तिनें सांगितलें तर तो एक शब्दसुद्धां न बोलतां केव्हां दुकानीं जाऊन बसे — तर केव्हां अशा कुठेंतरी जाई, कीं साऱ्या दिवसांत घरीं पत्ताच नसे.

कुसुमला चारी दिशा उघड्या पडल्यासारख्या वाटत होत्या. तिनें जे चार पैसे संग्रहीं टाकले होते तेही आतां जवळजवळ संपत आले होते पण कुंज कांहीं डोळे उघडून पहात नव्हता. नव्या दुकानीं बसून सारा दिवस हुक्का पीत पेंगट राहिला होता. कुणी माणसें आलीं तर त्यांच्याबरोबर सासुरवाडीच्या बढाया सांगे, किंवा नव्या घरसंसारच्या जिनसांची यादी तयार करीत असे.

त्या दिवशीं सकाळींच उठून कुंज वार्निश केलेल्या नव्या बुटांना तेल लावून ते चकचकित करीत होता. सैपाकघरांतून कुसुम बाहेर आली आणि क्षणभर त्याच्याकडे पहात राहून म्हणाली, “पुनः आजसुद्धां नळडांग्याला जाणार आहिस वाटतं ?”

नुसता हुंकार देऊन कुंज सुकाश्यानें आपलें हातचें काम उरकित होता.

थोड्या वेळानें कुसुम भीतभीत म्हणाली, “परवांच तर तिकडे गेला होतास दादा. आज एक वेळ माझ्या चरणला पाहून ये ना. फार दिवस त्याची कांहीं खबर कळली नाही — मन कसं हुरहुरतं आहे माझं.”

तिरसटपणानें कुंज म्हणाला, “जेव्हां तेव्हां तुझें मन असं हुरहुरतं. कांहीं झालं नाही. चांगला खुशाल आहे तो.”

कुसुमला राग आला. पण तो बाहेर न दाखवतां ती म्हणाली, “असो विचारा खुशाल — पण एकदां जाऊन पाहून ये ना. सासुरवाडीला उद्यां जा.”

कुंज एकदम गरम झाला आणि म्हणाला, “उद्यां जाऊन कसं चालेल ?

तिथं कुणीसुद्धां पुरुषमाणूस नाही, घरदार आहे, विषयआपय आहे—काय आहे, काय नाही—कसं चाललेंय त्याचा सारा भार आहे माझ्यामार्थी. मी हा असा एकटा माणूस, किती बाजू संभाळायच्या मी एकट्यानं ? ”

कुसुमला राग आला होता खरा पण त्याच्या भाषणाचें तें अवसान पाहून तिला हसूं आलें. ती हंसत हंसत म्हणाली, “ संभाळशील रे दादा. तुझ्या पायां पडतें, आज जाच एक वेळ. कां कोण जाणे, खरोखरच आज मला त्या पोराची सारखी आठवण येतेय अन् कससंच होतंय. ”

बुटाचा जोड हातानें लोटून टाकून कुंज चिड्डून म्हणाला, “ मी नाही जाणार तिकडे. माझ्या लग्नाच्या वेळीं वृंदावन आला नाही ! कां आला नाही ? एकदांसुद्धां माझ्या लग्नाला येऊं नये असा एवढा हा बडा माणूस आहे तरी कोण ? सांग ना ! ”

त्याचें हें वर्तन कुसुमला पदोपदीं असह्य होऊं लागलें होतें, तरीही ती अगदीं शांतपणें म्हणाली, “ ताप आला होता त्यांना. ”

“ कांहींसुद्धां झालें नव्हतं. बसत्या बसत्या माझ्या सासुवाईला नळडांग्यांतच सारं कांहीं कळलेंय !—अगदीं खोटं ! नुसती लबाडी ! तिच्या डोळ्यांत धूळ टाकणं इतकं सोपं नाही बरं कुसुम. घरबसत्या ती साऱ्या जगाची खबर घेऊं शकते तें माहित आहे का तुला ? अगदीं खोटं. निमकहरामी याला म्हणायचं नाही तर म्हणायचं कशाला ? त्याचं तोंडसुद्धां बघायचा नाही मी. ”

गंभीरपणें उठून कुंज उभा राहिला आणि पायांत बूट घालूं लागला.

कुसुमला चांगलाच धक्का बसला. कांहीं वेळपर्यंत ती ताठरून स्तब्ध राहिली होती. नंतर अगदीं संथपणें म्हणाली, “ ते निमकहराम का ? त्या दिवशीं त्यांना आमंत्रण दिलंस अन् स्वतः घाबरून पळून गेलास, त्यावेळीं कुठल्या मिठाला कितीसा जागला होतास ? तुझ्या बुद्धीत असा पालट होईल हें स्वप्नांतसुद्धां मला वाटलं नव्हतं दादा. ”

कुंजकडून या आरोपावर कांहींच उत्तर आलें नाही. जसें कांहीं आपण तिचें भाषणच ऐकलें नाही असा आव आणून तो उभा राहिला होता.

कुसुम पुढें म्हणाली, “—आतां त्यांच्या घरदाराची काळजी घ्यायच्या गोष्टी बोलतो आहेस. पण हा संबंध जोडला कुणी ? कुणी तुझें हें लग्न जमवून आणलं ? ”

कुंज जातां जातां मार्गे वळला आणि थांबून म्हणाला, “कोण कुणाचं लग्न जुळवून जुळत नाही. सासूबाई म्हणतात, वेळ आली की कोण कुठं आड येत नाही. लग्न होऊन जातं आपोआप !”

“आपोआप होतं ?”

“होतं तर !”

यावर कुसुम कांहीं बोलली नाही. मुकाट्याने आंत निघून गेली. तिला भावाचा तिडकारा आला होता. त्याची ती वृत्ति पाहून तिचें हृदय फाटून जात होतें. छे ! छे ! त्यांच्यापैकी कुणी हें कांहीं ऐकलें तर ! भाऊवहीण दोघेही एकाच मुशीतून ओतलेली, असं त्यांना नाही का वाटायचं ?

पंधरावीस मिनिटांनीं बुटांचा करकर आवाज ऐकूं आला त्यावेळीं कुसुमने बाहेर येऊन विचारलें, “केव्हां येणार आहेस ?”

“उद्यां सकाळीं.”

“मला घरीं एकटी टाकून जायला तुला कांहींच का वाटत नाही ? लाजसुद्धां वाटत नाही का ?”

“कां ? इथं असे कोण वाघलांडगे आहेत, कीं ते तुला खायला येणार आहेत ? सकाळींच तर येतोंय मी ?” असें म्हणून कुंज सासुरवाडीला निघून गेला.

कुसुम सैपाकघरांत गेली आणि पेटलेल्या चुलींत पाणी ओतून जाऊन आपल्या बिलान्यावर आडवी पडली.

७

पश्चात्तापानें पोळलेला पापी माणूस निरुपाय होऊन ज्याप्रमाणें आपल्या चुकीची कबुली देतो, अगदीं त्याचप्रमाणें मुद्रा धारण करून वृंदावन आपल्या आईपाशीं आला आणि म्हणाला, “मला क्षमा कर आई. मला हुकूम कर, कीं कुठून तरी शोधून काढून तुझ्या हाताजवळ काम करायला एक माणूस आणून देतो. आतां यापुढं हा संसाराचा सारा बोजा सर्वस्वीं तुझ्या मार्थी पडलेला माझ्यानं पहावत नाही.”

देवघरांत बसून आई पूजेची तयारी करीत होती. वृंदावनकडे वर नजर करून ती म्हणाली, “काय करणार आहेस म्हटलंस ?”

“तुला एक माणूस आणून देतो. ती चरणचीही काळजी घेईल अन् तुझीही सेवा करील—जरूर पडली तर हे देवघरसुद्धा संभाळील. हुकूम देतेस ना आई ? ”

हा प्रश्न टाकल्यानंतर वृंदावन उत्सुक आणि व्यथित दृष्टीने आपल्या आईच्या तोंडाकडे पहात राहिला.

आतां आईच्या ध्यानांत आले. स्वजातीची असल्याखेरीज इतर कुणाही स्त्रीला देवघरांत प्रवेश करतां आला नसता.

कांहीं वेळ विचार करून ती म्हणाली, “खरंच का तूं असं म्हणतो आहेस वृंदावन ? ”

“खरं तर काय आई ! लहानपणीं कदाचित् तुझ्यासमोर खोटं बोललो असेन—तें तुझं तुलाच माहीत !—पण कळूं लागल्यापासून आजवर तुझ्यासमोर कधीच खोटं बोललो नाही आई. ”

“ठीक आहे. पहातें विचार करून ” असें म्हणून आई उगीच थोडीशी हंसली आणि आपल्या कामाला लागली.

वृंदावन येऊन तिच्यासमोर बसला आणि म्हणाला, “तें आतां चालायचं नाही आई. आतां तुला विचार करायला मी मुळींच संधी देणार नाही. होय असो कीं नाही असो, तुझा हुकूम घेतल्याशिवाय इथून जायचं नाही असा निश्चय करून आलो आहे. होकारच हवाय मला. ”

“विचार करायला संधी कां देणार नाहीस ? ”

“त्याचं कारण असं आहे आई, विचार करकरीन तूं जें कांहीं सांगशील तें तुझं स्वतःचं सांगणं होईल. माझ्या आईचा हुकूम व्हायचा नाही तो. बऱ्यावाईटाची चर्चा मला नको आहे. नुसती तुझी संमती हवी आहे. ”

आई त्याच्या तोंडाकडे पहात म्हणाली, “पण ज्यावेळीं मी संमती देत होतें, अगदीं काकुळतीला येत होतें, त्यावेळीं तर तूं माझं मुळींच ऐकलं नाहीस वृंदावन. ”

“तें खरं आहे. त्या पापाचं प्रायश्चित्त करायचं आहे मला. त्याच पापाच्या जाणिवेनं चोहीकडून घेऊन टाकलंय मला. ” असें म्हणून मान खाली घालून तो स्वस्थ राहिला.

केवळ आपल्याला सुखी करण्यासाठीच तो हा प्रस्ताव करित होता याची

तिला जाणीव होती. हा प्रस्ताव प्रत्यक्ष अंमलांत आणायच्या वेळीं त्याला किती जाणवले असतें, याची पुरेपूर कल्पना असल्यामुळे तिला गर्हिवर आला. डोळ्यांत पाणी आणून ती थोडक्यांत म्हणाली, “ सध्यां राहुं दे वृंदावन. एकदोन दिवसांनीं आपण बोलूं. ”

वृंदावन हट्टाला पेटला होता. तो म्हणाला, “ तुझं मन कां मागं पुढं होतंय तें मला माहीत आहे. आणखी दोन दिवसांनीं त्यांत मुळींच बदल व्हायचा नाही. तिनें तुझा उपमर्द केला आहे. तुला वाटलं तर तूं तिला क्षमा कर पण मी क्षमा करणार नाही. आतां अगदीं अनावर झालंय मला. मला एकदां संमती दे, कीं माझा जीव खालीं पडेल. ”

आईनें पुनः एकदां त्याच्या तोंडाकडे पाहिलें आणि क्षणभर विचार करून एक मोठा सुस्कारा टाकून म्हटलें, “ ठीक आहे. माझी संमती आहे. ”

त्या सुस्कार्याचें मर्म वृंदावनला कळून चुकलें होतें, तरीही तो विशेष काहीं बोलला नाही. एक शब्दसुद्धां न बोलतां तिच्या पायावर डोकें ठेवून प्रणाम करून तो बाहेर येऊन उभा राहिला.

“ पंडित महाशय, हें पत्र आलेंय आपल्याला—” असें म्हणून पाठशाळें-तल्या एका विद्यार्थ्यानें एक पत्र त्याच्या हातीं दिलें.

“ कुणाचें पत्र रे वृंदावन ? ” आईनें आंतून विचारलें.

“ कुणाचें कोण जाणे. पहातो हं ! ” असें म्हणून भ्रमिष्ठासारखा वृंदावन आपल्या खोलींत निघून गेला.

त्यानें पत्र उघडून पाहिलें. तें अक्षर बायकी होतें. अगदीं सुवाच्य लिहिलेलें होतें. कुठे एवढीसुद्धां खोडाखोड नव्हती. शुद्धलेखनाच्या चुका नव्हत्या. वर ठराविक मायना लिहिला होता पण खालीं कुणाची सही नव्हती. कुसुमचें अक्षर यापूर्वीं जरी त्यानें पाहिलें नव्हतें तरीही त्याला तेव्हांच कळून चुकलें, कीं हें तिचेंच पत्र.

तिनें लिहिलें होतें—दादाला पाहिलें तर आतां तुम्हीं त्याला ओळखणार नाही. कां तें दुसऱ्या कुणाला सांगता यायचें नाही. तुम्हांला सांगतांना सुद्धां लाजेनें माझी मान खालीं होते आहे. तो आजसुद्धां पुन्हां सासुरवाडीला गेला आहे. कदाचित् उद्यां परत येईल, कदाचित् येणारही नाही. कारण जातांना तो म्हणाला, मी इथें एकटी असलें तर मला खाऊन टाकतील

म्हणायला इथें कांहीं वाघलांडगे नाहीत. तुम्हाला असें कांहीं वाटत नसेल तर चरणला माझ्याकडे ठेवून जा.

सकाळीं दादाच्या रागानें कुसुमनें चुलींत पाणी ओतलें होतें. त्यानंतर चुल पेटलीच नव्हती. सारा दिवस ती उपाशी होती. भीतीनें मन अस्वस्थ झालें होतें म्हणून हजार वेळ घराच्या आंत बाहेर करतां करतां जेव्हां संध्याकाळ झाली, कुणी येत नाही असे जेव्हां तिला वाटूं लागलें, तेव्हां भरल्या घरांत अहोरात्र आपल्याला एकटेंच रहावें लागणार अशी कल्पना मनांत येऊन तिच्या अंगावर कांटा उभा राहूं लागला. अगदीं याचवेळीं बाहेरून चरणच्या तोंडची 'आई' अशी हांक ज्यावेळीं तिच्या कानीं आली, त्यावेळीं भरल्या पाण्यांतून पोहतांना एकाएकीं पायाला जमीन लागल्यासारखें तिला वाटलें.

ती धांवत गेली आणि चरणला तिनें आपल्या हृदयाशीं कवटाळलें. आतां आपण एकटी नाहीं असें मनाला पटवण्यासाठीं तिनें चरणचा चेहरा आपल्या चेहऱ्याशीं भिडवला.

चरणबरोबर नोकर आला होता. रात्री जेवण झाल्यावर कुंजनाथच्या नव्या दुकानीं त्याला जागा करून देण्यांत आली. विछान्यावर पडल्यावर तिनें चरणला आपल्या उराशीं घट्ट कवटाळून धरलें आणि हळूहळू एकेक प्रश्न विचारायला सुरवात केली. ती म्हणाली, "काय रे चरण, तुझे बाबा काय करताहेत ?"

चरण एकदम खडबडून उठला आणि काढून ठेवलेल्या कोटाच्या खिशांतील एक छोटीशी मोटली तिच्या हातीं देऊन म्हणाला, "मी अगदींच विसरलों आई, बाबांनीं तुला दिलीय."

ती हातीं घेतांच आंत पैसे असल्याचें कुसुमला कळून चुकलें.

चरण म्हणाला, "ही दिली नि बाबा निघून गेले."

कुसुम अस्वस्थ होऊन म्हणाली, "कुठून निघून गेले रे ?"

हातानें दाखवून चरण म्हणाला, "या—इथून."

"म्हणजे या इथपर्यंत आले होते ते ?"

चरण होकार देत म्हणाला, "हो. आले होते तर !"

कुसुमनें यानंतर त्याला कांहीं विचारलें नाही. रागारागानें ती स्तब्ध होऊन राहिली होती. मार्गे एकदां दुपारच्या वेळीं एक घोठभर पाणीसुद्धां न पीतां

चरणला घेऊन तो निघून गेला होता. चीड आल्यामुळे तिनेही पुन्हा त्याला हांक मारली नव्हती. उलट चार करडे शब्द त्याला ऐकवले होते. तेव्हांपासून त्याने एकदांसुद्धां तिला तोंड दाखवले नव्हते. पूर्वी इकडे येण्यासाठी त्याला नाही नाही ती कारणे सांगित होती—आतां सारीच कारणे एकदम संपून गेली होती. त्याच्या दृष्टीने सारे कांहीं संपले होते खरे, पण दिवसामागून दिवस त्याची वाट पहात सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत रोज रोज ती कशी काळ कंठीत होती ते तिच्या अंतरात्म्यालाच माहित होते. रस्त्यांत बैलगाडीचा शब्द ऐकू आला तर तिच्या नसानसांतून रक्त कसे सळसळून उठे. आशाळभूतपणाने दाराआड उभी राहून सारखी टक लावून ती वाट पाही.

दादाच्या लग्नाच्या वेळी तो आला नव्हता—आज दारापर्यंत येऊन सुद्धां न भेटतां परत गेला !

तिला त्या दिवसाची हकिकत आठवली. बांगड्या परत करण्यासाठी तिचा दादा ज्या वेळी गेला होता त्यावेळी ती त्याला म्हणाली होती, कीं आपली वस्तू आपल्याकडे परत पाठवून देवाने आपल्याला जाग आणून दिली.

शेवटीं खरोखरच का तो असाच समज करून घेऊन राहणार ? आपण त्याचे मन दुखवायचे कांहीं ठेवले नाही—वारंवार उलटून बोलून घेतले—त्याच्या आईचा अपमान करायलाही कमी केले नाही—त्या दिवशीं एवढी दुर्बुद्धि आपल्याला कां झाली हे तिचे तिलाच कळेना. ज्या बाबतींत आजवर जीव तोडून दूर रहायचा तिने प्रयत्न केला होता, त्याच्या विरुद्ध आतां तिचे मन देहासकट भडकून उठले. तिला अत्यंत चीड आली. ती आपल्याशीच युक्तिवाद करू लागली, ‘काय हे असे ? मी नाहीं म्हणतांच उडवून घायला हे नाते काय असेतसे जुळलेले होते ? तसे नाहीं म्हणावे, खरोखरीच जर तो माझा नवरा नव्हे, तर मग माझ्या हृदयांतील सारी भक्ती, अंतरां-तील सारी कामना, अशी एकाग्र होऊन कां एवढी ओढ घेते ? एकच दिवस त्याच्याजवळ दोन कौटुंबिक गोष्टी बोलले, एक घटकाभर कुठे एवढीशी त्याची सेवा केली, त्यांतूनच का एवढी ही प्रेमाची ओढ उत्पन्न झाली ?—’ ती पुन्हां पुन्हां जोरजोराने आपल्या मनाला पटवून घायचा प्रयत्न करीत म्हणाली, ‘—छे छे ! मुळीच नाहीं. एवढेंसुद्धां खरे नाहीं. मी वाटेला तेवढ्या वेळ वाटेला ती शपथ घेऊन सांगेन, कीं माझी जी बदनामी झालीय ती

अगदीं खोटी आहे. अपमानाची तिडिक आल्यामुळे एवढासुद्धां मागला पुढला विचार न करतां उगीच तो नसता कलंक माझ्या नांवाला चिकटवला गेला ! ’

ती कांहीं वेळ स्तब्ध राहिली आणि पुन्हां आपल्याशींच विचार करूं लागली, —आई तर मरून गेली. खरेंखोटें करायचा पुरावा मिळवायला आतां साधन नाही. मी कांहीं तरी बोटून गेलें असेन पण मी त्यांची धर्मपत्नी आहे हें त्यांना तर माहित आहे ? मग मी भलतीच मिजास दाखवली तर ती त्यांनीं कां हिशेबांत घ्यावी ? त्यांनीं कां सुद्धां येऊं नये ? माझा सारा गर्व पायाखालीं तुडवून चिरडून मला ओढून वाटेल तिथें कां ओढून घेऊन जाऊं नये ? मी नाहीं म्हटलें—विरोध केला—तर तो त्यांनीं कां हिशेबांत घ्यावा ? सत्ता त्यांची आहे ना ? ’

सहसा तिचें सर्वांग थरारून उठलें त्यासरशीं उराशीं कवटाळलेल्या चरणची झांपड मोडली आणि तो म्हणाला, “ काय झालं आई ? ”

त्याला हृदयाशीं आणखी घट्ट कवटाळीत कुसुम कुजबुजत म्हणाली, “ सांग ना चरण, तुला कोण अधिक आवडतं ? तुझे बाबा की मी ? ”

चरणनें चट्कन् उत्तर दिलें, “ तूं—आई ! ”

“ मोठा झालास म्हणजे माझी काळजी घेशील ? मला जेवायखायला घालशील ? ”

“ होय तर ! ”

“ तुझ्या बाबानीं मला जर घालवून दिलं तर तुझ्या या आईला तूं आसरा देशील ? ”

“ होय तर ! ”

कोणत्या परिस्थितींत काय केलें पाहिजे याची त्याला अटकळ नव्हती खरी. पण कोणत्याही परिस्थितींत आपल्या या नवीन आईला ती मागेल तें दिलें पाहिजे एवढें त्याला पटलें होतें.

कुसुमच्या डोळ्यांतून एकामागून एक करीत एकेक टीप पाझरूं लागलें. चरणला शोप लागली तेव्हां डोळे पुसून त्याच्याकडे पाहून ती आपल्याशींच म्हणाली, ‘ आतां कसली काळजी ? कुणीच मला आसरा दिला नाहीं तर हा माझा मुलगा आहे ना ! तो तर मला जवळ करील ! ’

दुसऱ्या दिवशीं सूर्योदय झाल्यावर नदीवर स्नान करून मायलेक घरीं परत

आली, त्यावेळीं एक प्रौढ बाई अंगणांत उभी राहून कांहींतरी प्रश्न करीत होती आणि कुंजनाथ मोठ्या आदबीनें तिला यथायोग्य उत्तरें देत होता, असें तिला दिसून आलें. ती कुंजनाथची सासू होती. ती जी आली होती ती नुसतें कुंजनाथचें घर पाह्यला नव्हे—तर आपल्या एकुलत्या एक कन्यारत्नाला अशा जागीं पाठवणें निर्घोर आहे कीं नाही, याची स्वतःच्या डोळ्यांनीं खात्री करून घेऊन पुढला बेत ठरवण्यासाठींच ती आली होती,

कुसुम आलेली पाहतांच ती थक झाली आणि तिच्याकडे टकमक पाहत राहिली. ओलेल्या वस्त्रांतून तिच्या तारुण्याचें वैभव उठावून दिसत होतें. बावनकशी सोन्यासारखी अंगकांति ओल्या वस्त्रांतूनदेखील फुटून बाहेर येत होती. माध्यावरचे भिजलेले भरगच्च केंस सारी पाठभर पसरून गुडघ्यापर्यंत रुळत होते. तिच्या डाव्या कमरेवर भरलेली कळशी होती आणि उजव्या हातानें तिनें चरणचा हात धरला होता—त्याच्याही हातांत पाण्यानें भरलेला एक छोटासा तांब्या होता.

असली मातृमूर्ति या जगांत क्वचितच नजरेला येते आणि नजरेला येते त्यावेळीं थक होऊन पाहत राहण्यापलीकडे दुसरा उपाय नसतो.

कुंजनाथदेखील आ वासून पहात राहिला आहे असें पाहून कुसुम शरमिंदी झाली. ती घाईघाईनें निघून जाते आहे असें पाहून कुंजनाथची सासू उद्गारली, “ ही कुसुम वाटतं ? ”

कुंजनाथ खुर्चीत येऊन म्हणाला, “ होय सासूबाई, ही माझी बहीण. ”

सारे आंगण शेणानें सारवलेलें होतें म्हणून पाण्याची घागर खाली ठेवायला हरकत नव्हती. घागर खाली ठेवून तिनें तिला नमस्कार केला. आईचें पाहून चरणनेंही तसाच नमस्कार केला.

सासू म्हणाली, “ या मुलाला मी कुठं तरी पाहिलंय. ”

चटकून आपली ओळख देऊन चरण म्हणाला, “ आजीबरोबर आलों होतो मी—मामाबाबूसाठीं मुलगी पाह्यला. आजी गेली होती ना, तेव्हां. ”

कुसुम तोंडभर हंसली आणि त्याला जवळ ओढून घेऊन म्हणाली, “ छे, असं बोलायचं नाहीं बाळ. मामीला पाह्यला गेलों होतो असं म्हणायचं. ”

कुंजनाथची सासू म्हणाली, “ बिंदा वैष्णवाचा कारटा वाटतं ? एवढ्याशा पोराने भाषा तर ऐका ! ”

कुसुम आश्चर्यचकित झाली. तिचा हांसरा चेहरा एकदम काळवंडून गेला. तिने एकदां आपल्या दादाच्या तोंडाकडे पाहिलें, एकदां त्या अत्यंत अशिक्षित अशा कटुभाषणी बाईच्या तोंडाकडे पाहिलें आणि जमिनीवरची कळशी उचलून मुलाला हातीं धरून ती सैंपाकघराकडे वळली. एकाएकीं काय झालें हें !

कुंजनाथ खुळाभोळा होता खरा पण सासूबाईच्या तोंडचे ते करडे शब्द त्यालासुद्धां जाणवले. विशेषतः, तो आपल्या बहिणीचा स्वभाव चांगलाच ओळखत होता—त्यानें तिच्या तोंडाकडे पाहिलें तेव्हां ती मनांतल्या मनांत चिडली आहे असें त्याला उघड उघड कळून चुकलें.

आतां यापुढें कुसुमचें आणि तिचें पटणार नाही हेंही त्याला कळून चुकलें होतें त्याची सासूसुद्धां मनांतल्या मनांत ओशाळली होती. अगदीं असेंच कांहीं-तरी बोलवें असा तिचा उद्देश नव्हता. केवळ निच्याच्या सरावामुळें सहजा सहजीं ते शब्द तिच्या तोंडून निघून गेले होते.

सैंपाकघरांतून कुसुमनें गोकुळच्या विधवेला चांगलें नीट पाहून घेतलें. तिची चाळिशी उलटलेली नसावी. अंगावरचें लुगडें जरी विधवेला शोभण्या-जोगें होतें तरीही तिच्या गळ्यांतला सोन्याचा चंद्रहार, कानांतल्या बाळ्या बुगळ्या, दंडातल्या वाक्या बाजुबंद पाहून स्वतःच्या सासूशीं तिची तुलना करून पाहतांना तिला तिटकारा आला.

दादाबरोबर ती बोलत होती. ती काय बोलत होती हें जरी तिला ऐकूं येत नव्हतें तरीही आपल्याच गोष्टी चालत्या असाव्या हें तिला कळून चुकलें होतें.

पान तंबाखू खाण्याची खोड तिला चांगलीच असावी. सकाळपासून जी सुरवात झाली होती, सारा दिवस ती सारखी पान तंबाखू चघळीत बसली होती.

स्नान झाल्याबरोबर वैष्णवाच्या धर्माला अनुसरून टिळेमुद्रा करण्यापासून अनुष्ठानापर्यंत सारें काम तिनें उरकून घेतलें. त्यासाठीं लागणारीं सारीं उपकरणीं येतांना तिनें बरोबर आणलीं होती. छोटासा आरसा आणायलासुद्धां ती विसरली नव्हती.

रोजची पूजा उरकून कुसुम जेव्हां सैंपाकाला लागली त्यावेळीं ती येऊन तिच्याजवळ बसली. इकडे तिकडे पाहून थोडेंसें हंसून ती म्हणाली, “हें ग काय ? तुझ्या गळ्यांत माळ नाही ? टिळेमुद्रा कांहीं करीत नाहीस ! असली कसली तूं वैष्णवाची मुलगी बेटा ?”

कुसुम थोडक्यांत म्हणाली, “तसलं कांहींच करीत नाहीं मी !”

“करीत नाहीं म्हणून कसं चालेल ? लोक तुझ्या हातचं पाणी मुद्धां प्यायचे नाहीत ना ?—”

कुसुम मार्गे वळून म्हणाली, “तर मग तुमच्या जेवणाची व्यवस्था निराळी करूं का ?”

“अग आम्हीं नात्याचीं माणसं—तसं चालेल आम्हांला तुझ्या हातचं—पण इतरांना चालायचं नाही ना ?”

कुसुमने उत्तर दिलें नाही.

कुंज आला त्यावेळीं त्यानें विचारलें, “चरण केव्हां आला कुसुम ?”

“काल संध्याकाळीं.”

कुंजनाथची सासू म्हणाली, “बिंदा वैष्णव हिला घेऊन जात नाहीं असं ऐकलं, पण मुलगा अन् नोकर पाठवून देतो वाटतं ?”

कुंज आश्चर्यचकित होऊन म्हणाला, “तुम्हांला कुठून कळलं ?”

ती गंभीरपणें म्हणाली, “मला आणखीही चार डोळे आणि चार कान आहेत. ते सारं खरं आहे बेटा. त्यांनीं एवढी ये—जा केली पण तुझी बहिण कांहीं राजी झाली नाही. मग चार लोक चार प्रकारें कसे बोलणार नाहीत ? गांवांत तरणे-ताठे चार लोक आहेत—तुझी बहिण ही अशी उफाड्याची—सोन्यासारखी पिवळी धमक कांति—कोण म्हणतात तें खोटें नाहीं !—मनीं असो कीं नसो, पाय घसरायला, मन चळायला, कितीसा वेळ लागतोय बेटा ?”

कुंजनाथला तें पटलें. तो म्हणाला, “तुमचं म्हणणं खरं आहे सासूबाई.”

कुसुमनें एकदम वर भुंवया चढवून त्याच्याकडे पाहिलें आणि म्हटलें, “तूं इथं काय करतो आहेस दादा ? जा पाहूं इथून.”

कुंज घाईघाईनें उठत होता पण त्याची सासू गरम होऊन म्हणाली, “दादाच्या डोळ्यांत धूळ टाकलीस म्हणजे लोकांचे डोळे कांहीं फुटायचे नाहीत बेटा ! ही जी तूं नदीवर स्नानाला जातेस, ओलेत्यानं पाठीवर केस सोडून येतेस तें पाहिलं, तर ऋषिमुनीचं मन देखील चळेल कीं नाहीं, तें सांगून दे ना तुझ्या दादाला छातीवर हात ठेवून !”

कुसुम ओरडून म्हणाली, “तुझ्या पाया पडतें दादा, उभ्या उभ्या काय ऐकतोय ?—चालता हो ना इथून.”

तिची ती आरडाओरड ऐकून आणि संतापाने चिडलेली मुद्रा पाहून कुंज घाबरला आणि तिथून पळून गेला. चुलीवर ठेवलेले भाजीचे पातेले दण्कन खाली आपटून कुसुम देखील तिथून निघून गेली.

कुंजनाथची सासू एवढेमें तोंड करून बसून राहिली. तंटा भांडण करण्यांत जगांत आपल्या तोडीचे कुणी नाही असा तिचा समज होता. एक दीन-दुबळी असहाय मुलगी अशा प्रकारे आपला पाणउतारा करील असे तिला स्वप्नांत देखील वाटले नव्हते.

कारण जरी कळले नाही तरी दादाची सासू भांडण करण्याच्याच उद्देशाने इकडे आली होती अशी कुसुमची खात्री झाली होती. तिच्या बोलण्यांतली खोच काय होनी तें निश्चित कळले नाही तरी कुसुमला वाटले, की वृंदावन तिला घरी घेऊन जायला तयार होता तरी देखील कुसुम गेली नाही याला तसेंच कांही कारण होतें—तें जे कांही कारण होतें तें आपल्याला कळले आहे, स्वतः वृंदावनलाही कळले आहे, म्हणून त्याने आतां तिचे नांव टाकले आहे—असा बोलण्यांत तिने जो ध्वनी केला त्यामुळेच कुसुम एवढी बेभान झाली. तरीसुद्धा अशा प्रकारे एकदम निघून जाण्यांत आपली कुठें तरी चूक झाली हें तिला जाणवल्यावांचून राहिले नाही.

त्या दिवशीं कुंजनाथची सासू सान्या दिवसांत जेवली नाही. शेवटीं हाता-पाया पडून कशीबशी समज घालून रात्री ती एकदांची जेवली. तिचा मान राखण्यासाठी कुंजनाथ सारा दिवस आपल्या बहिणीवर सारखे तोंड सोडीत होता. पण सारी रागाऱागी, रुसवारुसवी संपून गेली तरीही त्याने एका शब्दाने तिला जेवून घ्यायला सांगितले नाही. दुसऱ्या दिवशीं सकाळी कुंजनाथची सासू जायला निघाली तेव्हां कुसुमने तिला प्रणाम केला तरीही ती बोलली नाही. उलट जांवयाला उद्देशून म्हणाली, “आतां हा सारा घरसंसार तुमचा तुम्हांलाच पाह्याला पाहिजे. सारं कांही बहिणीच्या हातीं सोंपवून चालायचं नाही ?”

यावर कुसुम तरी काय उत्तर देणार होती ? म्हणूनच खालच्या मानेने तिने

तें मुकाट्यानें ऐकून घेतलें. खरंच तर ! दादा इकडे आणि तिकडे दोन्ही बाजू कशा संभाळणार होता ?

यानंतर आणखी दोन महिने निघून गेले. या मुदतींत कुंजनाथच्या सासूनें ठाकून ठोकून त्याला चांगलाच बनवला होता. आतां बहुधा तो इकडे राहत नव्हता. ज्यावेळीं राही त्यावेळीं तिच्याशीं चांगलासा बोलतसुद्धां नसे. कुसुमला विचार पडे, हा भोळा माणूस इतका बदलून गेला कसा ? जगांत बहुधा असेंच होत असतें, असल्या भोळ्या माणसांतच असा चट्कन बदल होतो, हें तिला जर कळलें असतें तर ती परिस्थिती तिला इतकी असह्य झाली नसती. आतां भाऊबहिणीचा पूर्वीसारखा लोभ राहिला नव्हता. पूर्वीसारखा झगडाही होत नव्हता. तसा झगडा करायची प्रवृत्ति आतां कुसुमच्यांतही राहिली नव्हती— तेवढें धाडसही होत नव्हतें. त्या दिवशीं घरांत एक रात्र एकटें राहायचा प्रसंग आला त्यावेळीं ती भीतीनें अर्धमेली झाली होती. पण आतां रात्रीच्या रात्री ती एकट्यानेंच काढूं लागली. तसाच प्रसंग येऊन ओढवल्यामुळे आता तिची ती भीतीही नाहीशी झाली होती.

तरीही या साऱ्या दुःखाची तिनें फिकिर केली नव्हती. तिला जें डाचत होतें तें हेंच, कीं आपण दादाच्या गळ्यांत एक लोटणें होऊन बसलें आहे. राहून राहून तिला वाटे, कीं आपण जर एकाएकीं मेलें तर दादा रडायचासुद्धां नाही—डोळ्यांतून एक टीपसुद्धां टाकायचा नाही. दादाच्या हातून घडणाऱ्या या अपेक्षित निर्दयपणाचें क्षालन करण्यासाठीं ती स्वतःच दार झाकून घेऊन टिपें गाळीत बसे आणि कांहीं केल्या दार उघडीत नसे. मन अगदीं मारावलेलें झालें तर तिला चरणची आठवण होई. तिला वाटे, जेव्हां तेव्हां तो ‘ आई आई ’ करीत धांवत येतो आहे आणि कांहीं केल्या निघून जात नाही.

मनांत येत असलेला सारा संकोच बाजूला सारून एके दिवशीं तिनें वृंदावनला स्वतः एक पत्र लिहिलें. त्या पत्रांत तिनें जी मागणी केली होती ती वृंदावननें पूर्णपणें नाकारली. तिची याचना फुकट गेली असें तिला वाटलें. कारण उत्तर येईल म्हणून ती वाट पहात बसली होती तें कांहीं आलें नाही, इतकेंच नव्हे, तर पत्राची नुसती दोन ओळी पांचसुद्धां आली नाही. आले काय तें थोडेबहुत पैसे. जरूरी होती, निरुपाय झाला होता, म्हणून कुसुमला ते पैसे घेणें भाग पडलें.

काल रात्री कुंजनाथ घरी आला होता. सकाळीच निघून जायच्या तयारीने तो बाहेर जातो आहे असे पाहून कुसुम येऊन समोर उभी राहिली. आजकाल कोणत्याही बाबतीत दादाला ती कांही सांगत नसे की त्याला विरोध करीत नसे. आज काय झाले कोण जाणे—अगदी थंडपणे ती त्याला म्हणाली, “आतांच निघालास का दादा ? आतां सैपाक करतें पहा—दोन घांस खाऊन मग जा ना.”

मागे पाहून कुंजनाथ तोंड वांकडे करून म्हणाला, “हें वाटलंच होतं मला ! शेवटीं असा अपशकून केलास.”

प्रसंगांत सांपडल्यामुळे काय वाटेल ते सहन करायला कुसुम शिकली होती. पण कांही सुद्धां कारण नसतांना त्यानें असें तोंड वांकडे केलेलें पाहून तिच्या आंगाचा भडका झाला. उलट तिनें तसेंच तोंड वेंगाडून दाखवले नाही खरें पण कठोरपणाने ती म्हणाली, “कांही भिऊं नकोस दादा, तूं कांही मरत नाहीस ! इतक्या वेळां तुला मागे बोलावून अपशकून केले आहेत, कीं माणूस असतास तर यापूर्वीच मरून गेला असतास !”

“मी माणूस नाही ?”

“नाहीं. कुत्रांमांजरसुद्धां नाही. कुत्रींमांजरं तुझ्यापेक्षां फार बरीं. अशीं निमकहराम तशी नसतात !” असें म्हणून तावातावाने ती आंत गेली आणि तिनें धाडकन दार बंद करून घेतलें.

कुंजनाथ क्षणभंग वेड्यासारखा पाहत राहिला होता. नंतर आस्ते आस्ते तसाच निघून गेला. बाहेरचा दारवाजा तसाच उघडा राहिला होता.

एक घटकेनंतर त्या उघड्या दारांतून वृंदावन आंत आला. आंत येतांच तो आश्चर्यचकित झाला. कुंजनाथच्या खोलीला बाहेरून कुलुप लावलेलें होतें. कुसुमच्या खोलीला आंतून खीळ दिलेली होती. सैपाकघर उघडेंच होतें. त्यानें आंत डोकावून पाहतांच आंतील अन्न खात असलेलें कुत्रें घाबरून कैकाट बाहेर पळून गेलें.

अर्धा सैपाक झाला होता—अर्धा व्हायचा होता. चूल निवून गेली होती. नोकगाबरोबर चरण मागाहून येत होता म्हणून कांहीसा मागे राहिला होता. पांच दहा मिनिटांनीं ‘आई, आई,’ म्हणून मोठ्यानें हांक मारीत शेजाऱ्या-पाजाऱ्यांना आपल्या येण्याची वडीं देत तो घरांत आला.

मुलाची हांक एकाएकीं कानीं पडल्यामुळे ती दार उघडून घाईघाईने बाहेर आली. आसवांनीं डंवरलेल्या तिच्या शांत आणि दुःखी नजरेला सर्वांआधीं दिसून आली, ती वृंदावनाची मूर्ति. तो आश्चर्यचकित होऊन पाहत होता— जणू काय डोळ्यांनीं प्रश्न विचारीत होता.

तो असा अचानक येईल अशी कुसुमला आशाही नव्हती कीं तिनें तशी कल्पनाही केली नव्हती. ती एक पाऊल मागे हटली आणि माथ्यावरचा पदर पुढें ओढून पुन्हां आंत गेली. आंतून एक बैठक आणून बाहेर टाकून ती उभी रहाते आहे तोंच चरणनें येऊन तिला मिठी मारली. त्याला उचलून घेऊन तिनें त्याचा मुका घेतला आणि ती अदबीनें भिंतीआड उभी राहिली.

आईच्या चेहऱ्याकडे पाहतांच चरण रडकुंडीला आला आणि म्हणाला, “आई रडते आहे बाबा.”

वृंदावनाला तें आधींच दिसून आलें होतें. त्यानें विचारलें, “काय भानगड आहे ? कां मला बोलावलंस ?”

अजूनही कुसुमचें मन तिच्या ताब्यांत आलें नव्हतें. तिच्या तोंडून शब्द बाहेर येईना.

वृंदावननें पुन्हां विचारलें, “दादाला भेटा असं कां लिहिलं होतंस पत्रांत ? कुठं आहे तो ?”

भरल्या गळ्यानें कुसुम म्हणाली, “दादा मेला.”

“अरेरे ! मेला का ? काय झालं त्याला ?”

गंभीरपणें दिलेल्या या उत्तरांत जो खवचटपणा झाला होता तो त्या तशा प्रसंगीं देखील कुसुमच्या मनाला डांचल्यावांचून राहिला नाही. स्वतःची परिस्थिती विसरून ती भडकून उठून म्हणाली, “ही थट्टा पुरे झाली. जाळून-पोळून निघालेंय मी—यावेळीं हें असलं काहीं रुचत नाहीं मला. तुम्हांला बोलवायला पाठवलं त्याचा असा का सूड उगवतांहां ?” असें म्हणून ती एकदम रडूं लागली.

तोंड दाबून ती रडत होती तरीही वृंदावनला तें स्पष्ट ऐकूं आलें. पण त्याच्या मनावर त्या रडण्याचा यत्किंचित परिणाम झाला नाही. कांहीं वेळानें त्यानें विचारलें, “कशाला बोलावलं होतंस मला ?”

डोळे पुसुन कुसुम रडक्या आवाजानें म्हणाली, “ तुमच्याखेरीज कुणाला बोलावणार मी ? पूर्वी आपणहून कांहीं तरी काम काढून तुम्ही या बाजूला येत होतां—आतां चुकूनसुद्धां इकडे फिरकत नाही. ”

वृंदादन म्हणाला, “ चुकत नाही म्हणूनच फिरकत नाही. नाही तर केव्हाही आलां असतो. जाऊं दे तें ! ”

“ असं एकदम तोडून टाकलं तर कसं बोलावं माणसानं ? ”

वृंदावन हंसला—शांतपणें म्हणाला, “ तोडून टाकलं नाही. सरळ सरळ विचारतोय. तुला ज्या प्रकारें सांगायचं असेल—बरं आहे !—त्या प्रकारें सांगून टाक ना ! ”

कुसुम म्हणाली, “ एक गोष्ट विचारायची आहे तुम्हांला म्हणून इतके दिवस वाट पहात होतें—भिजले केस पाठीवर सोडून रस्तोरस्तीं माझ्या रूपाचें प्रदर्शन करीत मी हिंडत असतें, अशी बातमी कुणी पिकवली ? ”

तिचा प्रश्न ऐकून वृंदावन क्षणभर स्तब्ध होऊन पाहत राहिला. नंतर म्हणाला, “ मी ! बरं मग ? ”

“ तुम्ही बातमी पिकवलीत असं कांहीं मी म्हणत नाही—माझ्या मनांत-सुद्धां आलं नाही तसं—पण—”

तिचें भाषण पुरें होऊं न देतां वृंदावन म्हणाला, “ त्या दिवशीं तसं म्हटलं होतंस—मनांतसुद्धां आणलं होतंस !—म्हणाली होतीस, स्वतः मोठीं माणसं असतांना आपला पाणउतारा करण्यासाठीं आईला घेऊन भावाच्या निमंत्रणाचं कारण करून जेवायला आलोंय म्हणून ! त्या दिवशीं तें तुला जमलं आणि आज नाही जमत ? त्या गुन्ह्याबद्दल माझ्या आईला सजा द्यायला देखील कमी केलं नाहीस ! ”

कुसुम अत्यंत ओशाळी झाली. संकोचानें ती हळुच म्हणाली, “ कोटि कोटि अपराध झाले आहेत माझे ! तेव्हां तुमची ओळख पटली नव्हती मला ! ”

“ आतां पटली ? ”

कुसुम उगीच राहिली. थोडा वेळ थांबून वृंदावन म्हणाला, “ बरं ते राहूं दे. एक कुत्रा शिरला होता तुझ्या सैंपाकघरांत, त्यानें सारीं भांडीं विटाळून टाकलीं ना ! ”

एवढासुद्धां उद्वेग किंवा अस्वस्थपणा न दाखवतां कुसुम म्हणाली, “जाऊं द्या. मला कांहीं जेवायचं नव्हतं—आधीं कळतं तर हंडी चढवलीच नसती वर.”

“आज एकादशी आहे वाटतं ?”

मान खालीं घालून कुसुम म्हणाली, “मला नाहीं माहित ! मी नाहीं करीत तसलं कांहीं !”

“नाहीं करीत ?”

तशीच मान खालीं घालून कांहीं उत्तर दिल्याशिवाय कुसुम उगीच राहिली. वृंदावन संकोचितपणें म्हणाला, “पूर्वीं उपास करीत होतीस—आतां कां सोडलंस ?”

पुन्हां पुन्हां घेतलेल्या चिमट्यामुळे कुसुम अस्वस्थ झाली होती. ती उसळून उठून म्हणाली, “करीत नाहीं म्हणजे ? माझी मर्जी ! कळून सवरून कांहीं कुणी स्वतःचा गळा कापून घेत नाहीं म्हणून ! दादाची वागणूक मला असह्य झाली आहे खरी, पण खरं सांगतें, कीं तुमच्या या वागणुकीमुळे गळ्याला फांस लावून घ्यावा असं वाटूं लागलंय मला.”

वृंदावन म्हणाला, “मग घे ना फांस लावून !—माझ्या वागणुकीची चर्चा मागाहून करूं—नाहीं केली तरी हरकत नाहीं—पण असह्य होण्याजोगं दादानं काय केलं तें सांग ना आधीं.”

कुसुम भयंकर चिडली. तिरमिरीला येऊन ती म्हणाली, “तें एक महा-भारत आहे. तुमच्यापुढं तो पाढा वाचण्याइतका धीर नाहीं मला. थोडक्यांत सांगायचं म्हणजे एवढंच, स्वतःच्या उठाठेवीपुढं त्याला माझ्याकडे नजर द्यायला आतां कठीण झालं आहे. त्याच्या सासूचा हुकूम नाहीं. माझ्या अन्न-वस्त्रासाठीं हवं ते द्यायचं देखील बंद केलं आहे त्यानं. या चरणनं आपल्या आईचा भार घेतला नसतां तर यापूर्वीं केव्हांच तडफडून मेलें असतें ! आतां मी—” बोलतां बोलतां ती थांबली. बोलावें कीं न बोलावें याचा क्षणभर विचार करून ती म्हणाली, “आतां यापुढं तुमच्याखेरीज मला आधार नाहीं. आतां एक दिवससुद्धां—एक क्षणभरसुद्धां इथं राहायची माझी इच्छा नाहीं.”

वृंदावननं हंसत हंसत विचारलें, “खरंच ! इथं राहायची इच्छा नाहीं ?”

एक क्षणभरच वर नजर करून कुसुमनं त्याच्याकडे पाहिलें आणि पुन्हां मान खालीं घातली. अगदीं सहजासहजीं, अगदीं हंसत हंसत विचारलेल्या

या प्रश्नांत जी खोंच होती ती तिच्या मनाला तितकीच तीव्रतेने जाणवल्या-
वांचून राहिली नाही.

वृंदावन म्हणाला, “खरोखरच चरण आपल्या आईचा भार खुषीने
घेईल ! कुठं राहणार आहेस तू ? ”

तशीच खालच्या मानेने कुसुम म्हणाली, “मी काय सांगू ? ज्यांचं
त्यांनींच ठरवावं.”

“ज्यांचे ते कोण ?—मी ? ”

कुसुमने न बोलतां संमति दर्शविली.

वृंदावन म्हणाला, “तें होणं नाही. तुझ्या कोणत्याही बाबतीत मला हात
घालतां येत नाही. तें साध्य आहे एक आईलाच. तिच्याशीं तुझं वर्तन कसं
का झालेलं असेना, चरणचा हात धरून तूं तिच्याकडे जाशील तर तीच यांतून
उपाय काढील. पण तुझा दादा ?—”

कुसुमच्या डोळ्यांतून आमवांच्या धारा लागल्या होत्या. डोळे पुसून ती
म्हणाली, “सांगितलंय ना, कीं माझा दादा मेला ! पण आधीं हें सांगा—
भरल्या दिवसा पायपीट करीत भिकाऱ्यासारखी कशी गांवीं जाऊं ? ”

वृंदावन म्हणाला, “तें मला माहीत नाही—पण आली असतीस तर ब्रं
झालं अमत. याखेरीज दुसरा सरळ मार्ग मला तरी दिसत नाही.”

कुसुम थोडा वेळ थांबून म्हणाली, “मी येणार नाही ! ”

“मर्जी तुझी ! ”

अगदीं संक्षिप्त आणि सरळ उत्तर. त्यांत कांहीं आडपडदा नाही कीं
अस्पष्टपणा नाही. आतां मात्र कुसुम खरोखरच घाबरली.

वृंदावन आणखी कांहीं बोलतो कीं नाही तें ऐकण्यासाठीं कांहीं वेळपर्यंत
ती उत्सुक होऊन वाट पाहत राहिली. त्यानंतर अत्यंत नम्रपणें पण तितक्याच
संकोचानें सावधानपणें म्हणाली, “पण इथं तरी मला डोकं टेकायला जागा
आहे कुठं ? मी काहीं दादाला दोष देत नाही. तो तसाच आहे. स्वतःच
नाक कापून तुमच्याला अपशक्कून करतो त्याला कसला दोष द्यायचा ? पण
तुम्हांला मात्र अशा रीतीनें मला वाऱ्यावर सोडून देतां यायचं नाही—खरं
कीं नाही ? ”

त्या तिच्या प्रश्नाचें उत्तर न देतां वृंदावन उठून उभा राहिला आणि

म्हणाला, “ उशीर झाला. काय रे चरण, तू इथं राहाणार कीं येणार ?— राहाणार ? बरं राहा. —तुला वाटलं तर ये. या मुलाचा हात धरून आईसमोर येऊन उभी राहिली असतीस तर कांहीं तुझी मान तुटून पडली नसती. जाऊं दे. मी निघालों—” असें म्हणून तो जायला निघाला तेव्हां चरणला खाली ठेवून कुसुम उठून सरळ उभी राहिली आणि म्हणाली, “ आज सारं कांहीं कळलं मला. माझ्या अंतरीची व्यथा तोंड उघडून तुम्हांला जीव तोडून सांगितली, तर तुम्हीं म्हणतां, ‘ उशीर झाला. निघालों.’ मी सर्वस्वी निराधार झालेय तें अगदीं सरळ सरळ दिसत असतां मला आसरा द्यावा असं ज्याअर्थी वाटत नाही तुम्हांला, त्याअर्थी आतां तुम्हांला अधिक काय सांगणार मी ! आशेला जागाच राहिली नाही मला !—तरीसुद्धां आणखी एक गोष्ट विचारायची आहे—सांगा, खरं उत्तर द्याल ? ”

वृंदावन चिडल्यासारखा झाला. आश्चर्याने तिच्याकडे पाहून म्हणाला, “ देईन. आसरा देणार नाही असं मी म्हटलं नाही—उलट तूच माझा आसरा घुडकावला आहेस. ”

निश्चयाच्या बोलानें कुसुम म्हणाली, “ साफ खोटं. काय माझ्या नशिबी होतं कोण जाणे—कां मला दुर्बुद्धि झाली, कां मी तुमच्या आईचं मन दुखवलं—एवढा भयंकर अपराध कां माझ्या हातून घडला, तें त्या हृदयस्थ परमेश्वराला ठाऊक. ती मनाची टोंचणी मेलें तरी नाहीशी व्हायची नाही. तरीपण माझी साखू, माझा नवरा, माझा मुलगा, घरवाडी सारं कांहीं असतांना आज मी परक्याच्या गळ्यांत लोटणं होऊन बसलें आहे. निराधार होऊन बसलें आहे. आजवर त्या घरादाराचा उंबरठासुद्धां पाहिला नाही. माझ्या हातून झालेली चूक केवढीही मोठी असो, पण मी त्या घरची सून आहे. मग कां तुम्हीं भिकान्यासारखं, भर दिवसा, साऱ्या लोकांच्या समोर पायपीट करीत—लोटांगण घालीत मी यावं असं म्हणतां ? यापेक्षां दुसरा सीधा मार्ग तुम्हांला नाहीच का दिसत ? कां दिसत नाही माहीत आहे ? आम्हीं दुःखी माणसं—भीक मागून माझ्या आईनं आम्हा भाऊबहिणींना—दोघांनाही जगवून वाढवलं, दादा उनाडक्या करीत दिवस घालवतो म्हणून तुम्हांला वाटतंय, कीं भिकान्याच्या पोरीनं भिकान्यासारखं आपल्या घरीं यावं ! तसं तुम्हांला वाटलं तर काय आश्चर्य आहे ! तुम्हीं म्हणाल, मी मोठी चूक करतेंय—पण ही चूक नव्हे—मस्तवाल-

पणा आहे हा माझा !—न खातां न पितां मी इथं सुकून सुकून मरेन पण तुमच्यासमोर येऊन भिकेचा हात पसरून, माझी थट्टा करायला तुम्हांला मालमसाला पुरवायची नाहीं मी ! ”

वृंदावन थक्क होऊन ऐकत होता. तिचें बोलणें संपलें त्यावेळीं तो शांतपणें म्हणाला, “ मी चाललों. यापेक्षां मला कांहीं अधिक बोलायचं नाही. ”

कुसुमनें तेवढ्याच ताळ्यानें उत्तर दिलें “ जा ! पण जरा थांबा. आणखी एक सांगायचंय मला. कृपा करून खोटं बोलू नका. मला एवढंच विचारायचंय, माझ्याबद्दल तुम्हांला कांहीं संशय तर आला नाहीं ना ? तसं असेल तर मी सांगतें—तुमच्या समोर उभी राहून शपथ करून सांगतें—”

वृंदावननें एकदोन पावलें टाकलीं होती. तो मागे वळून उभा राहिला आणि एकदम मधेंच म्हणाला, “ नाही, नाही, हें काय ? कशाला उगीच शपथ घेतेस ? तुझ्याबद्दल कुणी कांहीं सुद्धां सांगितलं नाहीं मला —” अर्ध्या झांकलेल्या तिच्या चेहऱ्याकडे नजर लावून तो अत्यंत कोमलपणें पण तितक्याच दृढ निश्चयानें म्हणाला, “—शिवाय परक्याच्या चालचलणुकीवर नजर ठेवायची मला संवय नाहीं—तसं करणंही योग्य नव्हे. तुझी चालचलणूक कशी आहे याची चौकशी करण्याइतकी मला जिज्ञासाच नाहीं—अर्थात् त्या विषयाची मला चर्चाही करायची नाही. सर्वांकडे मी बऱ्या दृष्टीनं पाहतों तमाच तुझ्याकडेही पाहतों. तूं वाईट आहेस असं मुळींच वाटत नाहीं मला !” असें म्हणून तो संथपणें बाहेर निघून गेला.

वज्राघात झाल्याप्रमाणें कुसुम निस्तब्ध होऊन राहिली होती.

चरण म्हणाला, “ आई, नदीवर जायचं ना आंधोळीला ? ”

कुसुम कांहीं बोलली नाही. तिनें त्याला उचलून कडेवर घेतलें आणि एक एक पाऊल टाकीत ती आपल्या खोलींत येऊन बिछान्यावर पडली. चरणला हृदयार्शी घड कवटाळून ती फुलून फुलून रडूं लागली.

९

बरेच दिवस झाले. माघ महिना संपून फाल्गून सुरू झाला. चरण जो एकदां गेला तो पुन्हां आला नाही. त्याला त्याच्या इच्छेविरुद्ध येऊं

देत नव्हते हे अगदी उघड उघड होतें. अर्थात् तिच्याशी कोणत्याही प्रकारचा संबंध ठेवण्याची त्यांची इच्छा नसावी. तिकडली कांहींच खबर कळत नव्हती. मुद्दाम पत्र पाठवून स्वतःला कमीपणा घ्यायचा नाही अशी तिने प्रतिज्ञा केली होती. दादाची वृत्तीही तशीच होती. सर्वप्रकारे कुसुमचा अशा रीतीने कोंडमारा होत असल्यामुळे तिचे प्राण कासावीस होत आले होते.

तेव्हांपासून उघडपणें घराबाहेर हिंडायचें किंवा पूर्वीप्रमाणें मैत्रिणींच्या गांठीभेटीला जायचें तिने बंद केलें होतें. दिवस उजाडायच्या पूर्वी नदीवर जाऊन स्नान करून ती पाणी घेऊन येत असे. बाजारच्या दिवशी जे कांहीं जिनस खरेदी करायचे तें सारें काम गोपाळची आई करीत असे. अशा प्रकारे जगाचा सर्व संबंध तोडून टाकून दुःखाकष्टानें ती आयुष्याचे दिवस कंठीत होती.

कशियाचें काम करण्यांत ती फार निष्णात होती. तें काम करण्याबद्दल जी कांहीं मजुरी कुणी देत तेवढीच हंसतमुखानें घेऊन ती स्वस्थ राही—कुणी द्यायला विसरला तर तीही विसरून जाई—हा सद्गुण तिच्या अंगी आहे हे कळल्यामुळे गांवांतल्या पुष्कळशा लोकांच्या मच्छरदाण्या, उशीचे अन्ने, बिछान्याची चादर वगैरे शिलाईचें काम तिच्याकडे येऊन पडे.

आज तिसऱ्या प्रहरी आपल्या खोलीबाहेर चटई टाकून अर्धवट राहिलेलें मच्छरदाणी शिवण्याचें काम पुरें करीत ती बसली होती. हातांतली सुई सारखी चालू राहिली होती आणि त्याबरोबरच आजवर झालेल्या प्रत्येक गोष्टीचें सिंहावलोकन करीत ती आपल्या मनाशी खेळ खेळत होती.

त्या दिवशी पळपुऱ्या दादाच्या निमंत्रणावरून ती सारी मंडळी आपल्या घरी आली होती आणि पेंचांत सांपडल्यामुळे सारी लाज भीड विसरून ती पहिल्यांदाच आपल्या नवऱ्याशी बोलली होती, ती गोष्ट तिला आठवली. ज्यावेळी तिला दुःख असत होई त्यावेळी हातचें काम फेकून देऊन ही आठवण मनाशी घोळवीत ती उगीच बसून राही. आई जशी आपल्या छोट्या बाळाला घेऊन नाना प्रकारे खेळवते नाचवते, लडिवाळपणा करते, त्याचप्रमाणें ही एकटी एक आठवण घेऊन ती लडिवाळपणानें खेळवीत बसत, मनांत येत असलेल्या आनंदाच्या लहरींवर तरंगत राही. तिचें सारें दुःख तेवढ्या वेळापुरतें धुऊन पुसून नाहीसें होई. उभयतांची झालेली ती बोलाचाली, तो गोडसा झगडा, बाकीच्या माणसांच्या

नकळत केलेली जेवणाची व्यवस्था, त्यानंतर स्वयंपाक तयार झाल्यावर नवऱ्याला आणि दीराला जेवू घालणें, सासूच्या पूजा आन्हिकाची तयारी करणें, सर्वांच्या शेवटीं—दिवस मावळतां मावळतां शिल्लक राहिलेलें सुकलेंवाळलेलें, भंडगार झालेलें जें कांहीं होतें तेवढेंच खाऊन राहिल्याची ती आठवण !

तिच्या डोळ्यांतून टपटप आसवें गळू लागलीं. बायकांच्या जन्माला येऊन यापेक्षां कसल्या जास्त सुखाची तिनें कल्पना केली नव्हती—कीं अपेक्षाही केली नव्हती. तिला वाटे, जें काम रोजच्या रोज करायला मिळतें तें तसें मिळालें, कीं या संसारांत मिळवायचें असें दुसरें कांहींच राहात नाहीं.

त्यानंतर तिला आठवली शेवटच्या दिवसाची हकिकत—सारा संबंध ताडून् तोडून टाकून तो निघून गेल्याची हकिकत. त्या दिवशीं तिनें तसें करायला अडथळा केला नाहीं—उलट संबंध तोडून टाकायला मदतच केली होती—पण त्यावेळीं तिनें चरणला हिशेबांत घेतलें नव्हतें, त्यांचा संबंध तुटला कीं चरणचाही संबंध तुटेल, हें अभिमानाच्या भरात तिच्या ध्यानांतच आलें नव्हतें. आतां यापुढें चरण येऊन भेटणार नाहीं ही कल्पना आल्यामुळें दिवसेंदिवस तिच्या काळजांतलें रक्त थेंबार्थेंबानें झाडून जात होतें.

खरोखरच तो नाहीं आला तर ? तो नाहीं आला तर एक क्षणभर हे प्राण राहतील का या देहांत ? सर्वांपेक्षां तिला दुःख वाटत होतें तें या गोष्टीचें, कीं जो संशय तिच्या मनांत यापूर्वी होता,—त्या प्रसंगाच्यावेळीं कदाचित् तो उघड करून सागतां आला असता,—आतां ती संधि गेली—एकजात धुऊन पुसून नाहींशी झाली ! तिच्या अंतरंगांत छपून राहिलेला विश्वास पुन्हा पुन्हा जागा होई—पुन्हा पुन्हा तिच्या कानांत गुणगुणून सागे,—तें सांरें खोटें ! लहानपणीं लागलेला तो कलंक—ती बदनामी, एवढी सुद्धां खरी नव्हे. ती हिंदूची मुलगी होती. जें म्हणून कांहीं पापाचें लक्षण—जें जें कांहीं जगावेगळें, अस्वाभाविक, तें तिच्या अंतःकरणांत उत्पन्न होणें अशक्य आहे असें तिला वाटे. त्याची सेवा करायला मिळावी, त्याच्या कामाला हातभार लावायला मिळावा, यासाठीं तिचा देह, तिचें मन उन्मत्त होऊन उठलें. तो नवगा नसता तर ईश्वरानें खरोखरच त्याला योग्य मार्ग दाखवला असता.—अंतरंगांतल्या कुठल्या तरी एवढ्याशा सांदी-कोपऱ्यांत तिळाएवढी लाज शरमेची कल्पना त्यानें शिल्लक ठेविली असती !

आज बाजाराचा दिवस. गोपाळची आई बाजार करायला जाऊन बराच वेळ झाला होता. ती यायची वेळ झाली होती म्हणून तिने सदरेचा दरवाजा उघडा ठेवला होता. दार उघडून एकाएकी कुंजनाथबाबू आला. विलायती बुटाचा खटखट आवाज करीत, गांवच्या लोकांना आश्चर्यचकित करीत, मत्सराची भावना निर्माण करीत बरोबर नोकर घेऊन घरांत आला. कुसुमला तें कळून आलें पण आसवांनीं डंवरलेले डोळे वर करून त्याच्याकडे पहायला तिला लाज वाटली.

बहिणीसमोर सरळ येऊन कुंजनाथ म्हणाला, “तुझ्या वृंदावननं पुन्हां लग्न केलं ग !”

कुसुमच्या हृदयाचे ठोके एकदम बंद पडले. काष्ट होऊन ती खाली मान घालून बसली.

थोडासा आवाज चढवून कुंज म्हणाला, “जळांत राहून माशार्शी वैर करायचं ? कसं काय लग्न करतोय तें पाहायचंय मला एकदां. तो नंदा वैष्णव-बड्या वैष्णवाचा बडा बेटा वैष्णव !—माझ्या जमीदारींत राहून असा माझा अपमान करायची छाती कशी करतो तें पाहायचंय मला !”

कुसुमला त्याचें भाषण चांगलेंसें कळलें नाहीं. समजून घेण्यासाठीं म्हणून तिनें मोठ्या कष्टांनें प्रश्न केला, “नंदवैष्णव कोण ?”

“कोण ? माझी रयत. माझ्या तळ्याच्या पाळीवर घर बांधलेंय त्यानं. आग लावून देईन बेट्याच्या घराला ! त्याच बेट्याची मुलगी. या फाल्गुनांत व्हायचंय लग्न. सारं कांहीं निश्चित झालेंय—मुत्या, तंवाखू भर. ”

कुसुमनें अजून डोळे उघडून पाहिलें नव्हतें त्यामुळें त्याच्याबरोबर नोकर आला आहे हें तिच्या ध्यानीं आलें नव्हतें. तिला थोडासा संकोच वाटला.

कुंजनें विचारलें, “नंदाची मुलगी दिसायला कशी काय आहे रे ?”

थोडा विचार करून मुत्या म्हणाला “तशी बरी आहे. ”

कुंज उसळून उठून म्हणाला, “बरी आहे काय ? या माझ्या बहिणी-सारखी आहे का दिसायला ? बरी आहे म्हणे ! ह्यत् ! हिच्यासारखी कुणी दिसली होती का तुला ?”

मुत्याचें उत्तर यायच्या पूर्वीच कुसुम आंत निघून गेली.

थोड्या वेळानें गुडगुडी ओढीत ओढीत कुंज तिच्या खोलीसमोर आला आणि म्हणाला, “ काय ग कुशे, बोलली नाहीस ? या विंदावैराग्यासारखा निमकहराम आहे का कुणी दुसरा ? पटलें का नाही मी म्हणत होतो तें ? माझी सासू म्हणते, ‘ वेदवाक्य खोटं ठरेल पण आमच्या कुंजनाथचे बोल खोटे ठरायचे नाहीत. ’ काय रे भूतो, असं म्हणाली ना सासूवाई ? ”

खोलीतून काहींच उत्तर आलें नाहीं. आंतून कसला तरी अस्पष्ट आवाज ऐकूं येत होता.

कुंजनाथच्या मनांत काय आलें कोण जाणें, गुडगुडी खाली ठेवून त्यानें दार उघडलें आणि तो आत येऊन उभा राहिला.

कुसुम बिचारी बिछान्यावर उपडी पडून राहिली होती. कांहीं वेळ त्यानें तिच्याकडे पाहिलें. कितीतरी दिवसांनीं आज एकदम त्याचे डोळे थरथरले आणि त्यांतून आसवें वाहूं लागलीं. हातानें डोळे पुसून हळुहळू तो बिछान्याच्या एका कोंपऱ्याला येऊन बसला. बहिणीच्या माथ्यावर हात ठेवून तो हळूच म्हणाला, “ कांहीं भिऊं नकोस कुसुम, काय वाटेल तें करून मी हें लग्न सोडून घालीन. तेव्हांच तुला दिसून येईल कीं तुझा दादा बोलतो तें खरं करून दाखवतो कीं नाही ! पण तुझी देखील चूक झालीय. कां गेली नाहीस सासरी ? इतकं आम्हीं सर्वांनीं तुला सांगून पाह्यलें पण कुणाचं सांगणं कांहीं कांनीं घेतलें नाहीस. ”

कुंजनाथचे शेवटचे शब्द आसवांनीं ओलावलेले होते.

मनाचा आवेग आवरणें आतां कुसुमला अशक्य झालें. तिला एकदम रडें कोसळलें. अजूनही दादाच्या मनांत आपल्याबद्दल एवढीतेवढी तरी माया आहे असें तिला वाटत नव्हतें—यापूर्वीच ती आशा सोडून ती बसली होती.

कुंजनाथच्या डोळ्यांतून सारख्या आसवांच्या धारा लागल्या होत्या. एक शब्दसुद्धां न बोलतां तिच्या माथ्यावरून हात फिरवीत तिचें समाधान करण्याचा तो प्रयत्न करीत होता.

संध्याकाळ झाली. कोटाच्या अस्तनीनें डोळे चांगले पुसून घेऊन कुंजनाथ म्हणाला, “ तूं कांहीं काळजी करूं नकोस ताई. मी तुला सांगून ठेवतो, कीं कांहीं झालं तरी मी हें लग्न होऊं द्यायचा नाही. ”

आतां कुसुमने तोंड उघडलें. ती रडत रडत म्हणाली, “ या प्रकरणांत तूं हात घालूं नको दादा ! ”

अत्यंत आश्चर्यचकित होऊन कुंज म्हणाला, “ हात घालूं नको ? माझ्या डोळ्यांदेखत लग्न लागणार अन् मी स्वस्थ राहून पाहूं ? काय म्हणतेस हें कुसुम ? ”

“ नाही दादा, तुला कांहीं करतां यायचें नाही. ”

चिडून उठून कुंज म्हणाला, “ कांहीं करतां यायचें नाही ? अलबत् येईल ! तुला अपमान वाटत असेल तर तूं स्वस्थ बस. पण मी कांहीं हें सहन करणार नाही. प्रत्यक्ष माझी रयत !—तुला काय वाटतं ग ? लोकांनीं ऐकलं तर तोंडावर थुंकतील माझ्या ! ”

उशीत तोंड खुपसून सारखी मान हालवीत कुसुम म्हणाली, “ नाही दादा, नाही. मी म्हणतें, नको ! या प्रकरणांत तूं हात घालूं नकोस. त्यांचा आमचा कांहींसुद्धां लागावांथा नाही. भलती उठाठेव करून उगीच बदनामी वाढवूं नकोस. असेल व्हायचें त्याचें लग्न, तर होऊन जाईल. ”

अतिशय संतापून कुंज म्हणाला “ नाही ! ”

“ नाही ! कां ? एकदां मला टाकून त्यांनीं लग्न केलं होतं—आतां पुन्हा एकदां करतील. माझ्यालेखीं दोन्हीही सारखींच आहेत. तुझ्या पाया पडतें दादा, निष्कारण अडथळा आणून झगडा वाढेल. उगीच माझी अब्रू चवाठ्यावर येईल. तेवढं तरी करूं नकोस. त्यांना त्यांत सुख आहे ना ? मग होऊन जाऊं द्या तसंच. ”

हूं म्हणून कुंजनाथ कांहीं वेळ गाल फुगवून बसला. नंतर म्हणाला, “ पहिल्यापासून पहातोंय, तूं ही अशीच ! एकदां नाही म्हटलंस, कीं कुणाच्या बापाची टाप लागली आहे कीं तो तुला होय म्हणायला लावील ? तूं कांहीं कुणाचं ऐकायची नाहीस—तुझंच काय तें सर्वांनीं ऐकायला पाहिजे. ”

कुसुम उगीच राहिली.

कुंज बोलत होता, “—तसं पाहिलं तर तुझं म्हणणंही कांहीं खोटं नाही. सासरीं जायचें नाही म्हणून तूंच जर हट्ट घेऊन बसली आहेस तर त्यांचा तरी संसार कसा चालावा ? अजून त्याची आई आहे—पण ती कांहीं त्याच्या जन्माला पुरलेली नाही ! ”

तरीही कुसुम कांहीं बोलली नाही. क्षणभर स्तब्ध राहून कुंज मधेच एकदम म्हणाला, “ बरं कुसुम, तो लग्न करो कीं न करो, तूं रडतेस कशाला ? ”

याचा जबाब ती काय देणार होती ?

कुसुमच्या डोळ्यांतलीं आंसवें ओसरत येत होती तें काळोखामुळे कुंजला दिसलें नव्हतें—पण हा प्रश्न ऐकतांच तीं पुन्हां जोरजोरानें पाझरूं लागलीं.

कुंज निघून गेला. त्या दिवसाची सारी हकीकत आठवून कुसुम अधिकाधिक ओशाळत होती—स्वतःला धिक्कारीत होती—तिला मेल्याहून मेल्यासारखें वाटत होतें. काय हें ! मेल्यावर सुद्धां सुटका नाही या अपमानांतून ? एवढ्यासाठींच का तो तसा वागत होता ? तिकडे आसरा देणें शक्य नव्हतें आणि इकडे तर तशी लालूच दाखवीत होता. तिकडे पुन्हां लग्न करायच्या तयारीला लागला होता, त्याचवेळीं आपल्याला ‘ घरची सून ’ म्हणून अगदीं बेशरमपणानें उल्लेखित होता. जिथें एवढें सुद्धां प्रेमाचें लक्षण नव्हतें, तिथें पर्वताएवढा अभिमान बाळगला होता ! देवा, एवढें असह्य दुःख दिलेंस पण अशी ही ओंगळवाणी लाचारी कां. मार्लीस ?

तिचें काळीज पिलून एक मोठा सुस्कारा बाहेर पडला. असें होतें तर ? एवढ्यासाठींच आपल्या चालचलणुकीबद्दल मला एवढीसुद्धां जिज्ञासा नाही असें म्हणाला तो ? आणि मी मात्र निर्लज्जपणानें त्यांच्यासमोर दिव्य करायला गेलें होतें !

१०

कोणत्याही परिस्थितीत बुद्धीचा तोल बिघडवूं न देण्याची खबरदारी घेणारी कांहीं माणसें असतात—माथें गरम झालें तर त्यांना त्याची शरम वाटते—अशा प्रकारच्या माणसांत वृंदावनची गणना करतां आली असती. असलीं हीं माणसें कितीही राग आला तरी तो बाहेर न दाखवण्याची खबरदारी घेऊं शकतात. कोणत्याही कारणानें प्रतिपक्षी व्यक्ति चिडीला आली तरी स्वतः तसें चिडीला न येतां माथें थंड ठेवूं शकतात. त्या दिवशीं कुसुमनें पुन्हां पुन्हां जें कठोर वर्तन केलें, अकारण आरोप केले, त्यामुळें मनाचा तोल बिघडवून आपण उगीच कांहींतरी कठोर शब्द बोलून गेलों, असें

वाटून वृंदावनचें मन अस्वस्थ झालें होतें. म्हणूनच दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं चरणला आणायचें निमित्त करून त्यानें एक मोलकरीण, एक नोकर आणि एक गाडी पाठवून दिली. उद्देश हा, कीं कुसुम बुद्धिमती असल्यामुळें तिनें आपलें मनोगत समजावें आणि वाटल्यास त्याच्याबरोबरच निघून यावें.

जर खरोखरच ती आली, तर त्यावेळीं काय करावें असा मोठा विकट प्रश्न त्याच्यापुढें उभा राहिला होता. पण नंतर त्याला वाटलें, जर आलीच ती तर आई आहेच कीं ! आईच्या बुद्धिकौशल्यावर त्याची पूर्ण श्रद्धा होती. कोणत्याही परिस्थितीत, कोणत्याही संकटाच्या वेळीं, कांहींना कांहीं उपाय योजून, चारी बाजू संभाळून शेवट गोड कसा करावा हें तिला चांगलें साधत असे तें त्याला चांगलेंच माहीत होतें. म्हणूनच तिच्याजवळ एक शब्दसुद्धा न काढतां त्यानें गाडी पाठवून दिली होती. त्याला आशा वाटत होती—आनंद झाला होता—थोडीशी लाजही वाटत होती—तितकीच भीति वाटून तो वाट पाहात राहिला होता. त्याला वाटत होतें, कीं आईची क्षमा मागण्यापुरतें तरी तिनें यावें.

दुपारीं नुसत्या चरणलाच घेऊन गाडी परत आली. चंडीमंडपांतून वृंदावन आड नजरेनें पाहात होता तो ती आली नाहींशी पाहून स्तब्ध झाला.

कांहीं दिवसांपासून त्याच्या शाळेंत पूर्वीसारखा सुव्यवस्थितपणा राहिला नव्हता. पंडित महाशयांच्या वारंवार होणाऱ्या गैरहजेरीमुळें येणाऱ्या मुलांची संख्या कमी होऊं लागली होती. जे येत असत ते देखील तळ्यावर जाऊन तालपत्रें धुवून आणण्यांत वेळ काढीत असत. सुव्यवस्थितपणा फक्त एकच बाबतीत होता—आरती झाल्यानंतर प्रसादाला मात्र सारे हजर असत. पण तें देखील विद्यार्थीवर्गाच्या देवावर असणाऱ्या अकृत्रिम भक्तीमुळें असावें. प्रसादाला हजर राहिलें नाहीं तर देवाघरीं पाप केल्यासारखें होईल असेंही त्यांना वाटत असावें !

एक दिवस अकस्मात वृंदावन पुन्हा पूर्वीप्रमाणें शाळेच्या कामाकडे तीव्रतेनें लक्ष देऊं लागला. तालपत्रें धुवून आणायच्या वेळेची मर्यादा जी पूर्वी सहा तासांवर गेली होती ती हटवून पंधरा मिनिटांवर आली. सारा दिवस गैरहजर राहून केवळ ईश्वरभक्तीच्या ओढ्यानें फक्त आरतीच्याच वेळीं हजर राहाणाऱ्या मुलांना इतर वेळींही हजर राहाण्याबद्दल कडक ताकिद देण्यांत येऊं लागली.

आठ दहा दिवसांनीं एके दिवशीं तिसऱ्या प्रहरीं वृंदावनचा गणिताचा

वर्ग सुरू असतांना एक गृहस्थ अचानक येऊन उपस्थित झाला. वृंदावनने मोठ्या आदराने त्याचे स्वागत केले, त्याला बसायला आसन दिले — पण त्याला ओळखले नाही.

येणारी व्यक्ति वृंदावनच्या वयाचीच होती. बैठक मारल्यावर तो हंसून म्हणाला, “ काय भय्या, ओळखले नाहीस वाटत ? ”

वृंदावन ओशाळून म्हणाला, “ हो — नाही. ”

तो म्हणाला, “ माझ्या कामाबद्दल नंतर बोलेल. माझ्या मामाच्या पत्रांतून वारंवार तुझी तारीफ कळल्यामुळे परमुलगांत जायच्यापूर्वी एकदां तुला भेटायला आलोंय. मी केशव. ”

वृंदावनने ताडकन् उठून आपल्या बालमित्राला कडकडून मिठी मारली. ज्या दुर्गादासबाबूंनी त्याला इंग्रजी शिकवले होते त्यांचा हा भाचा. पंधरा-सोळा वर्षांपूर्वी तो पांचसहा महिने इकडे होता. त्यावेळीं दोघांची मोठी दोस्ती जमली होती. दुर्गादासबाबूंची पत्नी मृत्यु पावली, त्यावेळीं केशव जो निघून गेला तो आतापर्यंत इकडे आला नव्हता. तथापि दोघेही एकमेकांना विसरले नव्हते. दुर्गादासबाबूंकडून केशवची हकिकत वृंदावनला वेळोवेळीं कळत असे.

पांच सहा वर्षांपूर्वी केशव एम. ए. होऊन कॉलेजांत प्रोफेसरी करीत होता. सध्यां सरकारी नोकरी मिळाल्यामुळे परमुलगांत जाणार होता.

मामुली कुशल प्रश्न झाल्यावर तो म्हणाला, “ माझ्या मामांना, खोटं तर दूरच राहो, पण कोणतीही गोष्ट एवढीमुद्दां अधिक वाढवून सांगायची संवय नाही. त्यांनीं आपल्या गेल्या पत्रात लिहिलं होतं—आजवर पुष्कळच शिष्य माझ्याकडे शिकले पण तुझ्याखेरीज दुसरा कुणी कर्तवगार निघाल्याचं कांहीं आपल्याला दिसून आलं नाही. खरी माणुसकी कुठं असेल तर ती वृंदावनच्या ठायीं. म्हणूनच आपला मुलूख सोडण्यापूर्वी हा ‘ खरा माणूस ’ पाहायला आलोंय. ”

हे उद्गार काढणारा त्याचा बालमित्र होता, तरीही वृंदावन इतका ओशाळला, कीं त्याला काय बोलावें हेंच सुचेना. या जगांत कुणीही माणूस आपली इतकी बेफाट स्तुति करील अशी कल्पना त्याला स्वप्नांतसुद्धां झाली नसती. विशेषतः अत्यंत आदरणीय वाटत असलेल्या आपल्या गुरूकडून हा स्तुतिपाठ आल्यामुळे तो हतबुद्ध होऊन स्वस्थ राहिला.

केशवच्या तें ध्यानीं आलें. तो म्हणाला, “ जाऊं दे. तुला ओशाळगत वाटते तर आतां तो विषयच नको. तुझ्याविषयीं मामाचं मत काय आहे एवढंच मी सांगितलं तुला. आतां कामाची गोष्ट बोलूं. शाळा उघडली आहेस, —मी ऐकलं कीं पगारसुद्धां घेत नाहीं—उलट पाठीपेन्सिल पुस्तकंसुद्धां मुलांना फुकट पुरवतोस—मी सुद्धां तें करून पाहिलं होतं पण शिकणारेच मिळाले नाहीत मला. म्हणूनच विचारतो भय्या, कीं हे एवढे विद्यार्थी गोळा केलेस कसे ? ”

बृंदावनला त्याच्या भाषणाचा रोख कळला नाही. प्रश्नार्थी मुद्देनें तो नुसता पाहात राहिला.

केशव हंसून म्हणाला, “ आतां उघड उघड सांगतो—एरवीं तुला कळायचं नाही. अलिकडे सर्वोंना वाढूं लागलें, कीं ज्याला कुणाला देशसेवा करायची असेल त्याचं पहिलं काम म्हणजे अशिक्षित कुणव्यामाळ्यांना सुशिक्षित करणं. शिक्षणाखेरीज दुसरं कोणतंही काम करणं म्हणजे निष्कारण शक्तीचा अपव्यय करणं. एकदां त्यांना लिहायला वाचायला शिकवलं कीं आपल्या प्रश्नांची आपणच उकल करायला ते समर्थ होतील. एंजिनमधें वाफ उत्पन्न केली कीं गाडी चालू लागते, नाही तर एवढे मोठेमोठे बोजे भरलेली गाडी ओढायला वाटेल तेवढीं माणसं लागलीं तरी ती एक तसभर-सुद्धां हलायची नाही.—जाऊं दे. तुला तें माहीतच आहे. नाहीतर गांवचे पैसे खर्च करून ही शाळा कशाला उघडली असतीस ? एवढ्यासाठींच मी अजून लग्नसुद्धां केलं नाही. या गावांप्रमाणेंच माझ्या गांवांत देखील शिक्षणाची कांही सोय नाही, म्हणून पहिल्यानं एक लहानशी शाळा काढली—शेवटीं तिचं मोठ्या हायस्कूलांत रूपांतर व्हावं अशी माझी इच्छा होती. पण या प्राथमिक शाळेंतच कुणी विद्यार्थी येईना. आमच्या गांवचे शूद्र लोक असे भयंकर सैतान आहेत, कीं मुलांना शिकवायची त्यांची तयारीच नाही. मानापमानाचा प्रश्न बाजूला ठेऊन या सान्या लोकांच्या दारांधरांतून खेटे घालून पाहिले पण नाही—कांहीच जमलं नाही. ”

बृंदावनचा चेहरा गोरामोरा झाला. तो शांतपणें म्हणाला; “ त्या शूद्र लोकांचं भाग्य मोठं, कीं सभ्य माणसांच्या शाळेंत त्यांनीं आपलीं मुलं पाठवलीं नाहीत. आणखी असं पहा भय्या, आमच्यासारख्या हलक्या

लोकांच्या दारांतून हिंडून तूं जो स्वतःला कमीपणा घेतलास तें सुद्धां बरं केलं नाहीस. ”

वृंदावनच्या या उद्गारांतील चिमटा केशवला चांगलाच जाणवला. अतिशय ओशाळून तो म्हणाला, “ नाही रे, नाही—तसं नाही. तुला—तुझी गोष्ट बोलत नाहीं !—छे छे ! मी तसं म्हणत नव्हतो—तसं नव्हे रे— असं पहा—”

वृंदावन हंसत सुटला. तो म्हणाला, “ तसं मला म्हटलं नाहीस तें मला माहीत आहे. पण तू ज्यांचा उल्लेख केलास ते माझेच भाईबंध. आम्ही सारे तेलीतांबोळी, कुभारचांभार, गवळीकुणव्री, शिंपीकोष्टी—आम्ही माग चालवतो, नांगर हांकतो, गुरं बाळगतो—कोटवूट आमच्या ओळखीचे नाहीत—सरकारी कचेरीच्या दाराची भेट आम्हां लोकांना होणं दुर्मिळ, म्हणूनच तुम्ही लोक आम्हांला हलके समजता. — शुभ कार्यालासुद्धां आमच्या घरांत पाऊल टाकणं म्हणजे तुमच्यासारख्या उच्च दर्जाचं शिक्षण घेतलेल्या लोकांची इज्जत खराब होते. —”

केशव मान खाली घालून म्हणाला, “ वृंदावन, खरं सांगतो भय्या, मी तुला शूद्रलोकापेक्षां अगदीं वेगळ्या दृष्टीनं पाहतो म्हणूनच मी तसं बोललो. स्वतःलाच त्या लोकांपैकीं एक समजून तूं रागाला येशील असं मला कळतं, तर केव्हांही मी तसला शब्दसुद्धां काढला नसता. ”

वृंदावन म्हणाला, “ तें मला माहित आहे. त्या लोकांपासून मला वगळायचं तूं ठरवलंस तरी मी वेगळा होत नाहीं भय्या. सात पिढ्यांपासून ह्या हलक्या लोकांवरोबरच आम्ही मिळलो मिसळलो आहोत. मी कुणबटच आहे—शेतकरी आहे—मीसुद्धां स्वतःच्या हातात नांगर धरतोय. तुझ्या शाळेंत मुलं आलीं नाहीत केशव, त्याचं कारण हेंच !—माझ्या शाळेंत सहज आलीं. —मी मोठा असलो तरी देखील त्यांच्यातलाच एक —त्यांच्या बाहेर जाऊन मोठा झालेला नाहीं—म्हणूनच माझ्याकडे यायला त्यांना संकोच वाटत नाहीं. तुम्हां लोकांकडे जायला खात्री वाटत नाहीं त्यांना. आम्ही अशिक्षित, दरिद्री, स्वतःच्या तोंडानं स्वतःचा मोठेपणा बोलून दाखवायची छाती होत नाहीं आम्हाला. तुम्ही आम्हाला हलके लोक म्हणून नावं ठेवतां, आम्ही मुकाय्यानं तें कबूल करतो, —पण अंनःकरणापासून नसते ती कबुली. म्हणूनच तुम्ही बऱ्या बोलानं हांक मारली तरी ‘ओ’ म्हणवत नाहीं आमच्यानं. ”

केशव अत्यंत गरमिंदा झाला होता. खालीं मान घालून मुकाट्यानें त्याचें भाषण तो ऐकत होता.

वृंदावन म्हणाला, “ यांत जास्त नुकसान होतं तें आमचंच, हें मी जाणतो. तरी पण आम्ही एक तुमचेच आहोंत, तुमच्यासाठीं राबणारे आहोंत, तुमचें हित पाहणारे आहोंत असें धरून तुम्ही चाललांत तर काहीं भीति नाही तुम्हाला. पाहतोयम ना भय्या, आमच्यामधें कुणवट वैद्य आहेत, कुणवट पंडित आहेत, कुणवट ज्योतिषी आहेत, त्यांचा चांगला नांवलौकिक आहे चोहीकडे—आतां हा माझा लौकिक आहे ना, तसा. पण तुम्हांसारख्या बड्या डॉक्टरांची आणि प्रोफेसरांची या लोकांकडे मात्र चालायची नाही. आमच्या हृदयांतमुद्दा देव आहे. तुम्ही आमची कीव करतां—दया करतां, उंचावर वमून आम्हाला खालीं हात करून भीक घालतां, तेंच जाणवतं आमच्या जिवाला. अश्रद्धेनं दाखवलेली ही दया टांचते आम्हाला. म्हणूनच तोंड फिरवून आम्ही बाजूला सरतो. ”

आतां मात्र केशवनें उत्तर द्यायला सुरवात केली. तो म्हणाला, “ हें तोंड फिरवणें म्हणजे चूक नाही का ? खरोखरच आम्हाला वाटतं, की तुमचें कल्याण व्हावं. म्हणूनच तुम्हीं लोकांनीं थोडा विश्वास टाकला पाहिजे आमच्यावर. आम्हाला शिक्षण मिळालं आहे, म्हणून वरं काय अन् वाईट काय तें आम्हाला चांगलं कळतं. प्रत्येक बाबतींत आम्ही वरचढ आहोंत—जाणक आहोंत—तें तुम्ही आपल्या डोळ्यांनीं पाहतांहां, म्हणूनच आमचें ऐकणं हें कर्तव्य आहे तुमचें. ”

वृंदावन म्हणाला, “ असं पहा केशव, देवता कां तोंड फिरवतात तें त्या देवतांनाच माहित. ती बाब राहूं दे. मला सांगायचें आहे तें हें, की तुम्ही आम्हाला ज्या कल्याणाच्या गोष्टी सांगतां त्या आमच्यांतले एक म्हणून नव्हे—वरिष्ठाच्या भावनेनं तुम्ही बोलतां ! तुमच्यापैकीं पंधरा आणे लोकांना वाटतं, की ज्या गोष्टींत वरच्या वर्गाच्या मुलाचें कल्याण आहे त्या गोष्टानं नांगच्या कुणब्याच्या पोरांचा अधःपात होईल. तुमच्या संगतींत राहून कुणब्याचा पोर लिहायला वाचायला शिकला तर तो बाबू बनेल,—आपल्या अशिक्षित आई-बापांना मग ओळखायचा नाही तो—मान द्यायचा नाही—आदरानं पाहायचा नाही. तुम्हां लोकांत शिक्षणाचे जे परिणाम झाले आहेत, त्यामुळं तुम्हीं लोक

जसे वागतां तें पाहून आम्हीही तसेच वागतो. म्हणूनच केशव, आधी या आम्हां लोकांत ये. आपल्या देशांतल्या या हलक्या लोकांतला एक व्हायला शिक नि मग त्यांच्या कल्याणाच्या गोष्टी बोलायला, त्यांच्या पोरांबाळांना ल्याहायला वाचायला शिकवायच्या गोष्टी बोलायला सुरवात कर. तुम्ही सुशिक्षित झालेले लोक आम्हा नांगऱ्यांना हलके मानीत नाहीं, आपुलकीने पाहता, असं जेव्हां तुम्ही स्वतःच्या आचरणानं आम्हाला पटवून द्याल तेव्हांच आमची ही भीति नाहीशी होईल. सुशिक्षित झालेलीं आमचीं मुलं आपल्या अशिक्षित असलेल्या वडील माणसांची हेटाळणी करायचीं नाहीत, आपली जमात सोडायचीं नाहीत, वाडवडलांचा आपला धंदाउदीम कारागिरी सोडून आमच्यापासून वेगळे व्हायचा प्रयत्न करणार नाहीत, असं तुम्ही आधी पटवून दिलं पाहिजे आम्हाला. जोंपर्यंत तुम्ही असं काहीं केलं नाही तोंपर्यंत जन्मोजन्मी अविवाहित राहिलास, हजारों व्रतं घेतलीस, वाटेल तो त्याग केलास तरी तुझ्या शालेंत आम्हां लोकांची पोरं यायचीं नाहीत. आम्ही हलके लोक सुशिक्षित सभ्य माणसांना भीतो. त्यांना मोठे मानतो, त्यांची सेवा करतो पण विश्वास ठेवीत नाही त्यांच्यावर. त्यांचं सांगणं ऐकणार नाही आम्ही. तुमचं कल्याण नि त्यांचं कल्याण एक नव्हे, त्यांत तफावत आहे, हा संशय आम्हां लोकांच्या मनांतून काहीं केल्या नाहीसा व्हायचा नाही. ”

केशव काहीं वेळपर्यंत स्तब्ध बसला होता. नंतर तो म्हणाला, “ वृंदावन, तूं म्हणतोस तें खरं आहे. पण मी असं विचारतो, दोघांच्याहीमधे उभय पक्षी विश्वासाचा लागाबांधा नसला तर आम्ही हजार आपुलकी दाखवली तर काय उपयोग होणार आहे त्याचा ? आम्ही आपले आहेत कीं परके आहेत, तें कळायला विश्वास नको का उत्पन्न व्हायला ? त्याला काय उपाय ? ”

वृंदावन म्हणाला, “ आतां मी सांगितलं ना, वागणुकींत दिसलं पाहिजे तें. आमच्यांतले शंभर टक्के आचारव्यवहार तुम्हा सुशिक्षितांच्या दृष्टीनें जर कुसंस्कार दिसत असले, टाकाऊ ठरूं लागले,—आमचीं घरांदारं आमच्या संसाराच्या चालीरीति, आमच्या पोटापाण्याचा धंदाउद्योग, जर तुमच्या पासून सर्वस्वी निराळा असला, तर तुम्ही काय वाटेल तें केलं तरी आम्हाला तें पटायचं नाही, कीं तुम्ही दाखवलेल्या कल्याणाच्या मार्गांतच आमचं कल्याण

आहे म्हणून. ठीक,—मला असं सांग केशव, मुंज झाल्यापासून संध्यापूज करतोस ?

“ नाही. ”

“ पायांत वहाणा घालून पाणी पितोस ? ”

“ पीतो. ”

“ सुसलमानांच्या हातचं खातोस ? ”

“ प्रेज्युडिस नाही. वेळ आला तर खाईन. ”

“ तर मग मी तुला सांगतो. शूद्रांत शिरून त्यांना शिकवण्यासाठी शाळा उघडायच्या गोष्टी तू बोलणं म्हणजे थट्टा आहे. यापेक्षां कडक शब्द बोललो असतो पण तुला राग येईल—”

“ वेडेपणा ? धाडस ? ”

“ हो अगदी तेंच. केशव, नुसती इच्छा असली, नुसती अंतःकरणाची कळकळ असली तरी परक्याचं कल्याण करतां येत नाही—देशकार्य करतां येत नाही. ज्यांचं कल्याण करायचं त्यांच्यांत मिसळलं पाहिजे—त्यांच्यांतला एक झालं पाहिजे, कष्ट सहन करायची ताकद पाहिजे. बुद्धिवादाला बळी पडून धर्मकर्माच्या मर्यादा उलटून गेलं तर तुम्हांला स्वतःलाही कांहीं फायदा व्हायचा नाही, कीं त्यांचा फायदा करण्याचीही ताकद तुम्हाला यायची नाही. —पुरे झालं आतां. संध्याकाळ होत आली. आतां थोडं शालेचं काम करतो.”

“ चालू दे तुझं काम. उद्यां सकाळीं येतो आतां. ” असें म्हणून केशव उभा राहिला तेव्हां वृंदावननं त्याच्या पायावर मस्तक ठेवून साष्टांग नमस्कार घातला.

मूळचा खेड्यांतला असला तरी केशव शहरांत वाढला होता. आपल्या मित्राजवळ आपल्याच मित्रानें असें कांहीं तरी करावें हें पाहून त्याला अत्यंत संकोच वाटला. दोघेही खाली आंगणांत आले तेव्हां शालेंतील साऱ्या विद्यार्थ्यांनीं जमिनीवर डोकें टेकून त्याला प्रणाम केला.

आपल्या बाळमित्राला बाहेरच्या फाटकापर्यंत पोचवून परत निघतांना वृंदावन म्हणाला, “ तू माझा दोस्त असलास तरी ब्राह्मण आहेस, म्हणूनच तुला मी नमस्कार केला—माझ्या विद्यार्थ्यांनाही तुला नमस्कार करायला लावलं. कळलं ना ? ”

“कळलं !” असें म्हणतांना केशव ओशाळला होता. त्याचा निरोप वेऊन तो मिघून गेला.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं कवूल केल्या प्रमाणें केशव हजर झाला. आल्या-बरोबर तो म्हणाला, “माणुसकी म्हणजे काय तें मला आतां कळलं. खरोखरच तूं माणूस आहेस. आतां मुठीच शंका राहिली नाही मला.”

वृंदावन हंसून म्हणाला, “अन् मलाही नाही. बरं पुढं ?”

केशव म्हणाला, “तुला उपदेश करायचा नाही मला—तो माझा सारा अहंकार कालच कोसळलाय. मित्राच्या नात्यानं मी तुला विचारतो,—स्वतःचा पैसा नि वेळ खर्ची घालून या गांवांत तूं मुलांना शिकवतोयस, पण नुसतं ‘क ख’ शिकवायची सोय नाही अशी जीं आणखी हजारों गांव आहेत त्या गांवांत हें काम सरकारनं केलं पाहिजे असं नाही तुला वाटत ?”

वृंदावन हसू लागला. तो म्हणाला, “अगदीं शाळेंतल्या पोरासारखा प्रश्न केलास हा. चूक केली म्हणून मी जर रागूला मारायला गेलों तर दोन्ही हात वर उचलून तो म्हणेल,—पंडित महाशय, माधूनंही तीच चूक केलीय. अर्थात माधूची चूक दाखवून दिली कीं रागूच्या दोषाचं निराकरण झालं असं वाटतं त्याला. देशभर पसरलेल्या या मूर्खपणाचं प्रायश्चित्त आधीं स्वतः तर करूं भय्या.—मग सरकार आपलं कर्तव्य करतं कीं नाही तें पुढं पाहूं. स्वतःचं कर्तव्य पार पाडायच्या पूर्वीं दुसऱ्याच्या कर्तव्याची चर्चा करणं माझ्या दृष्टीनं पाप आहे.”

“पण तुझ्या माझ्यासारखा एकदोघांची ताकद ती केवढी असणार ? एक लहानशी शाळा काढली, मूठभर पोरांना शिकवलं म्हणजे कसं होणार हें प्रायश्चित्त ?”

वृंदावन आश्चर्यचकित होऊन क्षणभर त्याच्याकडे पाहात राहिला आणि म्हणाला, “हें बोलणं कांहीं ठीक नाही भय्या. माझ्या शाळेंतला एक विद्यार्थी जरी माणसासारखी माणुसकी शिकला तर या आमच्या तीस कोटी लोकांचा सहज उद्धार होऊन जाईल. न्यूटन, फॅराडे, राममोहन, विद्यासागरसारखीं माणसं कांहीं रोज तयार होत नाहीत केशव. या छोट्याशा पाठशाळेंतला एक तरी विद्यार्थी माणसासारखा माणूस झाल्याचं भाग्य मरायच्यापूर्वीं मला लाभो एवढाच मला आशीर्वाद दे केशव. आणखी एक सांगायचं आहे—

माझ्या शाळेत येणाऱ्या प्रत्येक विद्यार्थ्यांना एक अट पाळावची असते. काल संध्याकाळी शाळा सुटायेंत तू थांबला असतास तर तुला दिसलं असतं, कीं रोज घरी जायच्यापूर्वी इथला प्रत्येक विद्यार्थी एक प्रतिज्ञा करित असतो, मोठा झालों म्हणजे कमीत कमी दोघांना तरी आपण लिहायला वाचायला शिकवीन. माझ्याकडच्या प्रत्येक पांच विद्यार्थ्यांतल्या एक विद्यार्थ्यांना जरी मोठेपणीं ही प्रतिज्ञा पुरी केली, तर मी हिशेब करून पाहिलं, कीं वीस वर्षांत ह्या बंगाल्यांत एकमुद्धां निरक्षर माणूस राहायचा नाही ! ”

एक सुस्कारा सोडून केशव म्हणाला, “ अं ! केवढा मयंकर आशावाद हा ! ”

वृंदावन म्हणाला, “ तसं म्हण हवं तर. केव्हां केव्हां दुबळेपणानं मलामुद्धां वाटतं, कीं ही दुराशा आहे. पण बलवंताच्या नजरेनं जेव्हा मी पाहतों तेव्हां मला वाटतं, कीं देवाची कृपा असली तर असं व्हायला किती उशीर ? ”

केशव म्हणाला, “ वृंदावन, आज रात्रीं मुख्य सोडून मला जायचं आहे. पुन्हां केव्हां भेट होईल देव जाणे ! पत्र लिहिलं तर येतील ना ? ”

“ यांत विशेष तें काय आहे केशव ? ”

“ विशेष देखील आहे. सांगतों— ऐक. कधीं मित्राची जरूर लागली तर माझी आठवण करशील ? मला हांक मारशील ? ”

“ होय—हांक मारीन ! ” असें म्हणून वृंदावननं खालीं वांकून केशवला नमस्कार केला.

११

वृंदावनची आई श्रीकृष्णाचा दोलोत्सव दरवर्षी मोठ्या थाटामाटांनं करित असे. काल तो उत्सव संपला होता. अतिशय थकल्यामुळें आज सकाळीं वृंदावन अजून बिछान्यांतून उठला नव्हता. त्याच्या खोलीबाहेरून आईनें हाक मारली, “ वृंदावन, जरा उठून ये ना बाबा. ”

आईच्या हांकेंतला केविलवाणा स्वर ऐकून वृंदावन धडपडून उठून बसला. त्यानें विचारलें, “ काय आहे आई ? ”

दार उघडून आई आंत आली आणि म्हणाली, “ माझा कांहीं ओळखीचा

नाहीं तो—तुझ्या शालेंतला एका मुलगा बाहेर बसून रडतोय. त्याच्या बापाला उलटीजुलाव सुरू झालेयत नि अगदी थकलाय तो. ”

वृंदावन तसाच उठून बाहेर आला. पाहातो तो शिबू गवळ्याचा मुलगा बाहेर उभा राहून रडत होता. तो रडत रडत म्हणाला, “ पंडित महाशय, बाबा अगदी कससंच करताहेत. डोळे उघडे आहेत तरी पाहात नाहीत. बोलतसुद्धा नाहीत ! ”

मोठ्या प्रेमाने त्याचे डोळे पुसून त्याचा हात धरून तो त्याच्या घरी गेला. शिबूची शेवटची घटका आली होती.

दरवर्षी याचवेळी गावांत पटकीची साथ सुरू होत असे. आजही सुरवात झाली होती. काल संध्याकाळी शिबूचा आजार सुरू झाला. हा वेळपर्यंत कुणी कसलाच उपाय केला नव्हता तरीही अजून तो जीव धरून राहिला होता. वृंदावन आल्यानंतर एक घटकाभ्याने त्याने देह ठेवला.

बंगाल्यांत बहुधा प्रत्येक गावांत कुलपरंपरागत चालत आलेला असा एकाद दुसरा डॉक्टर असतो. तसाच या गावांतही गोपाल डॉक्टर होता. काल रात्री त्याला बोलवायला कुणी गेले होते. कॉलन्याचे नांव ऐकतांच त्याने व्हिजिटचे दोन रुपये रोख मागितले. आजवरच्या अनुभवांमुळे त्याला कळून चुकले होते, की या साथीत औषध घेणारे गरीबगुरीव लोक उधारीच्या लायखीचे नाहीत—व्हिजिट फी देईपर्यंत जगायची त्यांना संवय नाही. शिबूच्या बायकोला एवढ्या रात्री रोख रकम मिळवणे अशक्य झाले. निरुपाय झाल्यामुळे नवऱ्याला मिठाचे पाणी पाजून आपल्या मते तिने उपायांची पराकाष्ठा केली. सारी रात्र ती त्याच्या उशाशीं बसून शीतला-देवीची प्रार्थना करित होती. त्यानंतर सकाळीं हे असे झाले.

जातीचा प्रपंच मनांत न आणतां वृंदावनने आपल्या आयुष्यांत आजवर पुष्कळांना खांदा दिला होता. शिबूचे उत्तरकार्य करून तिसऱ्या प्रहरी तो घरी परत आला.

संध्याकाळ झाली होती. ओटीवर चटई टाकून वृंदावन डोळे झांकून पडला होता. कुणाची तरी चाहूल लागल्यामुळे त्याने डोळे उघडून पाहिले, तो सकाळींच वारलेल्या शिबूचा तोच मुलगा येऊन-उभा राहिला होता.

“ ये. वैस षष्ठीचरण. ” असे म्हणून वृंदावन उठून बसला.

एकदोन वेळ त्या मुलाने ओठ फुलवून बोलायचा प्रयत्न केला. शेवटी 'पंडित महाशय' म्हणून एकदम हंबरडा फोडून तो रडू लागला.

नुकत्याच पोरक्या झालेल्या त्या मुलाला वृंदावनने ओढून जवळ घेतले. नो रडत रडत म्हणाला, "आतां कृष्णाला वांत्या होताहेत."

कृष्णा त्याचा धाकटा भाऊ. तो देखील मधून मधून आपल्या दादाबरोबर शाळेत शिकायला येत असे.

विहजिटचे पैसे मिळाले नाहीत तरीही आज रात्री गोपाळ डॉक्टर वृंदावन बरोबर कृष्णाला पाहायला आला. त्याने त्याची नाडी पाहिली, जीभ पाहिली, औषध दिले—पण आईने काळीज फोडून काढलेल्या हंबरड्याकडे सुद्धा विचारल्या कृष्णाने लक्ष पुरवले नाही. वैद्याच्या अब्रूचीही पर्वा केली नाही. रात्र संपायच्या पूर्वीच हातगुणाबद्दल प्रख्यात असणाऱ्या गोपाळ डॉक्टरची अब्रू घेण्यासाठी तो आपल्या बापाला भेटायला निघून गेला.

नुकत्याच विधवा झालेल्या आईचे पुत्रशोकाचे मथंकर दुःख पाहून वृंदावनचे काळीज फाटून गेले. त्याला स्वतःला एक मुलगा होता म्हणूनच तिचा तो हंबरडा त्याच्याने ऐकवेना. तो धांवतच घरी आला आणि जिवाच्या उमाळ्याने चरणला हृदयाशी कवटाळून रडू लागला.

अंतर्मुख दृष्टि करून त्याने हजार वेळां आपले अंतरंग शोधून म्हटले, 'माणसाच्या दोषाबद्दल त्याला वाटेल ती शिक्षा दे देवा—पण ही असली शिक्षा देऊ नकोस !—'

देवाने त्याची ही कष्टवाणी ऐकली की नाही कोण जाणे, पण त्याला मात्र अगदी निःसंशय वाटले, हा आघात सहन करण्याची ताकद—कुणाला असेल ती असो—आपल्याला नाही.

यानंतर आणखी दोनतीन दिवस बिनबोभाट गेले—पण तिसऱ्या दिवशी त्याचा शेजारी रसिक मयरा याची बायको कॉलन्याने पछाडल्याचे त्याला कळले.

त्याची आई तिला पाहायला गेली होती. दहा वाजायच्या सुमाराला डोळे पुशीत पुशीत ती परत आली आणि लगेच घटकाभण्याने रडारडीचा आवाज कानी आला. चारपांच लहान मुलांना मागे ठेवून रसिकची बायको इहलोक सोडून निघून गेली.

यानंतर गांवांत महामारीचा फैलाव जोराने सुरू झाला. ज्यांना पळून जायची सोय होती ते दुसऱ्या गांवीं निघून गेले. पुष्कळांची तशी कांहीं सोय नव्हती. ते घाबरून अर्धमेले झाले होते. कसाबसा जिव्याचा धडा करून म्हाणत होते, “अन्नपाण्याचा संबंध तुटला कीं जावं हें लागणारच. पळून काय करणार ?”

वृंदावनच्या घराच्या समोरच गांवांतला मुख्य रस्ता होता. त्यामुळे रस्त्यावरून जाणाऱ्या प्रत्येक प्रेतयात्रेचा भयानक ‘हरिबोल’ त्याला सारखा ऐकू येत होता. प्रत्येकाचा अन्नपाण्याचा संबंध अशा गीतीने संपत येत होता.

आसपासच्या गांवांतून एकादी दुसरी लागण झाल्याचें ऐकू येत होतें खरें, पण बाडलगांवची परिस्थिति मात्र प्रत्येक घटकेला अधिकाधिक भयंकर होत चालली होती. याला कारण एकच होतें — गांवांत इतर सगळ्या सोयी असल्या तरी प्यायच्या पाण्याचे मात्र अत्यंत हाल होते.

गांवांत नदी नव्हती. ज्या चार दोन तळ्या होत्या त्यांतलें पाणी पूर्वी चांगलें असलें तरी वेळोवेळीं उपसा न झाल्यामुळे दिवसेंदिवस खराब होत चाललें होतें. या महत्वाच्या गोष्टीकडे आजवर कुणी लक्ष दिलें नव्हतें. गांवचे लोक बेफिकीर होते. त्यांना वाटे, तहान भागवायचें आणि अन्न शिजवायचें काम करायला पाण्याचा पातळपणा जोपर्यंत आड येत नाहीं, तोपर्यंत तें कसें आहे हें पारखून पाहायची कांहीं जरूरी नाहीं.

इकडे गोपाळ डॉक्टरखेरीज दुसरा कुणी औषध देणारा माणूस गांवांत नव्हता. आणि गोपाळला गरीबांच्या घरीं जायला फुरसत होत नसे. तिकडे सांथीचा जोर दिवसेंदिवस सारखा वाढत होता. औषध पाण्याची गोष्ट तर दूरच राहो पण मेल्या माणसाच्या प्रेताला अग्नि देणें देखील दिवसेंदिवस कठीण होऊं लागलें होतें.

अजूनपर्यंत वृंदावनच्या घराच्या बाजूचा भाग सांथीच्या तडाक्यांत सांपडला नव्हता. रसिकची बायको मेल्यानंतर वृंदावनच्या घराच्या आसपासच्या त्या पांचसात घरांत मृत्यूचा प्रवेश झाला नव्हता.

वृंदावनच्या बापानें स्वतःच्या उपयोगाकरतां म्हाणून जी तळी खोदली होती तिचें पाणी अजूनही बिघडलें नव्हतें. शेजारची माणसें या तळीचें पाणी वापरासाठीं नेत होती म्हाणूनच सांथ या बाजूला आली नव्हती.

पण दिवसेंदिवस वृंदावन घावरून जाऊं लागला. मुलाच्या तोंडाकडे पाहिलें कीं त्याच्या नसांनसांतलें रक्त गारटून जाई. आपल्याला नकळत अचानक पितापुत्रांच्यामध्ये प्रत्येक क्षणाला दुरावा उत्पन्न होतो आहे असें त्याला वाटूं लागे. तमा तो धीराचा माणूस नव्हता. रोगाचें आणि मरणाचें नांव घेतलें, कीं त्याचा थरकांप होई.

मुलाला हांक मारली म्हणजे तो मुलगा त्याच्याकडे येत असे खरा पण तें त्याचें येणें न्यायाधिशसमोर येणाऱ्या गुन्हेगारासारखें दिसे. आजवरच्या संवयीमुळे तो खेंचून ओढल्यासारखा येत होता एवढेंच.

कुणाच्या तरी प्रेताला अग्नि देऊन तो घरीं आला आणि नंतर त्यानें चरणला हांक मारली—चरण जवळ आला तर त्याला हात लावल्याबरोबर त्याच्या सर्वांगावर कांटा उभा राही. त्याला सारखें वाटे, त्याला स्पर्श करतांना आपण नकळत सांथीचें बीज आपल्या या एकुलत्या एक वारसाच्या आंगांत रोवून टाकतां आहों ! बाहेरच्या सर्व प्रकारच्या संबंधापासून, रोगापासून, मरणाच्या भीतीपासून त्या मुलाला कसें दूर राखावें, ही एकच चिंता त्याला लागून राहिली होती.

शाळा आपोआप बंद झाली. चरणच्या तोंडाकडे पाहिलें म्हणजे त्याला वाटे, झालें तें बरें झालें. अलिकडे काहीं दिवस त्याचा सारा भार त्यानें स्वतः पत्करला होता. त्याला जेवायला घालणें, त्याचे कपडे चढवणें, त्याची सोपायची व्यवस्था करणें वगैरे गोष्टी तो स्वतः करित असे. या बाबतींत प्रत्यक्ष आपल्या आईवर सुद्धां विनतक्रार विश्वास टाकायची त्याची तयारी नव्हती. एके दिवशीं आईच्या तोंडून त्याला कळलें, कीं त्याच्या शेजारच्या तारिणी मुखर्जीच्या धाकट्या मुलाला कॉलच्यानें पछाडलें. ती बातमी ऐकतांच त्याचा चेहरा एकदम काळा ठिक्कर पडला असें पाहून त्याची आई म्हणाली, “आतां पुरे झालें बाबा. आतां चरणला घेऊन तूं कुठें तरी बाहेर जा.”

ओलावलेल्या डोळ्यानें वृंदावन म्हणाला, “तूंही चल आई.”

चकित होऊन आई म्हणाली, “हे माझे घरचे देव टाकून ?”

“भटजींना सांगून देवपूजेची व्यवस्था करूं. तूं चल.”

अधिकच आश्चर्यचकित होऊन आई म्हणाली, “माझ्या घरच्या देवाचा भार परक्यांनीं घ्यायचा ?—अन् मी पळून जायचं ?”

वृंदावन ओशाळून म्हणाला, “तसं नव्हे आई, तुझा भार कांहीं कुणी काढून घेत नाही. दोन दिवसांपुरतं जायच—तेवढ्यापुरतं—”

आई निश्चयपूर्वक म्हणाली, “तें होणं नाही वृंदावन. माझ्या सासूनं हें काम माझ्याकडे सोपवलं आहे. मी हें केव्हां कुणाकडे देईन तर तिनं दिलं तसंच. नाहीतर हें माझं काम मीच केलं पाहिजे. पण आतां तुम्हीं जा दोवे.”

उद्विग्नपणानें वृंदावन म्हणाला, “या दिवसांत तुला इथं एकटी टाकून का मी जाऊं आई ? समज, जर—”

आई हंमली आणि म्हणाली, “तर तें माझं भाग्य बाबा. तसं कांहीं झालं तर मी म्हणें, माझं इथलं काम संपलं. देवाच्या मनात हा भार आतां दुसऱ्यावर टाकायचा आहे. तें कसं का असेना वृंदावन, माझा आशीर्वाद घेऊन तुम्ही दोघ अगदीं निर्धोरपणें जा. मी माझं देवदेवतार्चन घेऊन इथं मुखानं राहीन.”

आईच्या तोंडची ती निश्चयाची वाणी ऐकून गांव सोडून जाण्याची वृंदावनची आशा तिथल्या तिथेंच राहिली. कांहीं वेळ विचार करून तो मुद्दां तितक्याच निश्चयानें म्हणाला, “तर मग माझंमुद्दां जाणं व्हायचं नाही. तुझे देव आहेन तशी माझी आई आहे. स्वतः मी मुळींच भीत नाहीं. जावं असं मला वाटतंय तें चरणकडे पाहिलं म्हणजे, पण आतां व्याअर्थी जाणं शक्यच नाहीसं झालय, त्याअर्थी चरणचा सारा भार देवावर टाकून मी निश्चितपणानें राहीन. यापुढं कधींमुद्दां माझं तोंड उतरलेलं तुला दिसायचं नाही आई.”

तारिणी मुखर्जीचा धाकटा मुलगा इहलोक सोडून गेला.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं कांहीं तरी कामानिमित्त वृंदावन त्या बाजूनें जात होता. त्याच्या तळीच्या पाणवळ्यावर एक बाई कसले तरी कपडे धुते आहे असें त्याला दिसून आलें. कांहीं धुतले होते तर कांहीं धुवायचे होते. त्या कपड्यांकडे पाहतांच वृंदावनच्या अंगावर शहारे आले. तो जवळ आला आणि रागारागानें म्हणाला, “प्रेताचे कपडे आणून इथं धुतांहां याचा अर्थ काय ? ”

बुरख्याआडून त्या बाईनें काय उत्तर दिलें तें त्याला चांगलेंसें कळलें नाही.

वृंदावन म्हणाला, “ झालं तें होऊन गेलं. आतां त्याला उपाय नाही ! पण आता इथं धुवूं नका. हे कपडे घेऊन निघून जा इथून. ”

ते धुतलेले आणि न धुतलेले कपडे घेऊन ती निघून गेली.

त्या पाण्याकडे पाहात वृंदावन कांहीं वेळ स्तब्धपणें उभा राहिला होता. तितक्यांत तारिणी तावातावानें तिथें आला. आधींच पुत्रशोकाचा धक्का बसलेला—त्यात हा अपमान झालेला त्याला सहन झाला नाही. वेड्यासारखे डोळे गरगर फिरवीत तो म्हणाला, “ माझ्या घरच्या माणसांना तू तळीवर यायची मनाई केलीस ? ”

वृंदावन म्हणाला, “ मुळीच नाही. मळके कपडे धुऊं नको एवढंच मी सांगितलं. ”

आगडत ओरडत तारिणी म्हणाला, “ मग कुठं धुवायचे ते ? राहायचं या बाडलगांवांत अन् धुवायला जायचं काय महारावाड्यात ? सत्यानाश होईल तुझा वृंदावन—सत्यानाश होईल !—हलकटाची जात, पैशाच्या जोरावर ब्राह्मणाचा असा छळ केलास तर निर्वेश होईल तुझा. ”

वृंदावनच्या काळजांत एकदम धडकी भरली. भांडायची किंवा आरडा-ओरडा करायची त्याला संवय नव्हती. मन ताब्यांत ठेवून तो शांतपणें म्हणाला, “ माझा एकट्याचाच सत्यानाश झाला तरी चालेल पण आपण या सान्या वाडीचा सत्यानाश करायला उठलांहां. सारा गांव उजाड झाला आहे, एवढी वाडीच काय ती सुरक्षित आहे, तेवढी मुद्रां तशीच राखूं घ्यायची नाही का आपल्याला ? ”

तो ब्राह्मण उर्मटपणाने म्हणाला, “ तळीवर कपडे धुवायचे नाहीत तर काय तुझ्या टाळक्यावर धुवायचे ? ”

वृंदावन निश्चयपूर्वक म्हणाला, “ ही तळी माझी आहे. माझं ऐकायचं नसेल तर यापुढं मी बंदी करीन तुम्हाला इथ यायची. ”

“ इथं बंदी केलीस तर आम्ही जायचं दुठं तें सांग ना ? ”

वृंदावन म्हणाला, “ इथलं पाणी न्यायचं तें नुमतं घरखर्चासाठीं. कपडे-लत्ते धुवायचे असले तर ते शेतातल्या डबन्यात नेऊन धुवा जा. ”

तोंड वेंगाडून तारिणी म्हणाला, “ जातीचा शूद्र—पण हलकटाची मिजास तर पहा ! ब्राह्मणाघरच्या बायकांना शेतावर जाऊन कपडे धुवायला

सांगतोस का ? माझ्याच घरावर नाही कांहीं ही आपत्ती—तुझ्याही घरावर कोसळेल. ”

तितक्याच शांतपणें पण निश्चयाच्या स्वरानें वृंदावन म्हणाला, “ घरच्या बायकांनीं जावं असं मी कांहीं म्हणत नाहीं. आपल्या घरीं कुणी गडी मोलकरीण नसेल—आणि कांहीं माणुसकी असेल तुमच्या ठायीं, तर तुम्हीं स्वतः जाऊन धुऊन आणा कपडे. आपण दुःखीसुखी लोक—आपल्याला तोडून बोलणं मला बरं वाटत नाहीं—पण हजार शाप जरी मला तुम्हीं दिले तरी या तळीचं पाणी मी कुणाला बिघडवूं घ्यायचा नाही. ” असें म्हणून जास्त वादविवाद टाळण्यासाठीं तो आपल्या घरीं निघून गेला.

दहा पंधरा मिनिटांनीं घोषाल महाशयांनीं त्याच्या सदर दरवाजावर येऊन हांक मारायला सुरवात केली. तो तारिणीचा नातेवाईक होता. वृंदावन बाहेर येतांच तो म्हणाला, “ अरे वृंदावन, काय हें ? तूं चांगला समंजस माणूस म्हणून म्हणत होतो आम्ही. ही काय तुझी रीत ? बिचारा ब्राह्मण—आधींच पुत्रशोकानं खचलेला—त्याचं तळीचं पाणी बंद केलंस म्हणजे काय ? ”

वृंदावन म्हणाला, “ पाणी बंद केलं नाहीं. घाणेरडे कपडे तळीवर धुऊं नका म्हणून मी सांगितलं. ”

“ हें बरं केलं नाहींस बाबा. बरं बरं. तुझा मान राखण्यासाठीं मी त्याला सागतो, कीं तळ्याच्या पाळीवर कपडे धुऊ नकोस—जरा दूर जाऊन धू. ”

वृंदावन म्हणाला, “ साऱ्या गांवाला एवढाच काय तो पाण्याचा आधार आहे. या सांथीच्या दिवसांत मी तें पाणी खराब होऊ देणार नाही. ”

बुद्धक घोषाल महाशय रागाला येऊन म्हणाले, “ हा तुझा दृष्ट बरा नव्हे वृंदावन. शास्त्रोक्त रीतीनं प्रतिष्ठा केलेल्या पुष्करणीचं पाणी केव्हांही अपवित्र किंवा कष्टपित व्हायचं नाही. इंग्रजी पुस्तकाचीं चारदोन पानं उलटून शास्त्रावर अविश्वास दाखवून असं कसं चालेल बाबा ? ”

तीच तीच गोष्ट पुन्हां पुन्हां सांगतां सांगतां वृंदावन थकून गेला होता. तो चिरडीला येऊन म्हणाला, “ मी सारीं शास्त्रं मानतो पण आपली जीं हीं शास्त्रं जगाबेगळी आहेत तीं मी मानीत नाहीं. माझं ऐकलं पाहिजे तुम्हीं. त्या पाण्यांत मी कपडे धुऊं घ्यायचा नाही. खरं पाहिलं तर सांथीच्या रोग्याचे कपडे जाळून टाकायला हवेंत—पण ज्याअर्थी या कपड्याचा मोह तुम्हांला सोडतां येत नाही

त्याअर्थी शेतांतल्या विहिरीवर जाऊन कपडे धुऊन आणा. इथं धुवायला बंदी आहे ! ” असें म्हणून तो एकदम आंत निघून गेला.

सर्वशाम्रज घोषाल महाशय ‘ वृंदावनचा सत्यानाश होवो ’ असें म्हणत म्हणत निघून गेले.

पण हे प्रकरण एवढ्यावरच संपणार नाही याची वृंदावनला जाणीव होती म्हणून त्याने तळीवर पद्मारा टेवण्यासाठी एका माणसाची योजना केली. तारिणी मुयर्जी त्याच पाण्यांत कपडे धुतो आहे, नको म्हटलें तरी ऐकत नाही, असें रात्रीं नऊ वाजण्याच्या सुमाराला त्या माणसाने येऊन सांगितलें.

वृंदावन भावतच तिकडे गेला. पाहता तो, तारिणीची विधवा मुलगी बिछान्यावरच्या चादरी, उशीचे अग्रे वगैरे लहान मोठे कपडे पाण्यांत वृचकळून वर आणून धूत आहे आणि तारिणी मृतः तिथे उभा आहे.

१२

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं आईच्या सांगण्यावरून वृंदावनने चरणला जवळ बोलावले आणि म्हटलें, “ आपल्या आईकडे जातोस का रे चरण ? ”

चरण नाचू लागला आणि म्हणाला, “ जातों बाबा. ”

वृंदावनला मनांतल्या मनांत थोडेंसे वाईट वाटलें. तो म्हणाला, “ पण तिथं तुला फार दिवस रहावं लागेल. राहशील का एकटा माझ्याशिवाय ? ”

चरण एकदम म्हणाला, “ हो. राहीन तर. ”

खरे पाहिले तर इकडे त्याला जें बंधन झालें होतें त्यामुळे त्याच्या बाल-मनाला इथें राहणें कठीण होऊन बसलें होतें. त्याला बाहेर कुठें धावपळ करतां येत नसे, शाळा बंद होती, संवगड्यांचें तोंडसुद्धा दिसत नव्हतें, रात्र-दिवस बहुतेक सारा वेळ घरांत कोंडून पडावें लागे. चोहोवाजूनीं अशा प्रकारें भीतीचें वातावरण कां निर्माण झालें आहे याचें प्रत्यक्ष कारण जरी त्याला कळत नव्हतें, तरीही तो आंतल्या आंत चुरडून मेल्यासारखा झाला होता.

इकडे आईकडे सारा लडिवाळपणा, सारा मोकळेपणा, स्नान भोजन खेळणें वगैरे बाबतींत कुठेंच बंधन नाही—हजार चुका केल्या तरी हंसतमुखानें

होणाऱ्या प्रेमळ दटावणीपेक्षा शिक्षा नाही, कुणाचाही रागरोष नाही, असें असल्यामुळे तो एकदम तिकडे जायला उतावीळ झाला.

“ तर मग जा. ” असें म्हणून वृंदावननें स्वतःच्या हातांनीं एका टिनच्या पेटीत त्याचे कपडे भरले आणि त्यांतच थोडेसे पैसे ठेवून देऊन त्याला गाडीत बसवले. आसवांनीं भरलेल्या डोळ्यांनीं मुलाचा मुका घेऊन त्यानें ज्यावेळीं त्याच्या आईकडे त्याची पाठवणी केली त्यावेळीं एवढ्या सर्व संकटांत असतांनामुद्दां एक प्रकारे जीव खाली पडल्यासागखें त्याला वाटले. बरोबर पाठवलेल्या नोकराला मुलावर चांगली नजर ठेवण्याबद्दल ताकीद देऊन, रोज जरी नाही तरी एक दिवसाआड, त्याची खबर कळवायला मांगितले. मनांतल्या मनांत तो म्हणत होता, पुन्हां भेट झाली नाही तरी पत्करले पण यापुढें या सांथीच्या पंचक्रोशींतून दूर गेलेला बरा.

गाडी दिसत होती तोंपर्यंत तो सारखा पाहात राहिला होता. आंत येतांच त्याचें मन अस्वस्थ झालें. त्या दिवसाची हकिकत आठवून त्याला वाटले,— कुसुमनें पुन्हा तसें कांहीं केले तर ! तो आपल्याशींच म्हणाला, ‘ छे छे ! हें कांहीं बरोबर झाल नाही. असल्या हट्टी एककल्ली माणसाचा विश्वास देतां यायचा नाही. स्वतः मी बरोबर गेलों नाही तर उलटा समज करून घेऊन ती एकदम चिडीला जाईल. ’

एक उपरणें अंगावर टाकून तो वाईवाईनें बाहेर निघाला आणि चालू झालेली गाडी गाढून आंत मुलाच्या शेजारीं येऊन बसला.

कुंजनाथच्या घरासमोर येऊन पोहोचल्यावर घराची कळा पाहून वृंदावन आश्चर्यचकित झाला. घराभोंवतीं चोहीकडे कचरा सांठला होता—जसें कांहीं घरांत कित्येक दिवस कुणाची वस्ती नसावी. दार उघडेंच होतें. मुलाला घेऊन त्यानें आंत प्रवेश केला तेव्हां त्याला दिसून आलें, कीं आंत मुद्दां तशीच अवकळा होती.

बाहेरची हांक ऐकू आल्यामुळे ‘ दादा ’ म्हणून कुसुम बाहेर आली पण हे लोक आलेले पाहतांच रागानें तिचें मस्तक भणाणून उठलें आणि तशीच मागल्या पावलीं हट्टून ती आपल्या खोलींत गेली. पूर्वीप्रमाणें चरण मोठ्या उल्हासानें आरडाओरडा करीत जाऊन तिला बिलगला. त्याला कडेवर घेऊन रीतसर माथ्यावरचा पदर पुढें ओढून चारपांच मिनिटांनीं ती बाहेर येऊन उभी राहिली.

वृंदावननें विचारलें, “ कुंजदादा कुठं आहे ? ”

“ कुठं गेला आहे कुणाला ठाऊक ? असेल कुठंतरी भटकत ! ”

वृंदावन म्हणाला, “ घर पाह्यलं तेव्हां वाटलं, कीं जशी कांहीं आग लागली असावी ! तुम्हीं कुणी नव्हतां का इथं ? ”

“ नाही. ”

“ कुठं गेलां होतां ? ”

महिन्याभन्यापूर्वीं दादाच्या सासूखरोबर कुसुम पश्चिमेकडे तीर्थयात्रेला गेली होती. कालच संध्याकाळीं ती परत आली होती.

ती हकिकत न सांगतां नुसत्या खवचटपणानें ती म्हणाली, “ गेलें होतें अशीच इकडे तिकडे हजार ठिकाणीं. ”

आजपर्यंत तो आला म्हणजे कुसुम आधीं त्याला बसायला आसन देत असे. यावेळीं तें दिलें नाहीं म्हणून वृंदावन म्हणाला, “ उभा राहिलोंय — बसायला दे ना कांहीतरी ! ”

तितक्याच बेमुर्वतपणें कुसुम म्हणाली, “ चट्या आसनं कुठं पडलींयत कोण जाणे ! ” असें म्हणून ती तशीच उभी राहिली. एक पाऊलसुद्धां झालली नाहीं.

असें कांहीं तरी होईल असा अंदाज होता तरीही तिचें हें बेमुर्वतखोर वर्तन त्याच्या अंतरंगाला जाणवलें. त्या दिवशीं मनावरचा तावा सुटल्यामुळें भांडणाचा प्रसंग आला होता—त्यामुळें आपल्याला एक प्रकारचा कमीपणा आला होता याची त्याला आठवण होती. म्हणून कांहीं वेळ थांबून नंतर त्यानें अत्यंत शांतपणें विचारलें, “ मी फार वेळ चास देत नाहीं तुला. ज्यासाठीं आलों आहे तें एकदां सांगून टाकतों. आमच्या तिकडे आजार सुरू झाला आहे तेव्हां चरणला तुझ्याकडे ठेवून जावं म्हणतों. ”

बरेच दिवसपर्यंत कुसुम या भागांत नव्हती त्यामुळें ‘ आजार ’ शब्दाचा अर्थ तिला कळला नाहीं. एकदम रागाला येऊन ती तिडकून म्हणाली, “ अस्सं ! म्हणून ही दया झाली वाटतं ? पण हे आजार नाहींत कुठं ? परक्याच्या मुलाचं जोखीम कुणाच्या जोरावर घेऊं मी ? ”

वृंदावन शांतपणें म्हणाला, “ मी ज्या जोरावर घेईन त्याच जोरावर ! शिवाय असं पद्दा, सर्वांपेक्षां त्याला तुझा लळा जास्त आहे. ”

कुसुम काहीं तरी उत्तर देणार होती, तोंच चरणने तिचें तोंड ओढून आपल्या तोंडाशी घेतलें आणि म्हटलें, “बाबांनीं सांगितलेंय मला इथं तुझ्याकडे राह्यला—आतां आंधोळीला जायचं ना आई ?”

वृंदावनला सुनावण्यासाठीं कुसुमने उत्तर दिलें, “आतां माझ्याकडे राह्यचं नाहीं चरण. तुझी नवी आई आली कीं रहा तिच्याकडे.”

वृंदावनचा चेहरा उतरला. तरीही उगीच थोडेंसें हंसून तो म्हणाला, “तें सुद्धां कळलें वाटतं ! मग ऐक तर ! घरीं आई एकटी—आतां घरकाम झेपत नाहीं तिला—तेव्हां तें बोलणं निघालं होतं. आतां तें थांबलेंय.”

“कां थांबलें ?”

“तसंच काहीं कारण आहे त्याला—पण कशाला हव्या त्या गोष्टी ? चल रे चरण, आपण जाऊं—उशीर होतोय.”

काकुळतीला येऊन चरण म्हणाला, “मी उद्यां येईन बाबा.”

वृंदावन उगीच राहिला. काहीं न बोलतां कुसुमने चरणला कडेवरून खालीं उतरलें. एक दोन मिनिटें वाट पाहून गंभीरपणें मुलाला हांक मारून तो म्हणाला, “चल रे, आतां वेळ लावूं नकोस. ये चल !” असें म्हणून तो हळूहळू बाहेर गेला.

चरण सर्वांचा लाडका होता तरीही त्याला वडील माणसांचा हुकूम पाळायची संवय होती—तरीसुद्धां तो आपल्या आईच्या तोंडाकडे केंविलवाण्या नजरेनें काहीं वेळ पाहत राहिला होता. ती काहींच बोलत नाहीं असें पाहून ओशाळल्या मुद्रेनें बापाच्या मागोमाग तो बाहेर जाऊन उभा राहिला.

गाडीचे बैल घेऊन गाडीवाला पाण्यावर गेला होता, त्याची वाट पाहत बापलेक रस्त्यावर उभे राहिले होते. तें पाहून कुसुम बाहेर आली आणि बंद असलेल्या सदर दरवाजाच्या फटीतून नवऱ्याकडे पाहूं लागली तेव्हां तिला एकदम धक्का बसला. तो त्याचा पूर्वांचा रुबाव आतां राहिला नव्हता. डोळे खोल गेले होते, गाल बसले होते, चेहरा फिकट झाला होता. मन अनावर झाल्यामुळें तशीच आडोशाला राहून ती म्हणाली, “थोडं सांगायचं आहे.”

वृंदावन जवळ आला आणि म्हणाला, “काय ?”

“आजारी होतां का अलीकडे !”

“ नाही. ”

“ मग असे वाळलेले कां दिसतां ? ”

“ तें कसं सांगूं मी ? काळजीमुळे वाळल्यासारखा दिसतोय वाटतं. ”

काळजीमुळे वाळलेल्या नवऱ्याच्या चेहऱ्याकडे पाहिल्याबरोबर कुसुमच्या रागाचा जोर ओसरला होता. पण या शेवटच्या उद्गारामुळे तिला पुन्हां चीड आली. खवचटपणाने ती म्हणाली, “ सोळा आणे मुखाचा संसार तुमचा— काळजी कसली आली आहे ?—सांगा ना. ”

वृंदावनने त्या प्रश्नाचे उत्तर दिले नाही. गाडी आल्याबरोबर चरण गाडीत चढणार होता असे पाहून वृंदावन म्हणाला, “ आपल्या आईला नमस्कार करून नाही आलास का रे ? ”

तो गाडीतून खाली उतरला. रस्त्यांत तिथेच खाली मान वांकवून त्याने नमस्कार केला. त्याला धरण्यासाठी कुसुम घाईघाईने हात पुढे करायला गेली तोंच तो पळून गेला. झालेल्या साऱ्या प्रकाराचा अंदाज जरी पूर्णपणे आला नाही तरी त्याला एवढे कळून चुकले, की पूर्वीप्रमाणे आपल्या आईने आपले कौतुक केले नाही—राहायला आला असताही राहून घेतले नाही.

वृंदावन आणखी थोडा जवळ सरकला आणि अगदी हलक्या आवाजाने म्हणाला, “ कोण जाणे पुन्हा बोलायचा योग येईल की नाही तें—म्हणून आजच बोलून टाकतोय ! संतापाच्या भरांत आज तूं आपल्या चरणला आसरा दिला नाहीस—माझ्या पाठीमागे तरी दे म्हणजे झालं. ”

अस्वस्थ होऊन कुसुम म्हणाली, “ असले कांहीं बोलू नका माझ्यासमोर. ”

“ तर मग ऐक—आज त्याला तुझ्या हातीं सोपवून द्यायला आलो होतो—”

“ तेवढा विश्वास आहे का माझ्यावर ? ”

वृंदावनचे डोळे भरून आले. तो म्हणाला, “ रागाच्या भरांत बोलतेयस ! मी समजत होतो कुसुम, की तूं चांगली शिकली सवरली आहेस—पण बायकोच्या जन्माला येऊन जे शिकायचं—दुसऱ्याचे अपराध पोटी घालायला शिकायचं—तेंच शिकली नाहीस. तूं चरणची आई असं मी समजत होतो. मुलाला आपल्या आईबापांच्या हातीं सोपवायचा नाही तर दुसऱ्या कुणाच्या ? ”

या प्रश्नाचे उत्तर कुसुमला सुचेना.

गाडीचे बैल घरी जायला उतावीळ झाले होते. चरणने हांक मारली, “ या ना लवकर बावा. ”

कुसुमच्या तोंडचे उत्तर यायच्या पूर्वी ‘ येतो ’ असे म्हणून तो जाऊन गाडीत बसला.

कुसुम तिथेच मटकन खाली बसली. रागाने तिचा जीव सळसळत होता. आपल्या परलोकवासी आईला उद्देशून ती उद्गारली, ‘ आई असून सुद्धा पोटाच्या पोरीचं काय हे भयंकर वैर साधलंस आई ! माझ्या अजाणपणीं खरोखरच जर मला चिखलांत लोटून दिलं होतंस—स्वतःच्या खोख्या अभिमानाच्या पार्शी खरोखरच जर मला बळी दिलं होतंस—तर तसं मला उघड उघड कां सांगून गेली नाहीस ? त्या सान्या प्रकाराचा मागमूस कुणाच्या भीतीनं असा पुसून टाकलास ? माझा हृदयांतला ईश्वर सांगतोय, हा माझा नवरा, हा माझा मुलगा—पण सान्या जगाच्या समोर ही गोष्ट सप्रमाण शाबीत करायचा तिळभरसुद्धा पुरावा कां ठेवून गेली नाहीस ? तसं असतं, तर काय त्याची छाती होती मला टाकून द्यायची ? कुठल्या निर्लज्ज नवऱ्यानं आपल्या लग्नाच्या बायकोला लोटांगणं घालीत भिकाऱ्यासारखं दारीं यायला सांगायचं धाडस केलं असतं ? पण खरोखरच जर मी विधवा झालें होतें तर निश्चितपणें तसं कां कुणी सांगितलं नाही ? तसं असतं, तर रूपाच्या लोभानं विधवेच्या समोर विधवाविवाहाची गोष्ट काढायचं साहस कसं कुणाला झालं असतं ? ”

एकाच जागीं एकाच भावनेनें बसून ती किती तरी वेळ रडत होती. शेवटीं आकाशाकडे पाहून हात जोडून ती म्हणाली, “ देवा, कुठला का असेना, पण मला कांहीं तरी मार्ग दाखीव. एक चांगली वर मान करून छाती पुढं काढून मला नवऱ्याघरीं जाऊं दे, नाही तर बाळपणच्या त्या निश्चित आणि निर्विघ्न अशा अज्ञानावस्थेत तरी जाऊं दे,—म्हणजे माझा जीव एकदांचा खाली पडेल ! ”

१३

त्या दिवशीं दादाच्या तोंडून जेव्हां तिला कळलें, कीं आपला नवरा पुनः लग्न करतो आहे, त्या वेळीं कुठें जाऊं, काय करूं, असें तिला झालें होतें.

अशा वेळीं दादाच्या सासूनं तीर्थयात्रेला जायची गोष्ट काढतांच ती बिन-तक्रार जायला तयार झाली. कुंजनाथच्या सासूनं कुसुमला बरोबर नेलें तें एकाद्या दासी मोलकरणीच्या नात्यानें—आणि नेल्यावर तिनें वागव-लेंही तसेंच. पण असल्या धुल्लक बाबतींकडे लक्ष द्यायचें सामर्थ्य कुसुमला नव्हतें.

तीर्थयात्रा करून नळडांग्याला परत आल्यावर ज्यावेळीं तिनें घरीं जाण्याची इच्छा प्रदर्शित केली त्यावेळीं सापासारखा फूत्कार करून ती म्हणाली, “वेड्यासारखं कांहीं बोत्रं नकोस बेटा. आमच्यासारख्या मोठ्या माणसांना पदोपदीं शत्रू फार. तूं ही अशी वाढाळ मुलगी, तिथें एकटी राहणार,—जार्तीत तोंड दाखवायला जागा राहायची नाहीं आम्हाला—”

त्यावेळींही कुसुमनें कांहीं विरोध दर्शवला नाही.

थोड्या वेळानें ती म्हणाली, “—वाटलं तर दादाबरोबर जा. घरादारावर एकदां नजर टाकून त्याच्याच बरोबर परत ये. तिथें तुला एकटं राहतं यायचं नाहीं—सागून ठेवतेंय !”

या तिच्या प्रस्तावाला संमति देऊन काल संध्याकाळीं घरादारावर नजर टाकण्यासाठीं कुसुम आली होती. आज चरण वगैरे निघून गेल्यानंतर एक दोन घटकांनीं कुंजनाथ जमींदाराच्या रुबावांत सारा गांव पालथा घालून आला. स्नान भोजन करून झोप काढली आणि दिवस मावळायला आला तेव्हां बहिणीला घेऊन सासुरवाडीला निघायच्या तयारीला लागला.

घरादाराला कड्याकुलपें लावून कुसुम सुकाट्यानं येऊन गाडीत बसली. त्या लोकांबद्दल दादाचें मन चांगलेंसें नव्हतें हें माहित असल्यामुळें सकाळीं घडलेली हकिकत तिनें त्याला सांगितली नाही.

कुंजनाथच्या बायकोचें नांव ब्रजेश्वरी असें होतें. ती जितकी तोंडाळ होती तितकीच भांडकुदळ होती. अजून तिला पुरतीं पंधरा वर्षेंसुद्धां झालीं नव्हतीं तरीही भाषेच्या कडवटपणांत आणि शब्दांच्या मारफेकींत तिनें आपल्या आईलासुद्धां हार घेऊन दोन टिपें गाळायला लावले असतें.

कां कोण जाणे, असल्या या ब्रजेश्वरीला देखील पहिल्या भेटीपासून कुसुम-बद्दल लोभ वाटूं लागला होता. तिच्या आईला कांहीं तें पटत नव्हतें. म्हणूनच ती कुसुमला वेळीं अवेळीं चार करडे बोल सुनावीत असे ते मुलीच्या नजरेआड.

घराच्या समोरच तलाव होता. तीनचार दिवसांनंतर एके दिवशी सकाळीं कुसुम कांहीं कपडे घेऊन तिकडे धुवायला जायला निघाली होती. ब्रजेश्वरी आतून बाहेर आली आणि तिला खडसावून म्हणाली, “ काय हो वन्सं, आईनं किती पगार ठरवून इथं आणलंय तुम्हाला हो ? ”

कोठीच्या समोर वसून तिची आई कांहीं काम करीत होती. मुलीने केलेला हा कुजकट प्रश्न ऐकून ती आश्चर्यचकित झाली आणि रागारागाने ओरडून म्हणाली, “ हे तुझे काय बोलणं ग ? आपल्या माणसांना कोण काय पगार ठरवून घरी आणतात ? ”

मुलीने उत्तर दिलं, “ ती आपली असली तर माझी—माझी नणंद ! तुझी ही कोण ? दुःखी माणसाला घरी बोलावून मोलकरणीचं काम करायला लावायचं अन् पगार द्यायचा नाही ? ”

उत्तर द्यायच्या ऐवजी आई रागारागाने उठली आणि कुसुमच्या हातचे कपडे काढून घेऊन स्वतःच तळ्याकडे जायला निघाली.

कुसुम बिचारी टकमक पहात राहिली. तिच्याकडे पाहून ब्रजेश्वरी गालांतल्या गालांत हंसून म्हणाली, “ जाऊ दे तिला ! ” असें म्हणून ती घरांत निघून गेली,

यानंतर दोन तीन दिवसांनीं कुसुमला उद्देशून तिने बरीच आरडाओरड केली—पण एके दिवशीं अकस्मात् तिच्या वर्तनांत अचानक बदल झालेला पाहून ब्रजेश्वरी आश्चर्यचकित झाली.

प्रकृति बरी नाही म्हणून काल रात्री कुसुम जेवली नव्हती. आज सकाळींच स्नान पूजा आटोपल्यावर सासुबाई कुसुमला कांहीं तरी खाऊन घेण्याचा सारखा आग्रह करूं लागली.

ब्रजेश्वरी तिच्याजवळ येऊन हळूच म्हणाली, “ आईचा असा हा मोर्चा कां बदलला हाच मला प्रश्न पडलाय वन्सं ! ”

कुसुम कांहींच बोलली नाही. मुलगी आपल्या आईला चांगली ओळखत होती—म्हणूनच दोन दिवसांत तिच्या वृत्तींत झालेला हा अचानक फरक पाहून ती मनांतल्या मनांत भडकून उठली.

कुंजनाथच्या सासूचा गोवर्धन नांवाचा एक भाचा होता. गांजा माजूम आणि ताडी पिण्यांत तो निष्णात होता. या त्याच्या व्यसनांमुळे त्याचा चेहरा

असा बनून गेला होता, कीं त्याचें वय पस्तीस आहे कीं पासष्ट आहे हें कुणालाही सांगतां आलें नसतें. त्याला आपली मुलगी द्यायला कुणीच तयार होत नव्हता म्हणूनच तो अजून अविवाहित होता. पूर्वी तो या बाजूला क्वचितच येत असे पण सध्यां काय कारण झालें होतें कोण जाणे, त्याचा मावशीचा प्रेमाचा उमाळा एकदम वाढला होता. जेव्हां तेव्हां तो ‘मावशी मावशी’ म्हणत तिच्याभोंवतीं हिंडत असे. तासाचे तास बसून तिच्याबरोबर गोष्टी करीत असे आणि तिच्या तोंडचे चार बोधाचे शब्दही ऐकून घेत असे.

आज दुपारीं कुसुमला घेऊन व्रजेश्वरी आंग धुण्यासाठीं तळ्यावर गेली होती. पाण्यांत उतरल्यावेळीं तिची नजर घाटावर असलेल्या एक कळंबाच्या झाडाकडे गेली. त्या झाडाआड उभा राहून गोवर्धन सारखा टक लावून पहात होता.

त्यावेळीं ती कांहीं बोलली नाही. कसेंवसें आंगधुणें उरकून ती घरीं आली. पहाते तों, ओटीवर उभा राहून तो मावशीबरोबर कानगोष्टी करीत होता. कुसुमनें डोक्यावरून आंगभर लपेटून पदर घेतला आणि त्याची नजर चुकवून घाईघाईनें ती आंत निघून गेली. व्रजेश्वरी मात्र त्याच्याजवळ जाऊन म्हणाली, “कसं काय गोवर्धनदादा, या पूर्वीं तुम्ही इकडे मुलींमुद्दां फिरकत नव्हतां. आजकाल एकदम कां हा प्रेमाचा उमाळा आलाय तुम्हाला ? या घरीं येणं जाणं जरा कमी केलंत तरी चालेल.”

झाडाआड असलेल्या गोवर्धनला तिनें पाहिल्याची त्याला जाणीव नव्हती, म्हणूनच तिच्या या प्रश्नामुळे तो बराच अस्वस्थ झाला—पण तिच्या प्रश्नाचें त्यानें उत्तर दिलें नाही.

पण तिची आई मात्र एकदम भडकून उठली आणि डोळे गरगर फिरवीत म्हणाली, “या पूर्वीं त्याला नव्हतें वाटत यावंसं—म्हणून नव्हता येत, आतां वाटूं लागलेंय म्हणून येतोय—त्याचं तुला काय होय ?”

मुलगी रागावली नाही. अगदीं स्वाभाविकपणें म्हणाली, “हें वाटणंच पसंत नाहीं मला. माझ्यापुरतें बोलत नाहीं मी आई, पण इथें माझी नणंद आहे, ती परक्याची मुलगी आहे, तें तर ध्यानांत आहे ना तुझ्या ?”

सप्तमांत आवाज चढवून आई म्हणाली, “परक्याच्या पोरीसाठीं काय मी माझ्या पुतण्याभाच्यांना दूर करूं ?—घरीं येणंजाणं बंद करूं ? अन् ही परक्याची

मुलगी तरी अगदी पडद्यांतली बिबीच आहे की नाही! कधी कुणासमोर आली नव्हती वाटतं ? काय.सांगू ग, हिचा हिंडण्याफिरण्याचा डोल बघितला, की माझ्यासारख्या म्हाताऱ्या बाईलासुद्धां मान खाली घालावीशी वाटेल. ”

आईच्या बोलण्यांतलें इंगित काय होतें त्याची कल्पना आव्यामुळें व्रजेश्वरीनें माघार घेऊन बोलणें थांबवलें. दोन दिवसांपूर्वी कुसुमबद्दलच्या ज्या गोष्टी ज्या प्रकारें, ज्या उद्देशानें, ज्या अर्थानें झाल्या होत्या त्याची तिला आठवण आली. त्यावेळीं तिचें बोलणें वेगळें होतें. यावेळीं त्या बोलण्याचें स्वरूप पूर्णपणें बदलून गेलें होतें. त्यावेळीं कुसुमवर तिचा राग होता, आतां तिला मायेचा उमाळा आला होता. देवाची तशीच दया झाल्याशिवाय असला प्रेमाचा उमाळा सहजासहजी येणें कांहीं सोपें नव्हतें.

व्रजेश्वरी आंत जायला निघाली. जातांना गोवर्धनकडे करडी नजर फेकून ती म्हणाली, “ मोठी शरमेची गोष्ट आहे गोवर्धनदादा,—तोंड उघडून बोलतां येत नाही—पण मी पाहिलं बरं तुला ! दादाच्या नात्यानें यायचं असलं तर ये—नाहीं तर तुझ्या कपाळीं भयंकर संकट आहे बरं !—त्या संकटांतून तुला सोडवायला आईलासुद्धां कठीण जाईल, हें सांगून ठेवतेंय तुला ! ” असें म्हणून ती आंत निघून गेली.

आई म्हणाली, “ काय झालं रे गोवर्धन ? ”

तोंड बांकडें करून गोवर्धन म्हणाला, “ तुझी शपथ मावशी, मला कांहीं सुद्धां माहित नाही !—कोण साला होता झुडपांत—तुझी शपथ—दातवणा-सार्ती काळ्या काढायला—हवं तर विचार त्या वाण्याला—माझ्याबरोबर ये म्हणावं तिकडे—मी पुरावा करीन ”—वगैरे वगैरे बोलत बोलत गोवर्धन तिथून सटकला.

कपडे बदलून व्रजेश्वरी कुसुमच्या खोलींत गेली. पाहते तों कुसुम तशीच ओलेत्यानें खिडकींत उभी राहून स्नग्धपणें बाहेर पाहत राहिली होती. तिची चाहूल लागतांच एकदम वळून ती भरल्या गळ्यानें म्हणाली, “ हें काय बहिनी ? कशाला उगीच माझी गोष्ट काढायला गेलीस ? इथं देखील मला टिक्कू घायचं नाही का तुला ? ”

“ आधीं कपडे बदल. मग बोलतें. ” असें म्हणून तिनें बळेंबळेंच तिला कपडे बदलायला लावले आणि म्हटलें, “ असल्या गोष्टी मला अगदीं सहन

होत नाहीत वन्सं—मग त्या तुमच्याबद्दल असोत वा माझ्याबद्दल असोत—
त्या दळभट्टाला मी काहीं या घरांत पाऊल टाकूं घ्यायची नाही. त्याचा
मतलब मला कळून चुकलाय—” आईचें भाषण काय झालें तें सांगायचें
तिच्या जिवावर आलें.

रडकुंडीला येऊन कुसुम म्हणाली, “कुणाचा मतलब काहींही असो वन्सं.
तुझ्या पाया पडतें, माझी गोष्ट काढून मला उगीच संकटांत पाडूं नकोस.”

“मी इथं उभी आहे तोंवर कुठलें संकट कसं येतं तें मी पहातें !”

जोरजोरानें मान हलवीत कुसुम म्हणाली, “येईल ग बाई येईल ! अगदीं
सरळ सरळ दिसतंय मला !”—आपल्या कपाळावर हात मारून ती
म्हणाली, “हें दळभट्ट कपाळ जिथं घेऊन जाईल तिथं संकट हें यायचं
त्याच्याबरोबर. प्रत्यक्ष देवालासुद्धां संभाळतां यायचं नाही मला, असं वाटतंय
मला !” असें म्हणून ती रडूं लागली.

मोठ्या माथाळूपणानें व्रजेश्वरीनें तिला जवळ घेतलें आणि तिचे डोळे पुसून
म्हटलें, “तूं म्हणतेस तें अगदींच काहीं खोटं नाही. रागावूं नकोस—पण
नुसता नशिवाला दोष देऊन काय होणार ? तुझा स्वतःचा दोष काहीं कमी
नाहीं वन्सं.”

तिच्या तोंडाकडे निरखून पाहून कुसुमनें विचारलें, “कसला माझा
स्वतःचा दोष ? माझ्या बाळपणची हकीकत ऐकली आहेस ना तूं ?”

“ऐकलीय—पण इथूनतिथून ती खोटी आहे अगदीं. तुला सारं काहीं
माहित आहे—अहेव बायको तूं—कुंकू लावीत नाहीस—हातीं बांगड्या
घालीत नाहीस—नवऱ्या घरीं जात नाहीस—हा दोष नशिवाचा कीं तुझा
स्वतःचा ? तेव्हां काहीं कळत नव्हतं—आतां तरी कळतंय ना ? तूंच सांग,
कुठली सवाष्ण कधीं रागारागानं मुद्दाम विधवेसारखी राहिल का ?”

“सारं काहीं माहित आहे मला वैनी. नुसतं कुंकू बांगड्या घातल्या
म्हणजे काहीं लोकांची खात्री पटायची नाही ! कोण माझा नवरा ? कोण
आहे साक्ष त्याला ? त्यानं तरी मला उगीचच्या उगीच कां ध्यावं आपल्या
घरीं ?”

व्रजेश्वरी आश्चर्यानें थक्क होऊन म्हणाली, “हें काय बोलतेस वन्सं ? या
गोष्टीला आणखी काहीं पुरावे कशाला द्यायला हवेत ? तुला नाही का

कळलंय—या बाबतीत नन्द काकाच्या बरोबर केवढं मांडण झालंय या घरीं ?—” थोडा वेळ थांबून ती म्हणाली, “तुझ्या दादाला सारं काहीं माहीत आहे. त्यानं सांगितलं नाही का तुला ? मला वाटलं, कीं सारं काहीं कळून सवरून तूं आलीयस इथं. तुला राग येईल, वाईट वाटेल उगीच. म्हणून आजवर काहीं बोलले नव्हतें—तोंड बंद करून राहिलें होतें. तसं पाहिलं, तर तूं आलीस त्यावेळीं उलट मला रागच आला होता.”

उद्वेगानें अधीर होऊन कुसुम म्हणाली, “मी काहीं मुद्दां ऐकलं नाही वैनी. काय झालंय सांग ना !”

एक मुस्कारा सोडून व्रजेश्वरी म्हणाली, “छान ! जसा भाऊ तशी बहीण. नन्द काकाच्या मुलीबरोबर लग्नाचं जेव्हां घाटत होतं त्यावेळीं तुम्हीं गेलां होतां यात्रेला. त्यावेळीं तुझ्या दादानं केवढं अकांडतांडव केलं—अन् शेवटीं तोच तोंड मिटून स्वस्थ बसला ! माझ्या सासूबद्दल, तुझ्याबद्दल, त्याच्याबद्दल सान्या काहीं गोष्टी निघाल्या होत्या. ती सोयरीक मोडेल म्हणून नंद काकांनीं सारं काहीं नाकवूल केलं. त्यानंतर ठाकूरवाडीच्या बऱ्या बाबाजींना बोलावून आणलं. त्यांनीं निकाल दिला, कीं सारं काहीं खोटं ! त्यांना कळवल्याशिवाय, त्यांची संमति घेतल्याशिवाय, आपल्या जातींत कुणालाही कुठलं कार्य करतां येत नाही. म्हणूनच त्यांनीं नंद काकाला बजावलं, कीं कुणी कुठं तें लग्न लावलं होतं त्याला आणून हजर करा म्हणून. शेवटीं त्यातून निघालं तें एवढंच, कीं कंठीबदल करायची गोष्ट नुसती निघाली होती—तसं काहीं झालं नव्हतं.”

शंकेचा निश्वास आवरून धरून कुसुम म्हणाली, “झालं नाही ? मला ती खात्री होती बहिनी—मग माझ्याबद्दल एवढ्या कंज्या कां पिकवल्या ?”

व्रजेश्वरी हंसून म्हणाली, “तुझ्या दादाचं डोकं थोडं हलकं आहे कीं नाही—दुसरा कुणी असता तर त्यानं लोकलाज म्हणून तरी असा आरडा ओरडा होऊं दिला नसता—पण त्याला त्याचं काहींच नाही म्हणूनच चहुंबाजुनीं तो उठाठेव करूं लागला. म्हणू लागला, माझ्या बहिणीचा त्यांत काहीं दोष नाही. आईनं ज्या अर्थी खरोखरच कंठीबदल करायला लावली नाही, तर मग जांवाईबुवांनीं तरी तिला घरीं का नांदवूं नये ? कां पुन्हां लग्न करावें ? अन् नंदकाकांनीं तरी त्याला कां आपली मुलगी घायला तयार व्हावं ?”

शरमेनें शहारून कुसुम म्हणाली, “ छे छे ! पुढं काय झालं ? ”

व्रजेश्वरी म्हणाली. “ पुढं विशेष कांहीं झालं नाही. माझी सासू आणि नंदकाकाची आजी या एकाच गांवच्या. रागानं म्हण कीं लाजेनं म्हण, दुःख झालं होतं तरी अभिमानानं तुला घेऊन ती घरीं राहिली होती. तिला-मुद्धां त्या मुलाबरोबर ही चर्चा करतां आली असती—पण तसं कांहीं झालं नाही. बरं वनसं, जांवंईबुवांना ही सारी हकीकत कळलीय ना ? मग त्यांनीं कांहींतरी करून तुला नाहीं का कांहीं मुचवलं ? मी ऐकलं होतं पूर्वी, कीं ते त्यावेळीं तुझ्यासाठीं—”

कुसुम मान वळवून म्हणाली, “ वहिनी, कदाचित तेवढ्या साठींच त्या दिवशीं ते आले असतील ! ”

व्रजेश्वरी आश्चर्यचकित होऊन म्हणाली, “ कोणत्या दिवशीं ? अलिकडे आले होते ? ”

“ हो. ज्या दिवशीं आम्हीं इथं आलों त्याच दिवशीं सकाळीं. ”

“ मग काय झालं ? ”

“ माझीच चूक झाली. ते न बोलतां परत गेले. ”

व्रजेश्वरी गालांतल्या गालांत हंसून म्हणाली, “ काय असं केलंस ? घरांतच येऊं दिलं नाहीस कीं ते आले तेव्हां बोलली नाहीस ? ”

कुसुमनें उत्तर दिले नाही. एक मोठा सुस्कारा सोडून ती खालीं मान घालून बसून राहिली.

व्रजेश्वरीनें यावर तिला कांहीं विचारलें नाही.

काळोख दाट होत येत होता. चोहीकडून शंखाचा शब्द ऐकूं येतांच ती दचकून उभी राहिली आणि म्हणाली, “ तूं जरा इथंच बस. मी देवाजवळ दिवा लावून येते. ” असें म्हणून ती निघून गेली.

कांहीं वेळानें ती परत आली त्यावेळीं कुसुम तिथेंच जमिनीवर पडून फुलून फुलून रडत होती. कोनाज्यांत दिवा ठेवून ती कुसुमजवळ येऊन बसली आणि तिच्या माथ्यावर हात ठेवून कांहीं वेळ विचार करून म्हणाली, “ खरोखरच हें बरं केलं नाहीस वनसं ! काय केलंस तें मला नक्की माहित नाहीं खरं—पण तो कोण, तूं कोण, हें ज्याअर्थीं तुझ्या मनाला पटलं होतं, त्याअर्थीं त्याची संमति घेतल्याशिवाय इकडे आलीस हें कांहीं बरं केलं नाहीस ! ”

कुसुमने वर पाहिलें नाहीं. ती मुकाट्यानें ऐकत राहिली.

ब्रजेश्वरी म्हणाली, “ ही तुझी हकीकत मी तुझ्याच तोंडून ऐकलीय तेवढीच मला माहित आहे. तुझ्या परिस्थितींत मी असतें तर नुसती पायपीट करीतच कां—त्यांचा हुकूम झाला असता तर सारा रस्ताभर नाक घाशीत मुद्दां गेलें असतें. ”

तशीच आडवी पडून कुसुम तोंडांतल्या तोंडांत पुटपुटली, “ बोलणें सोपें आहे वहिनी, पण प्रसंगीं वागणें मोठें कठीण असतं. ”

“ मुळींच नाहीं. गेली असतीस तर नवरा लाभला असता, मुलगा लाभला असता, अन्नवस्त्र मिळालें असतं.—एवढे संभाळणें देखील बायकांच्या जातीला कठीण आहे का वन्स ? तें मुद्दां कांहीं मिळालें नसतं तरी मी तिथून हाललें नसतें—मारून घालवलें असतं तरीमुद्दा आलें नसतें. तसं कोण कधीं उगीच कुणाच्या अंगावर हात कशालांटाकील ? मग म्याथचं कशाला ? फार फार तर त्यांनीं म्हटलें असतं, चालती हो ! मीही म्हटलें असतं, तुम्हीच व्हा चालते ! बैठकच मारली तिथं मग काय करणार होतं कोण ? ”

तिचें तें भाषण ऐकून त्या तसल्या मनस्थितीं मुद्दां कुसुमला हसूं आलें पण ब्रजेश्वरी हंगली नाहीं. तिनें आपल्या मनांतली गोष्ट सांगून टाकली होती ती हंसवण्यासाठीं नव्हे, कीं सांत्वन करण्यासाठींही नव्हे.

थोडीशी गंभीर होऊन ती म्हणाली, “ स्वरं सांगतें वन्सं, कुणी नको का म्हणेना— कुणाचं ऐकूं नका. तुम्ही सरळ त्याच्याकडे जा. असल्या संकटाच्या वेळीं मुलाला अन् नवऱ्याला एकटे राहूं देऊं नका. ”

ब्रजेश्वरीच्या भाषणांत एकदम असा फरक झालेला पाहून, सारें कांहीं विसरून कुसुम धडपडत उठून बसली आणि म्हणाली, “ संकटं कसलीं ? ”

ब्रजेश्वरी म्हणाली, “ संकटंच तर काय ! तशीं तीं सारीं खुशाल आहेत. पण बाडलगांची पटकीची साथ सुरू झाली आहे. आतांच तुझा दादा सांगत होता, सांथ फार भयंकर वाढतेय. रोज दहा बारा माणसं मरताहेत—छे छे ! हें काय ? माझ्या पायला हात कां लावलेत वन्स ? ”

तिचे दोन्ही पाय घट्ट धरून कुसुम रडत रडत म्हणाली, “ काय सांगूं वहिनी, ते चरणला घेऊन माझ्याकडे आले होते. मी त्याला ठेवून घेतलं नाहीं—मी त्यांचं ऐकून मुद्दां घेतलं नाहीं वहिनी—”

ब्रजेश्वरी मधेच म्हणाली, “ आतां कळलं ना ? आतां अशीच जाऊन त्याला घेऊन ये. ”

“ कशी जाऊं ?—कोणत्या तोंडानं जाऊं ? ”

ब्रजेश्वरी यावर कांहीं बोलणार होती—तितक्यांत मागें कुणाची चाहुल लागली म्हणून तिनें वळून पाहिलें. दार उघडून तिची आई उंबरळ्यावाहेर उभी राहिली होती. नजरानजर होतांच ती खवचटपणानें म्हणाली, “ नणंदा-भावजयाचं कसलं रहस्य चाललं होतं ? ”

ब्रजेश्वरी अगदीं स्वाभाविकपणें म्हणाली, “ बरं झालं आलीस ती आई. आंत ये ना ! काहीं भ्यायला नको बरं. आपल्या माणसाला कधीं कुणी बदसल्ला देत नसतं—मीही घायची नाही. ”

आधींभासूनच तिची आई आंतल्या आंत धुमसत होती, ती एकदम भडकून उठून म्हणाली, “ म्हणजे मी लोकांना बदसल्ला देतें वाटतं ? ही काळतोडी घरात शिरली तेव्हांच मला कळून चुकलंय, कीं ही हें घर कोसळून घालणार. कुंजनाथला ही डोळ्यांसमोर दिसायला देखील नकोशी झालीय ती या अशाच स्वभावामुळ ! ”

मुलगी आईला तसेंच तेढें उत्तर देणार होती पण कुसुमनें चिमटा घेतल्यामुळें ती थांबली आणि म्हणाली, “ तेवढ्यासाठींच सांगत होतें या काळतोडीला—कीं जा आपल्या सासरीं आणि रहा तिथं. आमच्या इथं राहूं नकोस ! ”

सासुरवाडीचें नांव निघताच, विड्यानें रंगलेलें तोंड आणि टिळेमुद्रांनीं सजलेलें नाक वाकडें करून आई म्हणाली, “ अग पण कुठल्या सासुर-वाडीला पाठवतेस तुझ्या वहिनीला ? नंद वैष्णव—”

ब्रजेश्वरी एकदम चिडून मधेच म्हणाली, “ सारं कांहीं कळून संवरून वेड्याचं सोंग आणून उगीच माणसाचा अपमान करूं नकोस आई. आज नंद वैष्णवाचं नांव घे, उद्यां तुझ्या गोवर्धनच्या बापाचं नांव घे, असं करायला कुठल्या बायकोमाणसाच्या जातीला कांहीं दहावीस सासुरवाड्या असत नाहीत ! उगीच कुणी कस काहीं ऐकून घेईल ! ”

प्रत्यक्ष मुलीनें कठोरपणानें असा फटका मारल्यामुळें सुरंगाप्रमाणें भडकून ती किंचाळली, “ अग दळभद्रे, तूं मुलगी ना माझी ? प्रत्यक्ष आईची बदनामी करतेस ? ”

मुलगी म्हणाली, “कांहीं खोटं नाटं असतं तर उगी राहिलें असतें पण अगदीं खरं खरं आहे हें ! अगदीं शपथेवर सांगतें आई, तुझ्यासारख्या या चार बायकांच्या गुणामुळे आपण महारमांग आहां असं म्हणावसं वाटूं लागतं—वैष्णव म्हणवून घ्यायला जिवावर येतं अगदीं. पुरे झालं ! आतां उगीच आरडाओरड करूं नकोस. नांव ठेवलं म्हणून वाईट वाटत असेल तुला, तर दे बहिनीला पाठवून बाडलगांवीं अन् मग पोटभर शिव्यागाळी घ्यायच्या असतील मला तर दे त्या—पण तुला सांगून ठेवतें आई, आतां जास्ती बोलूं नकोस. ”

मुलगी अशा प्रकारें चिडीला आल्यामुळें तिला वाटलें. अशाच रीतीनें ही लढाई पुढें चालू राहिली तर आपला पराजय होईल. म्हणून आवाज खालीं आणून ती म्हणाली, “तिला पाठवून घ्याल तिकडे पण त्यांनीं घरीं घेतलं पाहिजे ना ? तुझ्यापेक्षां मला थोडं जास्त कळतं बरं ब्रजेश्वरी !—आतां तीं हिचीं कुणी नव्हत. वृंदावनचा आणि कुसुमचा कांहीं सुद्धां लागावांवा राहिलेला नाही ! उगीच खोटी आशा दाखवून तिला नाचवूं नकोस ! ” असें म्हणून तिच्या प्रत्युत्तराची वाट न पहातां ती तणतणत निघून गेली.

उतरलेल्या मुद्रेनें कुसुमनें ब्रजेश्वरीकडे केविलवाण्या नजरेनें पाहिलें, त्यावेळीं तिला धीर देऊन ती म्हणाली, “खोटी गोष्ट—साफ खोटी गोष्ट ! अगदीं जाणूनबुजून आई मुद्दाम खोटं नाटं बोलून गेली !—मी तिची मुलगीच कबुल करतें हें !—जरा थांब. मी जाऊन येतें—” असें म्हणून काहींतरी नवीन कल्पना सुचल्यामुळें ब्रजेश्वरी घाईघाईनें तिथून निघून गेली.

माणसाची अवस्था ठीक असली कीं बुद्धिही ठीक असते. याचा पडताळा कुंजनाथनें आणून दिला. बायको आणि बहिण या दोघींनींही काकुळतीला येऊन विनवलें तरीही तो आपल्या कर्तव्यापासून ढळला नाही. तो निश्चयपूर्वक म्हणाला, “तें होणं शक्य नाही. आईची परवानगी मिळाल्याशिवाय चरणला इथं आणणं शक्य नाही. ”

ब्रजेश्वरी म्हणाली, “निदान एकदां जाऊन त्यांची खबर तर घेऊन या.”

भुवया बर चढवून कुंजनाथ म्हणाला, “अरे बापरे ! रोज दहा वीस माणसे मरताहेत कीं तिथं. ”

“तर मग कुणाला तरी पाठवून त्यांची खबर घ्या ना. ”

“ हो. तसं कांहीं करतां येईल ? ” असें म्हणून कुंजनाथ माणसाच्या शोधासाठी बाहेर निघून गेला.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं स्नान करून कुसुम सैपाकघरांत जात होती तोंच पडवींत केर काढीत असलेली मोलकरीण म्हणाली, “ आईनीं बंदी केली आहे ताईसाहेब, आज सैपाकघरांत जायचं नाहीं तुम्ही. ”

तिचें भाषण ऐकून कुसुमच्या हृदयांत धडकी भरली. तिथल्या तिथेच थांबून तिनें भीत भीत विचारलें, “ कां ? ”

“ तें मला माहीत नाहीं ! ” असें म्हणून ती आपल्या कामाला लागली.

कुसुम येऊन आपल्या खोलींत बसली तरी कुणीच आलें नाहीं. एरवीं एवढ्या वेळांत व्रजेश्वरीच्या किती तरी खेपा व्हायच्या. पण आज तिचा मुलींच पत्ता नव्हता. बाहेर जाऊन एकदां तिनें कानोसा घेतला पण तिची भेट झाली नाहीं. कुसुम तिच्या आईच्या खोलींत केव्हांही जात नसे म्हणून ती तिथें लपून बसली होती. रोज दोघीही जोडीनें जेवायला बसत, आज ती वेळ देखील उलटून गेली.

कुसुम अत्यंत उद्विग्न झाली होती. तिच्या मनांत शंकेचें काहूर उठलें होतें. यापुढें वाट पाहणें अशक्य झाल्यामुलें ती पुन्हा एकदां व्रजेश्वरीच्या तपासासाठी बाहेर आलेली पाहून कुंजनाथची सासू तिला आडवून म्हणाली, “ आतां उशीर करण्यांत काय अर्थ आहे बेटा ? जा, एक बुडी मारून ये नि यावेळीं कसेबसे दोन घांस खाऊन घे. तुझा दादा गेला आहे ठाकुरवाडीला विचारायला. ”

कशाला गेला म्हणून विचारण्यासाठी कुसुमनें तोंड उघडलें पण कोरडी झालेली जीभ टाळ्याला चिकटल्यामुलें तिच्या तोंडून शब्द बाहेर आलां नाहीं. तें पाहून कुंजनाथची सासू थोड्याशा लाघवी भाषेनें म्हणाली, “ मुलाच्या बायकोला मुलाइतकंच सुतक पाळलें पाहिजे ना ? कांहीं झालं तरी बिचारी तशी लाभालोभाला मोठी चांगली होती. त्या दिवशीं व्रजेश्वरीचं लग्न ठरवायला आली तेव्हां किती किती बोलत होती—सहा दिवस झाले आज, वृंदावनची आई वारली ! व्हायचं तसं झालं. जिणं मरणं काय कुणाच्या हातीं आहे ! आतां महाप्रभूनें तेवढ्या त्या पोराला राखलं म्हणजे झालं ! काय बरं त्याचं नांव ? चरण ना ? अहाहा ! अगदीं राजबिंडा मुलगा ! आज सकाळीं दोन वेळां वांती जुलाब झाले त्याला !—”

कुसुमने वर पाहिले नाही, तोंडांतून शब्द काढला नाही. हळूहळू ती आपल्या खोलीत निघून गेली.

सुमारे तीन वाजले होते. व्रजेश्वरीने या खोलीतून त्या खोलीत जाऊन पाहिले तरी कुसुम कुठे सांपडली नाही असे पाहून तिने मोलकरणीला विचारलें, “वहिनी कुठे दिसली का ग तुला ?”

“नाहीं ताईसाहेब, सकाळीं इथं होत्या त्या.”

पत्नीच्या रडण्याचा आवाज ऐकून कुंजनाथ अर्धवट झोपेतून जागा झाला आणि उठून बसून म्हणाला, “म्हणतेस काय ? तर मग गेली कुठं ती ?”

व्रजेश्वरी रडत रडत म्हणाली, “कुणालाच माहीत नाही. घरदार, तलाव, बाग सगळीकडे शोधून पाहिलं. कुठेच थागपत्ता नाही तिचा.”

तिच्या डोळ्यांतलीं आसवे पाहून आणि त्याबरोबरच तिने केलेल्या तलावाचा उल्लेख ऐकून कुंजनाथला रडें कोसळलें. त्याला वाटलें, आपल्या सासूचा छळ असव्य होऊन कुठें तरी जाऊन तिने जीव दिला. तो घाईघाईने बाहेर जाण्यासाठी निघत होता त्यावेळी त्याच्या सदऱ्याला हात घालून त्याला अडवून व्रजेश्वरी म्हणाली, “एका—असे जाऊं नका—”

“मला काही ऐकायचं नाही !” असे म्हणून सदरा तिच्या हातून सोडवून घेऊन कुंजनाथ वेळ्यासारखा बाहेर निघाला.

दहा पंधरा मिनिटांनी तो परत आला. बायकांसारखा मोठ्याने हंबरडा फोडित रडत रडत त्याने ओटीवर बसकण मारली. तो म्हणत होता, “माझ्या बहिणीला या माझ्या सासूने मारून टाकलं, आतां मी इथं राहणार नाही. या घरांत पाऊल टाकणार नाही. अग कुसुम ग !”

त्याच्या सासूला कांहीच माहीत नव्हतें. त्याच्या रडण्याचा आवाज ऐकून ती बाहेर आली आणि येतांच तांठरून उभी राहिली.

तिला पाहिल्याबरोबर कुंजनाथने एकदम जमिनीवर आंग टाकलें आणि पुन्हा पुन्हा डोकें ओपटीत तो म्हणूं लागला, “या राक्षसणीने माझ्या-छोट्या बहिणीला खालं रे ! कशांला इथं मरायला आलों रे ! काय झाली ही माझी दशा !”

व्रजेश्वरी जवळ येऊन त्याचा हात धरूं लागली तेव्हां तिला धक्का मारून लोटून तो म्हणाला, “दूर हो ! मला हातसुद्धा लावूं नकोस !”

ब्रजेश्वरीने उठून बल्लेबल्लेच त्याला धरून पकडून आत नेऊन म्हटलं, “ नुसतं ओरडलं, डोकं फोडून घेतलं, म्हणजे कांहीं बहिण येत नाही परत ! मी सांगतं, ती कांहीं जीव घायची नाही.”

कुंजनाथला तिचं म्हणणं पटलं नाही. तो तसाच रडत राहिला होता. नाना प्रकारचे क्लेश सोसून त्याने तिला वाढवली होती. तिच्यावर जिवापलीकडे प्रेम केलं होतं. पूर्वी कितीतरी वेळ कुसुम रागारागानं तळ्यांत जीव घायची भीति घाली तें त्याला आठवलं. म्हणूनच या वेळीं त्याचें हृदय फाटून गेलं. कुठल्या तरी तळ्याविहिरीत आपल्या बहिणीचा देह तरंगत राहिला असेल अशी कल्पना तो करूं लागला.

मोठ्या प्रेमानं नवऱ्याचे डोळे पुसून ब्रजेश्वरी म्हणाली, “ आतां जरा शांत व्हा. मी खरोखरच सांगतं, तिनं जीव दिला नाही. ”

आसवांनीं भरलेल्या डोळ्यांनीं कुंजनाथ तिच्याकडे वेड्यासारखा पाहत राहिला.

पुन्हा एकवेळ आपल्या पदरानं त्याचे डोळे चांगले पुसून घेऊन त्याची बायको म्हणाली, “ वहिनी लपून छपून बाडलगांवीं गेलीय खास ! माझी अगदीं खात्री आहे. ”

कुंजला तें पटलं नाही. तो म्हणाला, “ नाही—नाहीं—तिथं ती मुळींच जायची नाही. चरणखेरीज दुसऱ्या कोणावर नजरसुद्धां टाकायची नाही ती. ”

ब्रजेश्वरी म्हणाली, “ अगदीं चुकतां—डोंगराएवढा गैरसमज आहे हा तुमचा. माझं जसं प्रेम आहे तुमच्यावर, तसंच तिचं प्रेम आहे आपल्या नवऱ्यावर. तें कांहीं का असेना—चरणसाठीं तरी ती जाईल ना तिकडे ? ”

“ पण बाडलगांवचा रस्ता तिला कुठं माहीत आहे ? ”

“ तीच काळजी आहे मला. रस्ता चुकून कुठं भलतीकडे जाईल आणि मुकाम वेळीं गांठायचा नाही. वाटेंत कांहीं तरी संकट आलं नाही म्हणजे झालं—नाहींतर बाडलगांव सात समुद्र आणि तेरा नद्यांच्या पलीकडे असता तरी तो हुडकून काढून आज ना उद्यां ती तिथे पोचल्याशिवाय राहायची नाही. जरा माझं ऐका, तुम्ही त्याच रस्त्यानं जा. वाटेंत भेटली तर तिला बरोबर घेऊन तिच्या नवऱ्याच्या हातीं सुपूर्द करा अन् परत या. ”

“ चाललो ! ” असं म्हणून कुंजनाथ उठून उभा राहिला.

आज त्याचे ते चकचकित विलायती बूट, रेशमी चादर आणि त्या बरोबरच येणारी छाती पुढे काढून चालायची खाबदार चाल सासुरवाडीलाच राहिली. त्या मेल्या कुशीच्या वियोगाने जमीदार कुंजनाथबाबू, फेरीवाल्या कुंज वैष्णवाच्या वेषांत, अनवाणी पायाने, उघड्या अंगाने, वेड्यासारखा धांवत धांवत चालता झाला.

१४

वृंदावनची आई स्वर्गवासी होऊन सहा दिवस झाले होते. पूर्वे सुकृताने जो अधिकार मिळायचा तो तिच्या मृत्यूच्या नंतर त्यालाही मिळाला होता असे म्हणायला हरकत नव्हती.

त्या दिवशी तारीणी मुखर्जीच्या दुर्वतनामुळे आणि घोषाळ महाशयाचे शास्त्रज्ञान ऐकल्यामुळे, तसेच त्याचे शिव्याशाप ऐकून जर्जर झाल्यामुळे, वृंदावनने गावांत लोखंडी नळाची नव्या पद्धतीची विहीर खोदून काढायचा संकल्प केला होता. अशा विहिरीचे पाणी कांही केल्या दूषित झाले नसेल आणि कोणत्याही प्रकारचे श्रम न करता पाणी मिळू शकल्यामुळे गांवच्या पाण्याची सोय झाली असती आणि त्याबरोबरच अशा या भयंकर सांथीच्या दिवसांत जलदोषापासून लोक मुक्त झाले असते.

अशा प्रकारची एक विहीर (Tube well) निर्माण करण्यासाठी कलकत्त्याच्या एक प्रख्यात कंपनीकडे त्याने पत्रव्यवहार सुरू केला. त्याची आई ज्या दिवशी मृत्यू पावली त्याच दिवशी सकाळी कंपनीचे हे लोक आले आणि त्यांच्याबरोबर करारमदाराची चर्चा होऊन वृंदावनने लेखी दस्तखत करून घेतले. त्यावेळी सुमारे दहा वाजले होते. घाईघाईने बाहेर येऊन मोलकरीण म्हणाली, “ दादाबाबू, एवढा उशीर झाला तरी अजून आईचं दार कां उघडलं नाही ? ”

साशंक होऊन वृंदावनने विचारले, “ अजून आई जागी झाली नाही का ? ”

“ होय दादा—दार आंतून बंद आहे. हांक मारली तरी उत्तर नाही. ”

वृंदावन घाबराघुबरा झाला. धावत येऊन सारखा दरवाजा ठोठावीत ओरडू लागला, “ आई ! आई ग— ! ”

आंतून उत्तर आले नाही. घरांतील सारीं माणसें येऊन सारखीं ओरडू लागलीं, तरीही आंतून नुसता हुंकारमुद्धां आला नाही. लोखंडी पहारीने झांकलेले दार फोडून उघडले. दार उघडतांच आंतून भयंकर दुर्गंधी आली. तोंडावर फटका मारल्याप्रमाणे सारे लोक शिसारून मागे हटले. तो फटका सहन करून लगेच वृंदावन तोंड फिरवून कसाबसा आंत शिरला.

बिछाना मोकळा होता. त्याची आई बाजूला जमिनीवर पडली होती. मृत्यू डोळ्यांशीं आला होता. अंगांत उठायची शक्ति होती तोंपर्यंत ती बाहेर येत होती. शेवटी शक्ति थकली, हातपाय चालेना, त्यावेळीं जी जमिनीवर पडली ती पुन्हां उठली नसावी. साऱ्या खोलीभर महामारीच्या भयंकर आक्रमणाचा पुरावा जिकडे निकडे दिसत होता.

जीवतपर्णी तिने स्वतःसाठीं कधी कुणाला एवढीमुद्धां तोशिस लागू दिली नव्हती. म्हणूनच मरणाच्या दारीं उभी असतांना भर रात्री आरडा-ओरड करून इतरांची झोपमोड करणे तिला आवडले नसावे. सारी रात्रभर विचारीने कसे क्लेश सोसले असतील याची आता सर्वांना चांगली कल्पना आली होती.

अशा अचानक रीतीने आणि शोचनीय प्रकाराने प्रत्यक्ष आईला मृत्यू आलेला पाहून मन ताब्यात ठेवणे कुणाही माणसाला साध्य झाले नसते. वृंदावनचें तसेंच झाले. उभा राहण्याचा त्याने जीवापाड प्रयत्न केला— दाराच्या चौकडीला धरून तो उभा राहण्याचा प्रयत्न करित होता पण लगेच त्याला मूर्च्छा आली आणि तो आईच्या पायाजवळ तसाच कोसळून पडला.

त्याला उचलून घेऊन सर्वांनीं बाहेर आणले. पंधरावीस मिनिटांनीं तो शुद्धीवर आला त्यावेळीं चरण आपल्याजवळ बसून रडतो आहे असें त्याला दिसून आले. तो उठून बसला आणि मुलाचा हात धरून मरणप्राय झालेल्या आपल्या आईजवळ येऊन त्याने बैठक मारली. डॉक्टरला बोलावण्यासाठीं जो माणूस गेला तो परत येऊन म्हणाला, “डॉक्टर घरीं नाहीत. कुठंतरी गेले आहेत. इतक्यांत परत यायचे नाहीत.”

त्याच्या आईची वाचा गेली होती, तरीही ती शुद्धीवर होती. मुलगा आणि नातू जवळ आलेले पाहून तिच्या निष्प्राण होत असलेल्या डोळ्यांतून आसवांच्या धारा वाहू लागल्या. बोलण्यासाठीं तिचे ओठ थरथरत होते.

सर्वांना ती आशीर्वाद देत असावी—ते आशीर्वाद जरी कुणाच्या कार्नी पोंचले नाहीत तरी सर्वांच्या हृदयाला जाऊन भिडले असावे.

तुळशीवृंदावनजवळ आणून तिला घोंगडीवर काढलें. किती वेळ ती टक लावून तुळशीकडे पाहत होती. निस्तेज होत असलेले तिचे थकलेले डोळे शेवटची झोंप घेण्यासाठी पाहतां पाहतां झांकले गेले.

हे सहा दिवस वृंदावननें कसे काढले तें त्या एकट्या भगवन्तालाच माहीत. त्या भगवन्तानें जसें काहीं त्याला हातीं धरून उभें ठेवलें होतें.

आतां चरणचा खेळ बंद झाला होता. तो बोलत मुद्रा नव्हता. नाना प्रकारच्या किल्लीच्या गाड्या, आगबोटी, हालतेचालते पशुपक्षी—किती तरी मोलवान खेळणीं वृंदावननें त्याला आणून दिलेलीं होती. तीं खेळणीं घेऊन खेळण्यांत या पूर्वी तो रोज दंग झालेला असे. आतां तीं खेळणीं एका कोपऱ्यांत पडून राहिलीं होती. आतां तो त्यांना हातमुद्रां लावीत नव्हता.

त्या आपत्तीच्या काळांत या मुलाकडे लक्ष द्यायला कुणालाच फुरसत झाली नाही. आजीला खाटेवर चढवून चादरींत गुंडाळून मोठमोठ्यानें हरिनामाचा गजर करीत ज्यावेळीं घेऊन जाऊं लागले, त्यावेळीं तो जवळ उभा राहून टकमक पहात होता.

आजी आपल्याला कां बरोबर घेऊन गेली नाही, बैलगाडींतून जायच्या-ऐवजीं अशी कपड्यांत गुंडाळून मुकाट्यानें माणसाच्या खांद्यावरून ती कां गेली, कां ती परत आली नाही, बाबा असे कां रडत बसले आहेत वगैरे प्रश्नांची उकल आपल्या मनाशीं करीत तो एकटाच बसून राहिला होता.

त्याची ती हताश झालेली परिस्थिति आणि भयंकर झालेली मुद्रा सर्वांच्या नजरेला दिसत होती. तिकडे पाहिलें नाही केवळ त्याच्या बापानें. आईच्या आकस्मिक मृत्यूचा धक्का त्याला एवढ्या जोरानें बसला होता, कीं कुठेंही लक्ष पुरवायला, बुद्धिपुरःसर कुठें नजर द्यायला किंवा कोणत्याही गोष्टीचा विचार करायला, अवश्य असणारी शक्ति त्याच्या ठायीं राहिली नव्हती. तो उदास झाला होता—भ्रमिष्ट झाला होता. जें त्याच्या नजरेसमोर दिसे तें पाहतां पाहतां कुठें तरी ओसरून जाई—ठरून राहत नसे.

अलीकडे संध्याकाळीं रोज त्याचे शिक्षक दुर्गादास बाबू त्याच्या घरीं येऊन बसत. त्याची समजूत घालण्याचा प्रयत्न करीत. वृंदावन मुकाट्यानें त्यांचें

बोलणें ऐकून घेई—पण त्यांतील कोणतीही गोष्ट त्याच्या अंतःकरणांत शिरून राहू शकत नसे. अकस्मात अफाट समुद्राच्या मध्यभागी आपल्या जहाजाचा तळ सुटला आहे, हजार प्रयत्न केले तरी दुरुस्त होत नाहीं,—ती फुटकी नाव कांहीं केल्या बंदर गांठणार नाहीं, असा कांहींतरी विलक्षण स्थायी परिणाम त्याच्या अंतःकरणाला घासून राहिला होता. जिचा शेवट समुद्राच्या पोटी जाण्यांतच होणार त्या नावेसाठीं कशाला जिवाचा आटापिटा करायचा ? तसें नसतें तर त्याची पत्नी आयुष्याच्या भर सुरवातीला चरणला मार्गे ठेवून कां गेली असती ? अशा प्रसंगाच्या वेळीं कुसुमच्या हृदयांत दयेचा उद्रेक नसता का झाला ? अत्यंत निर्दयपणाने कां तिनें चरणला दूर लोटलें असतें ?

आणि सर्वोच्यावर तिची आई ! कुणाला लाभली होती का असली आई ? आपण सुखसुखी निघून गेली, जायच्या वेळीं एक शब्दसुद्धां सांगून गेली नाहीं.

अशा प्रकारें त्याच्या भडकलेल्या मस्तकांत विधात्याची इच्छा प्रतिक्षणाला अधिकाधिक स्पष्ट होऊन दिसूं लागली होती. त्याचवेळीं घरची जुनी मोलकरीण येऊन रडत रडत तक्रार करूं लागली, “ दादा, शेवटीं असा मुलगा हातचा का घालवणार ? एकदां त्याला तुम्हीं जवळ घ्या, कोडकौतुक करा, कसा होऊन गेला आहे तें एकदां डोळे उघडून पहा तर खरें ! ”

तिचें तें भाषण माथ्यावर फटका मारल्यासारखें वृंदावनला जाणवलें. त्याची तंद्रा भंग पावली आणि तो दचकून उठून म्हणाला, “ काय झालें चरणला ? ”

मोलकरीण अस्वस्थ होऊन म्हणाली, “ इडापिडा टळो ! तसं कांहींच झालं नाही. इकडे ये बाळ चरण—जवळ ये. बाबा बोलवताहेत. ”

घाबरत घाबरत चरण येऊन समोर उभा राहिला तेव्हां धांवतच जाऊन वृंदावननें त्याला उराशीं कवटाळलें. त्याला एकदम रडूं कोसळलें. तो उद्गारला, “ तूं देखील जाणार का रे चरण ! ”

त्याला धमकावून मोलकरीण म्हणाली, “ छे छे ! हें काय बोलतां दादा ? ”

वृंदावन ओशाळला. चट्कन डोळे पुसून घेऊन आज कितीतरी दिवसांनीं त्यानें हंसायचा प्रयत्न केला.

मोलकरीण आपल्या कामाला निघून गेली तेव्हां चरण हळूच म्हणाला,
“आईकडे जातो बाबा !”

आजीकडे जातो असें तो म्हणाला नाहीं हेंच भाग्य, असें वृंदावनला वाटलें. त्याला कुरवाळून तो म्हणाला, “तुझी आई आतां त्या घरी नाही चरण.”

“केव्हां येईल ती ?”

“तें कांहीं माहीत नाही मला. आज माणूस पाठवून चौकशी करतो.”

चरण खूप झाला. त्याच दिवशीं वृंदावनने खूप खूप विचार करून चरणला घेऊन जाण्याबद्दल केशवला पत्र लिहिलें. गांवांत सुरू असलेल्या भयंकर सांथीची हकिकतही त्यानें त्या पत्रांत सविस्तर लिहिली होती.

आईच्या श्राद्धाला आतां दोन दिवस राहिले होते. सकाळींच उठून त्या कामाच्या तयारीसाठीं तो चंडीमंडपाची व्यवस्था पाहत होता, तितक्यांत त्याला कळलें, कीं आंत चरणला उलटीजुलाब सुरू झाले होते. धांवत जाऊन पहातो तो निर्जीव होऊन बिछान्यावर पडला होता. महामारीनें पकड घेतल्याची भयंकर छाया त्याच्या चेहेऱ्यावर पसरली होती.

वृंदावनच्या डोळ्यासमोर अंधेरी आली. हातपाय लटपटून तो कोसळून एकदम खाली पडला. कुणीतरी केशवला खबर द्या, असें सांगून तो मुलाच्या बिछान्यावर प्रेतवत होऊन पडला.

घटकाभऱ्यानें गोराळ डॉक्टरच्या दवाखान्यांत गेल्यावेळीं त्याचे दोन्ही पाय कडकडून दाबून धरून वृंदावन म्हणाला, “दया करा डॉक्टरबाबू, माझ्या मुलाला वांचवा ! माझे हजार अपराध झाले असतील पण तो बिचारा निर्दोष आहे—अजाण पोर आहे. तुमच्या पाया पडतो डॉक्टरबाबू, एकदां येऊन त्याला पहा. त्याच्या यातना पाहिल्यात कीं तुम्हालासुद्धां दया येईल.”

तोड वांकडें करून गोपाळ म्हणाला, “तारिणी मुखर्जी म्हणजे डॉक्टर बाबूचा मामा, याची तुला त्यावेळीं आठवण नव्हती ? हलकं कुळ—हलकी जात—पैशाच्या जोरावर ब्राह्मणाचा अपमान केलास ! हे दोन पाय डोक्यावर ध्यावे लागतील हें त्यावेळीं आठवलं नाहीं तुला !”

रडत रडत वृंदावन म्हणाला, “आपण ब्राह्मण—आपल्या पायाला हात लावून सांगतो, तारिणी ठाकूरचा मी कांहींसुद्धां अपमान केला नाहीं. मी

निषेध केला तो साऱ्या गांवाच्या कल्याणासाठी. आपण डॉक्टर आहांत, आपल्याला सारं कांहीं कळतंय, प्यायचं पाणी तसं विवडवण्यांत केवढा धोका होता गांवाला ! ”

आपले पाय मोडवून घेऊन गोपाळ म्हणाला, “ धोका म्हणे ! काय मामाची चूक होती ? मी डॉक्टर — मला का कळत नाही ? दुर्गादासकडे जाऊन इंग्रजी शिकलाम म्हणून असा शेफारस नकोस. मला शिकवतोस काय ? एवढ्या मोठ्या तळ्यात दोन कपडे चुबकले तर काय असं पाणी विघडणार होतं ? मी कुकूलं बाळच कीं नाही ! तें कांहीं नाही बाबा — पैशाची मस्ती आहे ही ! हलक्या लोकांच्या हातीं पैसा आला म्हणजे हें असं व्हायचंच. नाहीतर ब्राह्मणाला घाट बंद करायची काय टाप लागली होती तुझी ! एवढी मस्ती ! एवढी मिजास ! चल नीध इथून. मी तुझ्या घरांत पाऊल सुद्धां टाकणार नाही. ”

मुलासाठी वृंदावनचें काळीज फाटून जात होतें. डॉक्टरचे पाय पुन्हां कवटाळून धरून तो काकुळतीला येऊन म्हणाला, “ नाक घासतो — क्षमा मागतो — तुमची पायधूळ घेतो — पण एकदां घरी या डॉक्टरबाबू ! मुलाचे प्राण वांचवा. शंभर रुपये देतो — दोनशें देतो — पांचशें देतो — मागाल तितके देतो डॉक्टरबाबू — पण एकदां या नि औषध द्या. ”

“ पांचशें देतोस ? ” गोपाळ नरम येऊन म्हणाला, “ अरे बाबा, तुला आतां सारं कांहीं सांगतो — अगदीं उघड करून सांगतो. तुझ्याकडे गेलों तर मला वाळीत टाकतील. आतांच ते सारे येऊन गेले होते, — नाहीं रे बाबा, तारिणीमामानं परवानगी दिली नाही तर माझ्या घरीं कुणी ब्राह्मण वायचा नाही. नाहीतर मी आहे डॉक्टर, — मला काय ! पैसा घ्यायचा, औषध द्यायचं ! पण तें कांहीं आतां जमायचं नाही. तुझ्यावर दया करायला गेलों तर माझ्या पोराबाळांच्या लग्नसुंजी कशा होतील बाबा ? उद्यां माझी आई मेली तर तिला खांदा द्यायला कोण येईल बाबा ? तिथं कांहीं तूं चालायचा नाहीस तसल्या कामाला ! आतां असं कर, घोषाळ महाशयांना घेऊन मामाकडे जा. तो वडिल माणूस आहे, सारे त्याला मानतात, त्याचे हातपाय धरून पहा — समजलं का वृंदावन, त्यांना एकदां सांगून टाकलं कीं मग मी — तशीं आज-काल मोठीं रामबाण औषधं आणलीं आहेत मी. औषध दिलं कीं होईल बरा. ”

काकुळतीला येऊन वृंदावन त्याच्याकडे पहात राहिला. त्याला आश्वासन देऊन गोपाळ पुन्हा म्हणाला, “ अगदीं मिऊं नकोस. तूं जा आतां. उशीर लावूं नकोस. आणखी असं पहा, हें मला जें द्यायचें कवूल केलें आहेस तें त्यांना कांहीं सांगायला नको. जा—पळ आतां. ”

वृंदावन धापा टाकीत रडत रडत येऊन तारिणीच्या पदकमलावर लोटांगण घालता झाला.

लाथ मारून तारिणीनें आपले पाय सोडवून घेतले आणि पिशाच्चासारखें विकट हास्य करून तो म्हणाला, “ संध्यापूजा केल्याशिवाय मी पाणीसुद्धां घेत नाहीं तोंडांत ! कसं ? वठली कीं नाहीं माझी वत्तिशी ? झाला कीं नाहीं निर्वेश ? ”

वृंदावनचें रडणें ऐकून तारिणीची बायको आंतून जी धांवत बाहेर आली ती स्वतःच रडूं लागली. ती नवऱ्याला म्हणाली, “ छे, छे ! असलें अधर्मी काम करूं नका. जें व्हायचें तें होऊन गेलें. गरीब विचारं मूल—एवढेंसं मूल—औषध द्यायला सांगा गोपाळला. ”

तारिणी खेंकसून म्हणाला, “ तूं गप्प राहा. पुरुषांच्या कारभारांत तोंड घालूं नकोस. ”

ती विचारी ओशाळली आणि वृंदावनला म्हणाली, “ माझा आशीर्वाद आहे बाबा. देव तुझ्या मुलाला आराम देईल ? ” असें म्हणून डोळे पुशीत पुशीत ती घरांत निघून गेली.

वृंदावन वेडापिसा झाला होता. काकुळतीला येऊन त्याची विनवणी करीत होता—त्याच्या पायावर लोटांगणें घालीत होता. नाहीं—तरीही नाहीं !

अशा वेळीं शास्त्रज्ञ घोषाळ महाशय पायांतल्या खडावांचा खटखट आवाज करीत शेजारच्या घरांतून येऊन हजर झाले. सारी हकिकत ऐकून घेतल्यावर प्रसन्न चित्तानें ते म्हणाले, “ शास्त्र म्हणतं, कुत्र्याला सलूख दिली तर तें तोंड चाटायला येतं. या असल्या हलक्या लोकांना सजा दिली नाहीं तर समाजाचा विध्वंस होईल. या अशामुळंच या कलिकालांत धर्मकर्म बुडालें—ब्राह्मणाचा दर्जा गेलाय !—काय रे तारिणी, त्या दिवशीं मी म्हटलें नाहीं तुला, कीं या बिंदा वैष्णवाची मिजास भारीच वाढली आहे म्हणून ! माझें सांगणें ऐकलें नाहीं तेव्हांच ठरून गेलें, कीं आतां याच्यावर देवाचा

कोप होणार ! आतां सुटका नाही ! हातोहात कसं बक्षिस मिळालं तें पाहिलंस ना तारिणी ? ”

त्याचें तें भाषण तारिणीला मनापासून रुचलें नाहीं. तो म्हणाला, “अन् मी ! त्या दिवशीं तळ्याच्या पाळीवर उभें राहून हातीं जानवं घेऊन ओरडलों, ‘निर्वेश होवो !’ काका संध्यापूजा केल्याशिवाय पाणी घेत नाहींत ! अजून चंद्रसूर्य उगवताहेत ! अजून मरती ओहोटी येते आहे !—”

शिकारी माणूस आपण मारलेल्या जनावराच्या मरणकालच्या यातना पाहून आपल्या अचूक शरसंधानावर खूप होतो, तशाच प्रकारच्या दृष्टीनें तारिणी त्याच्याकडे पाहात होता. एकुलत्या एक मुलाच्या अपेक्षित वियोगानें विव्दळ झालेल्या त्या हतभागी बापाच्या बेसुमार यातना पाहून तो अभिमानानें छाती फुलवीत होता.

आतां वृंदावन उठून उभा राहिला. जिवाच्या आकांतानें त्यानें अनेक विनवण्या केल्या होत्या, काकुळत्या केल्या होत्या,—त्यानंतर तो एक शब्दही बोलला नाहीं. बेफाम वर्चस्वाच्या भावनेनें आंधळ्या रूढाचाराला अनुसरून त्या चांडाळांनीं केलेले अत्याचार त्याला इतके जाणवले, कीं त्यापुढें पुत्र-वियोगाचें दुःखसुद्धां त्याला धुलक वाटूं लागलें. त्याचा स्वामिमान जागा झाला. साऱ्या गांवाच्या कल्याणासाठीं जी गोष्ट केली, तिचें प्रायश्चित्त या स्वधर्मनिष्ठ ब्राह्मणांच्या गायत्री पुरश्चरणानें किंवा संध्यापूजेच्या तेजानें निर्वेश होण्यांत कशा रीतीनें मिळालें, या वादविवादाचा शेवटचा निकाल ऐकण्यासाठीं त्या जागीं एक क्षणभरसुद्धां न राहातां तो मुकाट्यानें तिथून निघून गेला.

दहा वाजायच्या सुमाराला आसन्नमरण झालेल्या आपल्या मुलाच्या शेजारीं तो येऊन बसला त्यावेळीं त्याचा मनस्ताप नाहींसा झाला होता. त्याच्या मुद्रेवर शांततेचें तेज झळकत होतें.

चरणच्या विळान्याशेजारीं बसून केशव त्याचे हातपाय शेकीत होता. काळाच्या दाढेंतून चरणला ओढून काढण्यासाठीं तो जिवापाड प्रयत्न करीत होता. वृंदावनच्या तोंडून सारी हकिकत कळल्यावर तो एकदम उठून उभा राहिला आणि एक उपरणें खांद्यावर टाकून म्हणाला, “मी कलकत्याला निघालों. डॉक्टर मिळाला तर संध्याकाळपर्यंत येतों. नाहीं मिळाला तर हाच शेवट म्हणायचा ! अं ! साऱ्या पृथ्वीनं ज्यांचा अभिमान आजवर बाळगला

तेच हे ब्राह्मण अं ! नुसत्या कल्पनेनं सुद्धां काळीज फाटून जातं रे वृंदावन ! मी चाललों. तांवर मुलाला जगवता आलं तर पहा.” असें म्हणून झपझप पावलें टाकीत तो निघून गेला.

केशव निघून गेला. बापाचा आसरा मिळतांच चरण, ‘मी आईकडे जाणार,’ असें म्हणून हंबरडा फोडून रडूं लागला. तो मुलगा जातीचा शांत होता. हट्ट करायची त्याला संवयच नव्हती. पण आज त्याची समजूत घालणें अत्यंत कठीण होऊन बसलें. वेळ जसजशी जात होती तसतशा रोगाच्या यातना उत्तरोत्तर वाढत होत्या. तहानेनं कोरडलेल्या गळ्यानें आईकडे जाण्यासाठीं तो एवढा मोठा कल्लोळ करीत होता, कीं ऐकणाराचें देखील काळीज फाटून जात होतें. तिसऱ्या प्रहरीं त्याची तीही ओरड मदावत आली. हातपाय गार पडत आले. बोलण्याचें त्राण राहिलें नाहीं.

तें चैत्र महिन्यांतलें दिनमान होतें. दिवस लौकर मावळत होता. अशावेळीं डॉक्टरला घेऊन केशव आला. हा डॉक्टर त्याच्याच वयाचा त्याचा एक मित्र होता. चरणकडे पाहतांच त्याची मुद्रा गंभीर झाली. तो एका बाजूला झाला. केशवनें त्याच्याकडे पाहिलें, तो कांहीं तरी उत्तर देणार होता, तितक्यांत त्याची नजर वृंदावनकडे गेल्यामुळें बोलणें तिथल्या तिथेंच राहिलें.

वृंदावनच्या तें लक्षांत आलें. तो शांतपणें म्हणाला, “हो. मीच त्याचा बाप. अगदीं कसलाही संकोच धरूं नका मनांत. जें वाटत असेल तें उघड उघड सांगून टाका. बारा तासपर्यंत कोणत्याही प्रकारचा उपचार न करतां पोटाच्या पोराला समोर टाकून ज्या बापाला स्वस्थ बसतां येतं, त्याला वाटेला तें सहन होईल डॉक्टरबाबू.”

त्याची ती धीरगंभीर वृत्ति पाहून डॉक्टर स्तंभित झाला. केवढाही डॉक्टर झाला तरी तो माणूसच. त्याला जें कांहीं सांगायचें होतें तें बापाच्यासमोर उघडपणें सांगायचें धैर्य झालें नाहीं. खालीं मान घालून तो स्वस्थ राहिला.

वृंदावनला आतां कळून चुकलें. तो म्हणाला, “केशव, मी आतां चाललों. देवघर जवळच आहे. जरूर पडली तर मला हाक मार. आणखी एकच गोष्ट—शेवट व्हायच्या आधीं मला खबर दे—शेवटीं एकदां पाहून घेईन.” असें म्हणून तो खोलीबाहेर निघून गेला.

वृंदावननें जेव्हां देवघरांत प्रवेश केला त्यावेळीं तिथला प्रकाश अंधुक झाला.

होता. त्यानें उजव्या बाजूला पाहिलें—तिथें बसून त्याची आई जप करीत असे. त्या दिवसाची दफिकत त्याला सहज आठवली. कुंजनाथनें दिलेल्या आमंत्रणावरून त्याच्या घरी ज्या दिवशीं ही सारीं गेलीं होती, कुसुमच्या हातांत बांगड्या घालून तिला आशीर्वाद देऊन ज्यावेळीं त्याची आई आली होती, त्यावेळीं चरणला घेऊन ती इथेंच बसली होती. त्या दिवशीं तिचें हृदय आनंदानें भरून आलें होतें. देवाची ती दया कृतज्ञपणें त्याच्याच पायीं निवेदन करण्यासाठीं ती मुकाट्यानें इथें आली होती—

आणि आज ? कसलें निवेदन करण्यासाठीं तो या देवघरांत आला होता ?

घरणीवर आंग टाकून तो पडला आणि म्हणाला, “ शेजारच्या खोलींत माझा चरण मरणाची वाट पाहातो आहे. देवा, फियार्द घेऊन मी आलों नाहीं. पण देवा, बापाच्या हृदयांत वात्सल्याची भावना तूच निर्माण केलीस—त्या बापाच्या डोळ्यासमोर एवढासुद्धां उपचार न होतां एवढ्या निर्दयपणानें त्याच्या एकुलत्या एक लेकराची कां अशी हत्या करतोय ? पितृहृदयाला एवढंसं समाधान मिळेल इतका मार्ग काय म्हणून खुला राखला नाहींस ? ”

त्याला आठवली,—पुष्कळ लोकांच्या तोंडून पुष्कळ वेळां ऐकलेली ती फार जुनी म्हण आठवली,—होतें तें सारं कल्याणासाठीं ! तो आपल्याशींच म्हणाला, “ ज्याची श्रद्धा नाहीं तुझ्यावर, त्यांना काय वाटतें तें त्यांचें त्यांनाच माहीत—पण माझा पूर्ण विश्वास आहे, कीं तुझ्या इच्छेवांचून झाडाचें एक पिकलेलें पानसुद्धां जमिनीवर खालीं पडत नाहीं. म्हणूनच आज एवढी ही प्रार्थना करतां, जगदीश्वरा, यांत माझें कसलें कल्याण सांठवून ठेवलेंयस तें पटवून दे ना मला ! या एवढ्या लहानशा बोटभर चरणच्या मृत्यूनें जगांत कुणाचें कसलें कल्याण साधणार आहे ? ”

जगांतल्या साऱ्या घटना माणसाच्या बुद्धीच्या पलिकडच्या आहेत हें त्याला माहीत होतें. तरी देखील या एकाच प्रश्नावर जीव तोडून त्याचें सारें लक्ष एकाग्र होऊन गेलें,—कां चरण जन्माला आला ? कां तो एवढा मोठा वाढला ? जगांत घेऊन काहींना काहीं करण्याचा अवसर न मिळतां कां म्हणून अशी हांक घालून त्याला आतां घेऊन जाणार ?

रात्रीचा नित्यक्रम उरकण्यासाठीं पुरोहित देवघरांत आला, त्याची चाहूल लागल्यामुळे ध्यानभंग होऊन ज्यावेळीं वृंदावन उठून गेला त्यावेळीं त्याच्या

हृदयांत उठलेलें वादळ शांत झालें होतें. आकाशांत प्रकाशाची छटा फुटली नव्हती खरी पण दग दूर झाले होते. आकाश निर्मळ झालें होतें आणि त्या स्वच्छ आकाशाच्या प्रांतांत भविष्यकालीन जीवनाच्या मार्गाची अस्पष्ट रेखा उमटलेली त्याला दिसू लागली होती.

तो बाहेर आला. पडवीच्या एका बाजूला दाराच्या आड उभी राहिलेली एक दीन दुवळी स्त्री पाहून तो थोडासा अचंब्यांत पडला. काळोखांत आडोशांत कोण अशी ही उभी राहिली आहे ?

वृंदावन जवळ आला. आल्याक्षणीच त्यानें ओळखलें, कीं ती कुसुम होती. त्याच्या जिभेवर चट्कन शब्द येऊं पाहात होते,—‘माझं सोळा आणे सूख पाहायला आलीस का कुसुम ?’—पण तो तसें बोलला नाहीं.

चरणच्या वाळजीवाच्या मंगलकामनेनें स्वतःचें सारें सुखदुःख, सारा मानअभिमान विसर्जन करून तो नुकताच आला होता. म्हणूनच अशा रीतीनें सूड साधून, आसन्नमरण असलेल्या आपल्या लेकराचें अकल्याण करण्याची इच्छा त्याला झाली नाहीं. उलट तो काकुळतीनें म्हणाला, “थोडी आधीं आली असतीम तर चरणची इच्छा तरी पुरी झाली असती. आज अनंत यातना होत होत्या त्याला—पण त्या तशा वेळींमुद्धां तो तुझ्याकडे जाण्यासाठीं सारखा रडत होता. केवढे प्रेम होतें त्याचें तुझ्यावर ? पण आतां तो शुद्धीवर नाहीं !—ये माझ्यावरोवर.”

कुसुम मुकाट्यानें नवऱ्यावरोवर निघाली. दरवाजाजवळ येतांच वृंदावननें शेवटचे क्षण मोजणाऱ्या चरणच्या बिछान्याकडे बोटानें दाखवून तिला म्हटलें, “हा पहा चरण निजलाय. जा घे त्याला !—केशव, ही चरणची आई !”

“आतां हें प्रेत धरून कवटाळण्यांत काय फायदा ? सोड त्याला—घेऊन जाऊं दे तें प्रेत !” असें दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं कुसुमसमोर जाऊन म्हणण्याची कुणालाही छाती झाली नाहीं. कुंजनाथमुद्धां धावरून मागें हटला. शेवटीं वृंदावननेंच तिला तसें सांगितलें.

वर पाहून कुसुमनें म्हटलें, “बोलवा त्यांना. मी स्वतःच देतें त्यांच्या हातीं.”

मनाचा कठोर निश्चय करून तिनें ज्या निघडेपणानें चरणचा मृतदेह स्मशानांत नेला तें पाहून वृंदावन देखील मनांतल्या मनांत धावरून गेला.

१५

चरणचा छोटा देह भस्म व्हायला फार वेळ लागला नाही. केशव सारखा पुन्हां पुन्हां तिकडे पाहात होता. एक मोठा भयंकर सुस्कारा सोडून तो मोठ्याने ओरडला, “ सारं खोटं ! सारं खोटं ! उठल्यासुटल्या जे म्हणतात, कीं देव करतो तें आपल्या बऱ्याकरतां म्हणून, ते सारे चोर हरामखोर आहेत. ”

गुडघ्यांत मान घालून वृंदावन जवळच स्तब्ध बसला होता. रडून रडून तांबडे लाल झालेले डोळे वर करून त्याने त्याच्याकडे पाहिले आणि म्हटले, “ स्मशानांत असली रागाची भाषा बोलू नये केशव ! ”

“ अं ! ” असा उद्गार काढून केशव उगीच राहिला.

घरीं परत येतांना हरिजनांचीं दोनतीन मुलें झाडाखालीं खेळत बसलेलीं त्यांना दिसलीं. वृंदावन थबकून उभा राहिला आणि टक लावून त्यांच्याकडे पाहूं लागला. खेळाच्या रंगांत तीं मुलें त्या झाडाखालून जेव्हां दुसऱ्या झाडाकडे धांवत गेलीं त्यावेळीं एक मोठा सुस्कारा सोडून वृंदावन आपल्या मित्राकडे पाहून म्हणाला, “ केशव, कालपासून एक प्रश्न पुन्हां पुन्हां माझ्या मनांत सारखा उठत होता. मला वाटतं त्याचं उत्तर मला आतां मिळालं. या जगांत एकुलतं एक मूल मरण्यांत देखील काहीं वैशिष्ट आहे ! ”

नुकतीच शिबीगाळ करून केशव थांबला होता. एकाएकीं हा अद्भुत सिद्धांत ऐकून तो चकित झाला.

वृंदावन म्हणाला, “ तुला अजून मूल झालेलं नाही—हजार कल्पना केल्यास तरी माझ्या अंतरांतलं दुःख तुला कळायचं नाही—कळणं शक्यच नाही मुळीं. हें दुःख एवढं मोठं आहे, कीं वैज्यावरसुद्धां असा प्रसंग यावा असं वाटायचं नाही कुणाला. पण याचीसुद्धां किंमत आहे केशव. आतां मला पत्ता लागला, कीं याची किंमत फार मोठी आहे. म्हणूनच मला वाटतं, देवानं ही व्यवस्था केली आहे. ”

काहींमुद्धां उत्तर न देतां केशव त्याच्या तोंडाकडे पाहात राहिला होता. वृंदावन बोलत होता, “—हें माझं दुःख एकदम निवळलं. या मुलाकडे पाहिलं तेव्हां आज प्रत्येक मुलाच्या चेहऱ्यांत मला चरणचा चेहरा

दिसतोय. प्रत्येक मुलाला हृदयाशीं घट्ट कवटाळून धरावं असं वाटतंय. चरण ह्यात होता तेव्हां केव्हांच असं वाटलं नव्हतं ! ”

खालीं मान घालून त्याचें भाषण ऐकत केशव त्याच्याबरोबर चालत होता. शाळेंतले दोघे विद्यार्थी, वनमाली आणि त्याचा धाकटा भाऊ, शिदोरी आणि पाण्याचें भाडें घेऊन जात होते, त्यांना हांक मारून वृंदावन म्हणाला, “ वनमाली, कुठं चाललास रे ? ”

“ बापाची शिदोरी घेऊन शेतावर चाललोंय पंडित महाशय. ”

“ इकडे माझ्याजवळ या पाहूं दोघेही. ” असें म्हणून दोन्ही हातांनीं त्या दोघांनाही जवळ ओढून हृदयाशीं कवटाळून सारा जाव डोळ्यात आणून तो त्यांच्याकडे पाहात राहिला. तो उद्गारला, “ कसं अगदीं समाधान झालं जिवानं केशव ! खरोखरच चरणला मुकलों असं वाटून मी काल धावरलों होतों. नाही—ती काळजी आतां गेली. आतां तो हरबायची भीति नाही. माझा चरण यांच्यांतच सामावला आहे—एके दिवशीं याच्यामधूनच तो माझा मला मिळेल ! ”

केशव धावरून इकडे तिकडे पाहूं लागला आणि म्हणाला, “ त्यांना सोडून दे वृंदावन. त्यांच्या आईनं किंवा दुसऱ्या कुणी पाहिलं तर भारी नाईट वाटेल त्यांना. ”

“ हो. खरंच. चरणला आतांच जाळून आलों ना ! ” असें म्हणून त्या मुलांना सोडून देऊन तो उभा राहिला.

पंडित महाशयाच्या त्या विचित्र वर्तनामुळें त्या दोघांनाही मोठें चमत्कारिक वाटलें होतें. त्याच्या हातून सुटका होताच आपल्या भावाला घेऊन वनमाली पाहातां पाहातां दृष्टिआड झाला. भर रस्त्यात तिथेंच घुडगे टेकून हात जोडून आकाशाकडे पाहात वृंदावन म्हणाला, “ जगदीश्वरा, मझ्या चरणला घेऊन गेलास षण आज जी ही नवी दृष्टि मला मिळाली आहे ती मात्र काढून घेऊं नकोस. आज चरणचं प्रतिबिंब जसं या मुलांच्या तोंडावर दिसलं तसंच मला चिरकाल विसूं दे. प्रत्येक मुलाला अशाच प्रकारें हृदयाशीं कवटाळण्यासाठीं माझे हात पुढें येऊं देत. केशव, स्मशानात बसून ज्यांना शिवीगाळ केलीस ते सारेच कांहीं लुचे हरामखोर नव्हेत रे ! ”

त्याचा हात धरून केशव म्हणाला, “ चल घरीं. ”

‘चल.’ असें म्हणून वृंदावन अगदीं सहजगत्या उभा राहिला. एक दोन पावलें चालल्यावर तो म्हणाला, “मला क्षमा कर. आज माझी जीभ जरा सैल सुटली आहे केशव ! ही एवढी शिक्षा मला कां मिळाली, या प्रश्नाच्या भल्या मोठ्या बोजाखालां माझं मन दडपलं होतं. बुद्धिपुरस्सर केव्हां कुठं मी गोहत्या ब्रह्महत्या केलेली नाही—मग देवानं मला एवढी मोठी शिक्षा कां दिली ? माझा—”

त्याचें भाषण पुरें होण्यापूर्वीच केशव चिडून ओरडून म्हणाला, “त्या हरामजात्या बुद्ध्या घोपाळला विचार—तो म्हणेल, त्याच्या जपतपाच्या तेजानं ! दुसऱ्या कुणा बदमाषाला विचार, तो म्हणेल, पूर्व जन्मांच्या पापानं ! अं ! हे या देशीचे ब्राह्मण !”

वृंदावन शांतपणें म्हणाला, “केशव, सापानं टाकलेल्या कातीवर फटके मारण्यांत काय लाभ ? सडलेल्या ताकाला दुर्गंधी आली म्हणून दुधाला नांव ठेवणं चुकीचं नाही का ? अज्ञानाच्या ठोकरीनं हे ब्राह्मण कुठं घसरले आहेत तें आधीं पाहून घे. ”

पूर्वीच्या साऱ्या गोष्टी आठवून केशव आंतून अत्यंत भडकला होता. तोंडाला आलें तें बोलला, “मग ही एवढी मोठी शिक्षा कां ?”

वृंदावन म्हणाला, “शिक्षा नव्हेच मुळीं. मी तेंच म्हणत होतो तुला केशव. —कसलेंच पाप आपल्या हातून घडल्याचें ज्याअर्थी मला आठवत नाही त्याअर्थी ही शिक्षा पापासाठीं मिळाली असं कबूल करून स्वःला कमीपणा घ्यावा असं वाटत नाही मला. जिथ या जन्मांतलीच आठवण पुरेशी नाही, तिथं गेल्या जन्माच्या मानगुटीवर पापाचा बोजा चढवणं म्हणजे आत्म्याचा अपमान करणं होय. हें पापाचें फळ नव्हे,—माझ्या गुरुगृहवासाच्या गौरवाचे क्लेश आहेत हे ! दुःख भोगल्याशिवाय मोठी मिळकत कांहीं मिळत नाही. आज माझा चरण मेल्यामुळं जें ज्ञान मला मिळालं, तसलें भोलाचें ज्ञान पुत्रशोकासारख्या मोठ्या दुःखाच्या मोबदल्यावांचून केव्हांच मिळायचें नाही. हें हृदय चिरून दाखवतां आलं असतं तुलांतर प्रत्यक्ष दाखवलं असतं, कीं या पृथ्वीवर जेवढें म्हणून मुलं आहेत त्या साऱ्यांसाठीं माझ्या चरणनं आपली जागा सोडून दिली आहे. तूं ब्राह्मण—आज जें कांहीं मला मिळालंय तें केव्हांही हातसोंड होऊं नये एवढाच आशीर्वाद मला दे. ”

वृंदावनचा गळा दाटून आला. समोरासमोर बसून दोघेही मित्र सारखे आसवें गाळू लागले.

त्या दिवशी वृंदावननें एकच विहीर खोदायचा संकल्प केला होता. पण आतां त्याला दिगून आलें, कीं साऱ्या गांवाला एक विहीर पुरेशी होणार नाही. गांवाच्या पूर्वेकडे राहणाऱ्या लोकांत दीनदुबळ्या लोकांचीच संख्या जास्त होती. या लोकांची पाण्याची गरज भागवल्याशिवाय रोगराईची मीति कमी होणें शक्य नव्हतें. म्हणूनच केशवला पाठवून वृंदावननें त्याच कंपनीकडून माहिती मिळवली. साऱ्या लोकांना पाणी पुरेल अशी नळीची विहीर तयार करण्यासाठीं भरपूर पैसा खर्च केला तर नुसती तेवढ्याच गांवापुरती नव्हे, तर आजुबाजूच्या पांच सात गांवाची पाण्याची उणीव भरून येईल. इतकेंच नव्हे, तर तसाच प्रसंग आला तर शेती बागायती करतांसुद्धां पुरेसे पाणी मिळणें शक्य होईल.

वृंदावननें आनंदानें संमति दिली. देवोत्तर संपत्ति वगळून जी कांहीं त्याची संपत्ति होती ती सर्व श्राद्धाच्या दिवशीं रजिस्टर करून या कामासाठीं केशवच्या हातीं देऊन तो म्हणाला, “केशव, आतां एवढें कर भय्या, यापुढें विषारी पाणी पिऊन माझ्या चरणचे भाऊबंद मरतां नयेत. तसेंच माझ्या सर्व संपत्तीपेक्षां मोठी संपत्ति म्हणजे ही माझी शाळा, हिचा भार तूं घेतलास—आतां मी निश्चिंत झालों. कधीं काळीं मी इकडे परत आलों आणि जर या माझ्या शाळेंतला एक तरी विद्यार्थी खरा कर्तबगार झाल्याचें मला दिगून आलें तर त्याच दिवशीं माझें चरणचं दुःख नाहीसं होईल.”

अलिकडे दुर्गादासबाबू सदोदित इथें हजर असत. ते अतिशय संतापून म्हणाले, “वृंदावन, तुझें सांत्वन कसे करावें ते मला कांहीं सुचत नाही बाबा. दुःख केवढें का मोठें असेना तें सहन करणें म्हणजेच माणुसकी. हताश होऊन—हात पाय गाळून संसार सोडून माणसानें जावें असं कांहीं भगवंताचें म्हणणें नाही.”

वृंदावन विनयपूर्वक म्हणाला, “संसार टाकून जायचा माझा मुळींच उद्देश नाही मास्तर महाशय ! ती गोष्ट अगदीं अशक्य आहे. मुलांची तोंडं दिसलीं नाहीत तर मी एक दिवससुद्धां जगूं शकणार नाही. आपल्या कृपेनें लोक मला पंडित महाशय म्हणून ओळखूं लागले. हा जो मान मला

मिळाला आहे तो मी केव्हाही हातचा जाऊं देणार नाही. पुनः कुठंतरी जाऊन मी हाच उद्योग सुरू करीन. ”

दुर्गादासबाबू म्हणाले, “ तू आपली सारी इस्टेट गांवाला पाणी मिळण्या-पायी खर्ची घालून बसलास. आतां तुझा चरितार्थ कसा चालणार ? ”

मिनीला टांगलेली भिक्षेची झोळी दाखवून वृंदावन उगीच थोडेंसें हंसून म्हणाला, “ वैष्णवाच्या बच्चांला कुठंही मूठपसा भिक्षा मिळणं कठीण नाही मास्तर महाशय. तेवढ्यावर कसाबसा माझा चरितार्थ चालेल. ही संपत्ति माझ्या चरणची होती, म्हणूनच मी ती त्याच्या सोबती संवगड्यांसाठी देऊन टाकली आहे. ”

दुर्गादासबाबू ब्राह्मण होते, तसेच ते गांवांतले वडिल माणूस होते. श्राद्धाच्या दिवशीं स्वतः हजर राहून ते देखरेख करीत होते, त्यामुल्लें कुसुमची खरीखुरी हकिकत त्यांना कळून आली होती. तीच गोष्ट आठवून ते म्हणाले, “ हें काहीं बरं नाही बाबा. तुझी गोष्ट वेगळी आहे. पण सूनबाईच्या दृष्टीनं ती मोठी शरमेची गोष्ट होईल. हें असलं काहीं होतां कामा नये वृंदावन. ”

मान खालीं घालून वृंदावन म्हणाला, “ ती आपल्या भावाकडे जाईल. ”

दुर्गादासबाबू वृंदावनला आपल्या मुलासारखा मानीत असत. संकटांनं खचून जाऊन घर सोडून जाण्याचा त्याचा हा संकल्प ऐकून त्यांना अत्यंत वाईट वाटलें होतें. या संकल्पापासून त्याला परावृत्त करण्याचा शेवटचा प्रयत्न म्हणून ते म्हणाले, “ वृंदावन, जन्मभूमीचा त्याग करण्याची जरूरी काय ? इथंच राहिलास तर सारे व्यवहार पूर्वीसारखे सुरळीत चालतील. ”

वृंदावनचे डोळे भरून आले. तो म्हणाला, “ भिक्षेखेरीज आतां मला उपाय नाही—इथं भिक्षा मागणं मला व्हायचं नाही. शिवाय या घरी राहिलों तर जिथ जिथं नजर जाईल तिथं तिथं चरणच्या छोटा हाताचा ठसा कुठं ना कुठं तरी दिसणारच. मला क्षमा करा मास्तर महाशय, मी हाडामासाचा माणूस आहे, एवढा मोठा बोजा सहन करायची ताकद माणसाच्या माथ्यांत नाही ! ”

दुर्गादासबाबू हताश होऊन बसून राहिले.

चरणच्या आजारांत उपचार करण्यासाठीं अगदीं अखेरच्या वेळेला जो डॉक्टर आला होता, त्याच्या मनावर त्या दिवशींच्या मर्मभेदक घटनेचा फार विलक्षण परिणाम झाला होता. पुढें काय झालें तें कळून घेण्याच्या जिज्ञासेमुल्लें,

त्याचप्रमाणें वृंदावनबद्दल त्याला जो विलक्षण ओढा वाटत होता त्यामुळे, त्या दिवशीं सकाळीं, कुणाचेंही बोलावणें आलें नव्हतें तरी, कलकच्याहून तो त्या गांवीं आला. चालत असलेलें हें संभाषण तो सुकाट्यानें ऐकत होता. वृंदावनच्या मनांत वैराग्याची ही जी भावना उत्पन्न झाली होती त्याला कांहीं कारण तरी होतें. पण भविष्यकालावर तिलाजली देऊन या एका धुल्लक शाळेचा भार घेऊन केशव आपखुषीनें कां इथें राहिला, तेंच त्याला कळत नव्हतें. आपल्या मित्राला उद्देशून तो म्हणाला, “तुझा भविष्यकाल मोठा उज्वल आहे केशव.—त्याच्यावर पाणी सोडून तूं सारं आयुष्य इथंच का खर्ची घालणार ?”

केशव थोडक्यांत म्हणाला, “शिक्षण हाच माझा व्यवसाय आहे.”

थोडासा नाराज होऊन डॉक्टर म्हणाला, “तें मला माहीत आहे—पण कॉलेजची प्रोफेसरी अन् असल्या या शाळेची पंतोजीगिरी एकच का ? कोणत्या प्रगतीच्या आशेनें हें करतोयस तें सांग ना मला.”

केशव अगदीं सहजपणें म्हणाला, “साऱ्या कांहीं ! चार पैसे मिळवणं म्हणजेच कांहीं प्रगति नव्हे अविनाश.”

“तें मलाही कबूल आहे. पण असल्या ह्या गावांत वस्ती करून राहणं सुद्धां महापाप ! नुसत्या कल्पनेनेंच शहारे येतात अंगावर !”

वृंदावन हंसला आणि केशवनें उत्तर देण्याच्यापूर्वींच म्हणाला, “तो दोष काय या गांवाचा आहे ? आपलासुद्धां दोष नव्हे का डॉक्टरबाबू ? आमची ही दुर्दशा पाहून आज आपल्याला शहारे आले. या दुर्दशेमुळे किती मुलं, किती स्त्रीपुरुष मरताहेत तें कधीं कुणी पहातोय का आपल्या डोळ्यानें ? आपण सारे लोक असेच पाठ फिरवून आम्हाला टाकुन निघून जाऊं लागलां तर निरुपाय होऊन आम्ही मेलों तर त्यांत आश्चर्य कसलं ? रागावूं नका डॉक्टरबाबू, पण आपल्या तोंडचा घास ज्यांच्याकडून येतो, आपल्या अंगावरचं वस्त्र ज्यांनीं दिलं आहे, ते हतभागी दरिद्री लोकच या गांवचे रहिवासी आहेत. त्यांना आडवे घालून—वर पाय देऊन—त्यांची शिडी बनवून आपण वर चढून जातांहांत त्यांना तुडवीत तुडवीत. केशवला तें जाणवलं. म्हणूनच एम्. ए. झाला तरी तो मागं हटला अन् इथंच राहिला !”

आनंदानें उसळून उठून केशवनें वृंदावनला घट्ट मिठी मारली आणि

म्हटलें, “ माणुसकी दाखवायची केवढी मोठी संधी मला दिलीस ही वृंदावन ! दहा वर्षांनीं पुन्हा इथं ये आणि पहा या गांवांत लक्ष्मीसरस्वतीची प्रतिष्ठा झाली आहे कीं नाही ती ! ”

दुर्गादासबाबू आणि अविनाश डॉक्टर दोघेही त्या दोन्ही मित्रांच्या तोंडाकडे विस्मयपूर्वक आदरानें पहात राहिले.

मिक्षेची झोळी हातीं घेऊन वृंदावन दुसरे दिवशीं आपला गांव सोडून जाणार आणि ज्या कुठें थारा मिळेल तिथें जाऊन पुनः आपल्या कामाला सुरवात करणार, ही बातमी चोर्हीकडे पसरली. कांहीं दिवसपर्यंत वृंदावननें आपल्या गांवीं जाऊन रहावें अशी इच्छा केशवनें पुनः पुनः प्रदर्शित केली होती पण वृंदावन कबूल झाला नाही. सुख दुःख, सोय गैरसोय, यांची कसलीच पर्वा करायची नाही असा त्याचा निश्चय होता.

जाण्याचें निश्चित झालें तेव्हां देवसेवेचा भार पुरोहित आणि केशव यांच्यावर टाकून घरच्या नोकरचाकरांकडे त्यानें आपली दृष्टि वळवली. आईच्या पेटांत जी कांहीं शिल्लक होती ती सारी त्यांना देऊन टाकून त्यानें त्यांना निरोप दिला.

त्यानें कांहीं तजवीज केली नव्हती ती एका कुसुमची !—तसें कांहीं करावें असें त्याला वाटलें नाही—तशी जरूरीही जाणवली नाही. ज्या दिवशीं चरणला तिनें थारा दिला नाही त्या दिवसापासून तिच्याबद्दल तो उदासीन झाला होता. चरणच्या मृत्यूनंतर त्या उदासीनतेचें तिटकान्यांत रूपांतर झालें होतें. म्हणूनच, कुसुम कां आली, काय करते आहे, कां राहिली आहे याची त्यानें एवढीसुद्धां चौकशी केली नाही. चौकशी केली नाही एवढेंच नव्हे, तर त्याला वाटत होतें, आपणहून आली आहे—श्राद्धविधि संपल्यावर तशीच आपण होऊन निघून जाईल.

ती आल्यानंतर तशीच जरूर पडल्यासुद्धें जरी तो तिच्याशीं मधून मधून केव्हांतरी बोलला होता; तरीही त्यानें डोळे बर करून तिच्याकडे पाहिलें नव्हतें. कुसुमनें देखील त्याच्याशीं भेटायचा किंवा बोलायचा एवढासुद्धां प्रयत्न केला नव्हता.

अशाच प्रकारें हे कांहीं दिवस गेले होते. पण आतां अवधी नव्हता. ती केव्हां निघून जाणार म्हणून तिला विचारण्यासाठीं वृंदावननें घरच्या मोलकरणीला पाठवलें. तिच्या उत्तराची वाट पहात तो राहिला होता.

दासीनें येऊन सांगितलें, कीं आपण जाणार नाही असें ती म्हणते.

वृंदावन आश्चर्यचकित होऊन म्हणाला “ आतां इथं रहायची सोयच नाही मुळीं, असं कां नाही सांगितलंस तिला ? ”

मोलकरीण म्हणाली, “ सूनवाईना सारं कांहीं माहित आहे. ”

नाराज होऊन वृंदावन म्हणाला, “ तिला विचार, म्हणावं एकटीच का रहाणार आहेस इथं ? ”

एका मिनिटांतच मोलकरीण तिला विचारून आली आणि म्हणाली, “ हो ! ”

वृंदावन स्वतः आंत आला. खोलीचा दरवाजा बंद होता. एकदम आंत जायला त्याचें मन घेईना. त्यानें दाराच्या फटीतून पाहिलें त्यावेळीं त्याच्या सर्वांगावर कांटा उभा राहिला. जळलेल्या घराच्या पोळलेल्या भिंतीसारखी कुसुम या बाजूकडे तोंड करून उभी होती. तिच्या डोळ्यांतली नजर फिरली होती— वेड्यासारखी झाली होती. पुत्र शोकाबरोबरच पश्चात्ताप झाल्यामुळें माणसाची काय विलक्षण अवस्था होते तें वृंदावननें पहिल्यानेंच पाहिलें. तो धाबरून मार्गे वटला.

सहज त्याचा धक्का लागल्यामुळें दरवाजाची कडी वाजली त्यावेळीं कुसुमनें वर पाहिलें. पुढें येऊन दार उघडून ती म्हणाली, “ या आंत ! ”

वृंदावन आंत येतांच दाराला आंतून कडी घालून ती त्याच्यासमोर उभी राहिली. तिचें माथें भडकलें असावें, ती भानावर नसावी, अशा परिस्थितींत ती काय करील याचा नेम नाही असें वाटून वृंदावनच्या काळजांत धडकी भरली.

पण कुसुमनें कोणत्याच प्रकारचें अवास्तव वर्तन केलें नाहीं. गळ्यांत पदर घेऊन तिनें आपलें मस्तक नवऱ्याच्या दोन्ही पायांत खुपसलें आणि ती तशीच पडून राहिली.

वृंदावन धाबरून तसाच स्तब्ध उभा राहिला. एवढीसुद्धां हालचाल करावी असें त्याला वाटेना.

कितीतरी वेळ त्याचे पाय धरून कुसुम तशीच पडून राहिली होती—जणूं काय पांयावर पडून त्याची शक्ति ती खेंचून घेत होती. बऱ्याच वेळानें ती वर उठून बसली आणि त्याच्या तोंडाकडे पहात काकुळतवाणीनें म्हणाली, “ सारे म्हणतात तुम्ही धीराचे माणूस. सहन करायचें सामर्थ्य आहे तुम्हाला—पण मी काय करूं ? अहोरात्र माझ्या हृदयांत सारखी आग धगधगत असतांना मी कोणत्या आधारावर जिवंत राहूं ? तुम्हाला टाकून मरून तरी कशी जाऊं ? ”

दोघांचीही परिस्थिति एकच—एकच दुःख. वृंदावनच्या हृदयांत पेटू लागलेली द्वेषाची आग विझून गेली. हात धरून तिला उठवून तो म्हणाला,

“ ज्या मार्गाने मला शांति मिळाली त्याच मार्गाने तुलाही मिळेल. त्याखेरीज दुसरा उपाय नाही. ”

कुसुम मुकाब्याने ऐकत होती, वृंदावन बोलत होता, “ चरणवर तुझं किती प्रेम होतं त्याची मला कल्पना आहे कुसुम. म्हणूनच तुला हा मार्ग दाखवतोय मी. तो तुझा मुलगा मेला नाही—हरवला नाही—नुसता लपून राहिलाय—चांगले डोळे उघडून पाहायला शिकलीस तर तुला आपोआप दिसेल—जिथं जिथं म्हणून मुलं बाळं खेळताहेत तिथं आमचा चरण आहेच आहे ! ”

एवढ्या वेळाने कुसुमच्या डोळ्यांतून आसवांची झरणी सुरू झाली. पुन्हा एकदां नवऱ्याच्या पायावर तिने आपलं मस्तक ठेवलं. थोड्या वेळाने त्याच्याकडे पाहून ती म्हणाली, “ मी तुमच्याबरोबर येणार. ”

वृंदावन घाबरून म्हणाला, “ माझ्याबरोबर ?—छे ! अशक्य ! ”

“ अगदी अशक्य नाही ! मी येणार. ”

वृंदावन गहिंवरून म्हणाला, “ कशी येणार तूं कुसुम ? तुझा प्रतिपाळ कसा करणार मी ? माझ्यासाठी मी भिक्षा मागेन पण तुझ्यासाठी मला भिक्षा मागतां येत नाही ! शिवाय ही पायपीट कशी झेपेल तुला ? ”

निश्चयाच्या वाणीने कुसुम म्हणाली, “ वाटेल तितकी पायपीट करीन मी. आतां ही आलं ती तशीच ना ? शिवाय असं पहा, मी तुम्हाला भिक्षा मागूं द्यायची नाही—मग ती तुमच्यासाठी असो की माझ्यासाठी असो. तुम्ही आपल्या कामाला लागा—मला काय करायचं तें मी करीन. असला संसार कसा चालवायचा तें मी जाणते. इतके दिवस दादाचा संसार मीच चालवला ना ? ”

वृंदावन विचार करून पाहू लागला.

कुसुम म्हणाली, “ उगीच विचार करू नका. मी येणार. एकदां चूक करून मुलगा गमावून बसलं—आतां नवरा गमावायचा नाही मला ! ”

क्षणभर विचार करून वृंदावनने प्रश्न केला, “ ज्या मंत्राची दीक्षा चरणनं मला दिलीय,—ताकद आहे तुझी त्या मंत्राची दीक्षा घ्यायची ? ”

निश्चयात्मकतेने कुसुम म्हणाली, “ आहे ! ”

“ चल तर. ” असें म्हणून वृंदावनने संमति दिली.

पुनः एकदां केशवला सारं कांहीं सांगून निरवानिरव केल्यावर त्याच रात्री आपल्या पत्नीला घेऊन वृंदावनने बाडलांवाचा शेवटचा निरोप घेतला.

वैकुंठचें मृत्युपत्र

१

पांच सहा वर्षांपूर्वी बाबूगंजच्या वैकुंठ मुजुमदारचें किराणा मालाचें दुकान ज्यावेळीं अनेक प्रकारचीं संकटें सहन करून टिकून राहिल्याचें दिसून आलें, त्यावेळीं सर्वानाच आश्चर्य वाटलें. वैकुंठनें कशा रीतीनें बाजू संभाळली तें कुणालाच माहीत नव्हतें—पण तेव्हांपासून दुकानाची हळूहळू भरभराट होत गेली.

पूर्वीसारखे संकटाचे दिवस राहिले नाहींत, असें असूनही वैकुंठनें आपला मोठा मुलगा गोकुळ याला शाळेंतून काढून दुकानाच्या कामाला लावलें तेव्हां गर्वांतल्या लोकांच्या आश्चर्याला सीमा राहिली नाहीं. वैकुंठच्या या वागणुकी-बद्दल जो तो आपापल्या परीनें बोलाबोली करूं लागला. कुणी म्हणत, “पाहिलीत म्हातान्याची ही रीत ? किंवा कुणी सांगावं, कदाचित् त्या मुलांतच दम नसेल. एक वर्ष नापास झाला म्हणून लावला दुकानांत कामाला. त्याची आई जिवंत असती तर असं करूं दिलें असतं का तिनं ? धाकट्या मुलाच्या—त्या विनोदच्या बाबतींत असं कांहीं कर म्हणावं !—विषाचा सडा छाटील बायको मग !”

खरें पाहिलें तर गोकुळ हा तेवढासा बुद्धिवान नव्हता. वर्गांत त्याचा नंबर कधींच वर आला नाहीं. परीक्षेचा रिझल्ट बाहेर आला त्यावेळीं तो एवढेंसें तोंड करून आपल्या सावत्र आईजवळ येऊन रडूं लागला. तिनें त्याला जवळ ओढून घेतलें आणि मोठ्या प्रेमानें त्याचें तोंड कुरवाळीत म्हटलें, “अरे

गोकूळ, अजून केवढी तरी संकटं सोसायचीं आहेत बाबा. संकट आलं तरी तें सहन करून जो हंसतमुखानें वावरतो त्या मुलासारखा दुसरा मुलगा नाही. रडूं नकोस वाळ, मन लावून अभ्यास कर, की पुढल्या वर्षी पास होशील.”

धाकटा मुलगा विनोद उड्या मारीतच घरीं आला. तो दादापेशां सहा वर्षांनीं लहान होता. त्याच्याखालीं तीनचार यत्तांत होता. यावेळीं एकदम पहिला आल्यामुळें त्याला डबल प्रमोशन मिळालें होतें. मुलाच्या तोंडची ती हकीकत कळल्यामुळें आईला आनंद झाला आणि मोठ्या प्रेमानें तिनें त्याला असंख्य आशीर्वाद दिले.

दुकानचें काम उरकून खातेवह्या बगलेला मारून संध्याकाळीं वैकुंठ जेव्हां घरीं आला त्यावेळीं दोन्ही मुलांच्या परीक्षांचे निकाल त्याला कळले. त्यानें त्या बाबतींत बरेवाईट कोणतेच उद्गार काढले नाहीत. मुलांचा सर्व भार त्यांच्या आईवर सोंपवून तो निश्चिंत असे. हातपाय धुऊन थोडासा फराळ केल्यावर पान खातखात नित्याप्रमाणें अगदीं स्वस्थपणें तो खातेवह्या पहात बसला.

२

“आमची आई भवानी कुठं ग ?”—अशा हांका मारीत हातांतली काठी जमिनीवर वाजवीत शाळेंतले सहावे वृद्ध शिक्षक जयलाल बानर्जी त्या दिवशीं संध्याकाळीं वैकुंठ मुजुमदारच्या घरीं येऊन हजर झाले. वैकुंठच्या दुकानावर डाळतांदूळ, तूपतेलाची भरपूर उधारी करण्यासाठीं ते त्याच्या बायकोला ‘आई’ म्हणून हांक मारीत असत.

संध्याकाळचें कामकाज उरकून ओटीवर एक चटई टाकून भवानी दोन्ही मुलांना जवळ घेऊन बसली होती. घाईघाईनें उठून तिनें एक आसन आणून दिलें. बानर्जी महाशय बैठक मारल्यावर बोलूं लागले, “हो ! रत्नगर्भा आहेस बरं तूं ! पोटीं मुलगा यावा तर असा ! एवढ्या मुलांत तुझा मुलगा विनोद एकदम फर्ट ! एकदम डबल प्रमोशन ! त्याचे मार्क पाहिल्या-बरोबर हेड मास्तरमुद्धां थक होऊन गेले. तोंडांत बोट घालून नुसतं पाहत राहिले. पोरं शिकवतां शिकवतांच माझा जन्म गेला ना—पण तुझ्या विनोद-सारखा मुलगा आजतागायत अजून मला दिसून आला नव्हता. मी आज

अगदीं भविष्य करून ठेवतों,—हा तुझा मुलगा उद्यां हायकोर्टाचा जज्ज होईल—अगदीं होईलच होईल. ”

भवानी कांहीं बोलली नाही. बानर्जी महाशयांना अवसान आलें होतें. ते पुढें म्हणाले, “—नाहीं तर हा गोकळा ! हा कुठं आणि तो कुठं ? असला गाढवाचा राजा आहे हा पोर—बरं का भवानीमाई—मीच होतों परिक्षेच्या वेळीं देखरेख करायला.—कितीतरी मुलं टेबलाखालीं पुस्तकं उघडून गुपचुप कॉपी करीत होतीं. या गोकळ्याच्याच उजव्या बाजूला मल्लीकांचे दोन मुलगे पुस्तक उघडून लिहूं लागले—मी आपलें पाहिलें न पाहिल्यासारखें केलें—एवढेंच नव्हे, तर डोळे मिचकावून त्याला इशारासुद्धां केला—पण हा बोध्या बैल हात धरून जो स्वस्थ बसला होता तो इकडे तिकडे बघेना देखील. आशु मल्लीकांचे मुलगे पास होतात अन हाच का पास व्हायचा नाही ? खरं कीं नाही ? त्यालाच विचारा ना एकदां. ” असें म्हणून मास्तरसाहेबांनीं आपली काठी गोकुळकडे वळवली—जसे कांहीं छडी चालवण्याचा हाडामांसांत मुरलेला रोजचाच व्यवसाय ते इथंसुद्धां जाणवून देत होते !

विचारा गोकुळ घाबरून कांपूं लागला. पाहतां पाहतां भवानीनें आपल्या सावत्र मुलाला हृदयाशीं कवटाळलें. गोकुळची आई हयात नव्हती. आईची त्याला आठवणसुद्धां नव्हती. सावत्र आईच्या हातींच तो वाढला होता. आज शाळेंतून जेव्हां तो रडत रडत आला तेव्हांपासून तो तिच्याजवळच होता. तिनेंही त्याला आपल्यापासून दूर जाऊं दिलें नव्हतें. हा वेळपर्यंत तो मास्तरांचें भाषण मुकाट्यानें ऐकत बसला होता.

गोकुळच्या मस्तकावर मोठ्या प्रेमानें हात फिरवीत भवानी म्हणाली, “ हो का रे बाळ, सारीं मुलं पुस्तकं पाहून लिहीत होतीं अन् तूं तेवढा स्वस्थ बसून राहिला होतास का ? पाहिलें सुद्धां नाहीस का तिकडे ? ”

गोकुळला उत्तर देतां आले नाही. आपल्या दुबळेपणाचा प्रत्यक्ष पुरावा उघडकीस आल्यामुळें मुकाट्यानें मान खालीं घालून तो स्वस्थ बसला होता. पण आंत खातेवह्या तपाशीत बसलेल्या वैकुण्ठच्या कार्नी जेव्हां हें सारें भाषण गेलें, त्यावेळीं तो हातांतलें काम बाजूला ठेवून कान देऊन ऐकूं लागला.

मोठ्या प्रेमानें हंसून भवानी म्हणाली, “ या वर्षीं आतां मन लावून अभ्यास कर म्हणजे पुढल्या वर्षीं तूं सुद्धां पहिला येशील ! ”

सावत्र आईच्या तोंडच्या त्या उद्वारांतील वात्सल्याची भावना बानर्जी महाशयाना ओळखतां आली नाही. सवतीचा मुलगा म्हणजे नावडता असायचा, हा अनादि कालापासून चालत आलेला सिद्धांत इथें तरी कां बदलेल असें त्यांना वाटलें. हें बोलणें नुसतें तोंडदेखलें आहे अशी कल्पना करून, गोकुळचा पाणउतारा करण्याकरितां टाळ्याला जीभ लावून एक प्रकारचा विलक्षण आवाज करून ते म्हणाले, “आतां काय म्हणावं ! हा गोकळ्या पहिला येणार ? पूर्वेचा सूर्य पश्चिमेला उगवेल कीं ! फर्ष येणारा तो हा तुझ्या डाव्या बाजूला बसलाय—” असें म्हणून विनोदकडे बोट दाखवून थोड्याशा कोरड्या हंसण्याचा आव आणून ते पुढें म्हणाले, “—पण या पोराला कांहीं लाज शरम आहे ? उलट बाकीच्या पोरान्वरोवर भांडत होता. काय म्हणे, ‘मी नसेन पास झालों, पण माझा धाकटा भाऊ तर सर्वांच्या डोक्यावर पहिला आलाय ना ! तुमच्या कुणाच्या कुठल्या भावाला असें डबल प्रमोशन मिळालेंय तें दाखवा पाहूं !’ ऐकलेत ना बेथ्याचे उद्गार आई ? धाकटा भाऊ पहिला आला म्हणून शरम वाटायची, कीं उलट दिमाख मिरवायचा त्यासाठी ?”

भवानीच्याने आतां रहावेना. तिनें गोकुळला जोरानें ओढून आपल्या हृदयाशीं कवटाळलें. बिचारा गोकुळ लाजेनें अर्धमेला होऊन तिच्या कुशीत डोकें खुपसून उगीच राहिला होता. आपल्या धाकट्या भावाबद्दल गोकुळला किती प्रेम होतें याची भवानीला चांगलीच कल्पना होती.

बानर्जी महाशय आणखीही इकडल्या तिकडल्या बऱ्याच गोष्टी बोलत होते. आतां एवढांपासूनच विनोदाला घरीं शिकवायला मास्तर ठेवला पाहिजे, हेंच सांगायचा त्यांचा मुख्य उद्देश होता; पण मायलेकरांतला तो जिव्हाळा पाहून चट्कन त्यांच्या मनाला थोडासा खटका लागला. भवानीनें त्या निर्बुद्ध सावत्र मुलाला असें जवळ घेऊन कौतुक केलेलें त्यांना पटलें नाहीं. वस्तुतः यापेक्षां कांहींतरी निराळाच परिणाम होणें अवश्य होतें असें त्यांना वाटलें. अर्थात् दोन मुलांची तुलना करून जे कांहीं बोलायचा त्यांचा उद्देश होता ते बोलायची ही वेळ नव्हे, असें ठरवून त्यांनीं इकडल्या तिकडल्या गोष्टी सुरू केल्या.

हा वेळपर्यंत भवानी बहुधा मुकाट्यानें ऐकत होती. नंतर देखील ती फारसें

कांहीं बोलली नाही. शेवटीं रात्र होऊं लागली तेव्हां सर्व प्रकारच्या आशीर्वादाचा उच्चार करित, भविष्यकाळीं विनोदला अगदीं खात्रीनें जजाची जागा मिळणार असें भविष्य करित, हातीं काठी घेऊन बानर्जी महाशय जायला निघाले.

आंत बसलेला वैकुण्ठ याच संधीची वाट पहात होता. बाहेर येऊन त्यानें दरडावून विचारलें, “ काय रे गोकळा, सारे बुकांत पाहून लिहून पास झाले, मग तू कां केलं नाहीस तसं ?

गोकुळची गाळण उडाली. तो पूर्वीसारखाच लपून राहिला. बऱ्याचशा भ्रमक्या दिल्यावर त्यानें जे कांहीं सांगितलें त्याचा भावार्थ असा—चोरी केली जाते, पुस्तक पाहून कॉपी केली जाते, याचा उल्लेख करून आदल्या दिवशीं हेडमास्तरनीं तसें न करण्याबद्दल विद्यार्थ्यांना बजावलें होतें—हेच तें खरें कारण.

वैकुण्ठ कांहीं वेळपर्यंत आपल्याशींच विचार करित राहिला होता. नंतर तो म्हणाला, “ उद्यांपासून तूं शाळेंत जाऊं नकोस. माझ्याबरोबर दुकानीं ये. ” असें म्हणून आपल्या खोलींत जाऊन तो आपल्या कामाला लागला.

ही नुसती मामुली जरब आहे असें समजून भवानी त्यावेळीं कांहीं बोलली नव्हती. पण दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं दुकानांत जायच्या वेळीं वैकुण्ठनें गोकुळला आपल्याबरोबर बोलावलें त्यावेळीं ती एकदम भडकून उठली आणि म्हणाली, “ हें काय जगावेगळं बोलणं तरी ? एवढंसं मूल, ओंठ पिळला तर दूध येईल, त्याला काय दुकानच्या कामाला लावणार तुम्ही ! तें चालायचं नाही. मी जिवंत आहे तोंवर गोकुळला शाळा सोडूं द्यायची नाही. असला राग मी तर कधीं पाहिला नाही !—” असें म्हणून रागारागानें मुलाला ओढून घेऊन भवानी जाऊं लागली.

थोडेंसें हसून वैकुण्ठ म्हणाला, “ कुणाचा राग ग ? ”

भवानी म्हणाली, “ तुमचा. दुसऱ्या कोणाचा ? ”

“ मला कधीं रागावलेला पाहिला होतास तूं ? ”

“ तर मग हें असं कां बोलतां तें सांगा ना ! पोरवयांत सारींच मुलं पास-नापास होतात, म्हणून कुणी शाळेंतून काढलेय का त्यांना ? ”

वैकुण्ठनें त्या वेळीं गोकुळला दुसरीकडे जायला सांगितलें. तो गेल्यावर तो

म्हणाला, “हैं पहा, खरोखरच मला राग आला नाही. तुझ्या या मोठ्या मुलाला मी जो दुकानावर घेऊन जातोय तो मोठ्या खुशीनं. तुम्हा धाकटा मुलगा उद्यां जज्ज होईल कीं नाही तें बानर्जीमहाशयासारखं मला कांहीं खात्रीनं सांगतां यायचं नाही—पण मी एवढं मात्र सांगेन—कीं उद्यां माझ्यामागं तुम्हा लोकांना कुणावर भार टाकून जर निश्चिंत राहतां येईल, तर तें गोकुळवरच.”

नवऱ्याच्या तोंडचे ते उद्गार ऐकून भवानीचे डोळे क्षणभर ओले झाले. ती म्हणाली, “तें मला माहीत आहे. पण हा माझा गोकुळ अगदीं मोळा आहे. तुमच्या या व्यापारांतले मारपेंच कळतील का त्याला ! कदाचित सारे लोक त्याला हातोहात फसवतील.”

वैकुण्ठ हंसून म्हणाला, “सारेच फसवायचे नाहीत—कुणी कुणी फसवतील देखील ! पण एवढं मात्र खरं, कीं तो मात्र कुणाला फसवायचा नाही. एवढं झालं म्हणजे पुष्कळ झालं. आई लक्ष्मी स्वतः येऊन त्याच्या हातीं खेळत राहिल.”

बोलतां बोलतां स्वतः वैकुण्ठच्या डोळ्याला देखील पाणी आलें. तसें पाहिलें तर धंद्याच्या बाबतींत तो पक्का माणूस होता. भांडवलाच्या अभावीं कित्येक दिवस त्याला कष्ट सहन करावे लागले होते. आतां थोडी शिल्लक हातीं आली होती खरी पण वेळही उलटून जात चालली होती. ती पूर्वीची ताकद आतां त्याच्याठायीं राहिली नव्हती. चट्कन डोळे पुसून घेऊन तो हंसून म्हणाला, “असं पहा, या वयांत केवढा मोठा लोभ दूर सारून गोकुळला बाहेर यावं लागतंय, केवढं कठीण आहे तें काम, तें तुला आज कळायचं नाही एवढं करायची ताकद आली, कीं धंद्यांतले मारपेंच चवदा आणे शिकतां आले असं मी म्हणेन. बाकीचे दोन आणे त्याला मी शिकवीन.”

“पण लोक काय म्हणतील ? ”

“लोकांच्या म्हणण्याची बाब मी कशाला पाहूं ? मी माझ्यापुरतें पाहातों आहे. तुमचा भार त्याच्यावर टाकला, कीं मला मुखानं डोळे मिटतां येतील, एवढंच मी जाणतों.”

आज कित्येक दिवस नवऱ्याची प्रकृति सारखी ढांसळत असल्याचें भवानीला दिसून येत होतें. त्याच्या शेवटच्या उद्गारांमुळें तें तिला फारच

जाणवलें. तिला रडूं कोसळलें. रडत रडत ती म्हणाली, “ ठीक आहे. घेऊन जा त्याला ! ”

तिने स्वतः गोकुळला बोलावून घेतलें आणि नवऱ्याच्या हातीं सुपुर्द केलें. त्याचा मुका घेऊन ती म्हणाली, “ यांच्याबरोबर दुकानीं जा बाळ. तूं करता-सवरता झालास तरच आमची घडगत. ”

आईबापांच्या तोंडाकडे पाहिल्यामुळें गोकुळ आश्चर्यचकित झाला. काय वाटेल तें करून या वर्षी पास व्हायचें, अशी त्या विचारांनीं काल रात्री विछान्यावर पडल्या पडल्या प्रतिज्ञा केली होती. शाळा सोडून दुकानावर काम करायला जाण्यांत कुणाही मुलाला अभिमान वाटला नसता—त्यालाही वाटला नाहीं. आजवर त्यानें कधींही आपल्या आईची अवज्ञा केली नव्हती. म्हणूनच आपले शाळासोबती आपली थड्या करतील ही जाणीव मनाला डांचत असतांनामुद्धां कोणत्याही प्रकारें नाराजी न दाखवतां तो मुकाऱ्यानें आपल्या बापाबरोबर निघून गेला.

३

दहा वर्षे निघून गेलीं. म्हातारा वैकुंठ मरणाच्या दारीं उभा राहिला होता. गोकुळच्या बाबतींत त्यानें केलेली अपेक्षा खोटी ठरली नाहीं हें त्या घराकडे नजर टाकतांच कळून आलें असतें. आतां तें आळींतलें किराण्याचें छोटें दुकान राहिलें नव्हतें. तो आतां बडा मोठा स्टोअर झाला होता. तिथें लाखों रुपयांचा कारभार चालत होता.

विनोद कलकत्याला एम. ए. चा अभ्यास करीत होता. नातवंडांचा तांडा पाहून वैकुंठनें आनंदानें देह ठेवला असता; पण धाकऱ्या मुलाच्या बाबतींत ज्या ओंगळ बातम्या अलीकडे येऊं लागल्या होत्या त्यामुळें आयुष्याचे हे अखेरचे क्षण त्याला अवजड वाटूं लागलें होतें.

आज शेवटची हांक आली, असें त्या दिवशीं सकाळीं वैकुंठला वाटलें. अस्वस्थपणाची पराकाष्ठा झाली असें वाटून त्यानें आपल्या पत्नीला विछान्या-जवळ बोलावून घेऊन तशा त्या परिस्थितींतमुद्धां मुद्रेवर हसूं आणून म्हटलें,

“माझी घटका भरत आली. थोडा आधीं जातांय मी. तूं इथं आहेस तोंवर या माझ्या दोन्हीं मुलांवर नजर ठेव. आतां त्यांना तुझ्या हवालीं केलेंय.”

नवऱ्याचा शुष्क झालेला हात हातीं घेऊन एक शब्दसुद्धां न बोलतां भवानी रडूं लागली.

वैकुण्ठ बोलत होता, “—गोकुळला मागं ठेवून त्याची आई निघून गेली. पुनः लग्न करायची माझी इच्छा नव्हती. केव्हांही मी लग्न केलं नसतं—पण ज्यावेळीं मी पाहिलं, कीं मी एकटा,—गोकुळला लहानाचा मोठा करणं माझ्या करवीं व्हायचं नाहीं,—त्या वेळीं जिवाचा धडा करून भीतभीत लग्नाला तयार झालों. देवानं माझं मन पारखलं होतं म्हणून तुझ्यासारखी पत्नी मला मिळाली.—म्हणूनच मला पश्चात्ताप करायची पाळी आली नाही. आयुष्याच्या या शेवटच्या क्षणांत विनोदनं जर मला दुःख द्यायला सुरवात केली नसती तर आज मी मोठ्या आनंदानं देह ठेवला असता.”

बोलतां बोलतां त्याच्या डोळ्यात आसवें जमा झालीं. भवानीनें आपल्या पदरानें त्याचे डोळे पुसले खरे पण इकडे तिचे स्वतःचे डोळे मात्र आसवांनीं भरून आले होते.

वैकुण्ठ बोलत होता, “—मला मरणं कठीण जातंय. विनोदच्या हातीं दुकान गेलं तर माझ्या गैरहजेरींत दोन दिवसांत तो त्याची धुळधाण करील ! परलोकांत माझ्या आत्म्याला समाधान मिळायचं नाहीं—तिथंही माझ्या जिवाला टोंचण्या लागतील !—”

थोडा वेळ थांबून तो म्हणाला, “—एवढ्यावरच का थांबणार आहे ? तुलासुद्धां पायाखालीं जमीन मिळायची नाहीं उभं रहायला—गोकुळला-देखील आपली पोरंबाळं घेऊन रस्ता गांठावा लागेल —”

बोलतां बोलतां वैकुण्ठच्या सर्वांगाला कांपरें भरलें. अपेक्षित दुर्घटनेच्या कल्पनेनं त्याच्या हृदयाची हालचाल सुद्धां बंद पडेल कीं काय असें वाटूं लागलें. भवानी घाबरीघुबरी झाली. नवऱ्याच्या तोंडाजवळ तोंड नेऊन रडत रडत ती म्हणाली, “विनोदला कांहींसुद्धां देऊं नका. रक्ताचं पाणी करून तुम्ही उभारलेला हा धंदा भलत्या हातीं जातां नये. दुकान, घर, वाडी, विषयसंपत्ति जें जें म्हणून कांहीं आहे तें सारं गोकुळच्या नावें करून ठेवा. तुम्ही शांत व्हा—अगदीं निश्चिन्त व्हा—मी स्वतः साक्षी राहीन या देणगीला !”

पत्नीच्या तोंडाकडे पहात राहिलेल्या वैकुंठच्या हृदयांतून एक मोठा सुस्कारा बाहेर पडला. तो म्हणाला, “ रात्रंदिवस मी एवढा एकच विचार करतोय—देवाचें नांव घ्यायला सुद्धां अजून मला सुचत नाही—खरोखरच का तुला पसंत आहे हें ? ” असें म्हणून वैकुंठनें हताशपणानें आणखी एक सुस्कारा सोडला. भवानीचें काळीज फाटून गेलें. मरणोन्मुख नवऱ्याच्या छातीवर डोकें ठेवून गहिंवरल्या वाणीनें ती म्हणाली, “ होय हो होय—माझी संमति आहे. तुमच्या पायाला हात लावून सांगतें, मला कबूल आहे. मला दुसरें कांहीं नको, तुम्ही निश्चिंत झालां कीं मला सारं कांहीं मिळालें ! या क्षणाला तरी तुमच्या मनाला त्रास नको व्हायला. ”

वैकुंठ पुन्हा कांहीं वेळ स्वस्थ राहिला आणि थोडा वेळ विचार करून म्हणाला, “ पण विनोद ? ”

एक क्षणाचा सुद्धां विलंब न लावतां भवानी म्हणाली, “ त्याची काळजी तुम्हाला नको तो आतां शिकलासवरलाय—स्वतःचा भार घ्यायला समर्थ झालाय. तो कसा का वागेना पण माझा गोकुळ त्याची उपेक्षा करायचा नाही—धाकट्या भावाची काळजी तो घेईलच घेईल. ”

यानंतर वैकुंठ कांहीं बोलला नाही. समाधानाचा निश्वास सोडून तो पाठ फिरवून झोपीं गेला. भवानी तशीच दगडाच्या पुतळीसारखी त्याच्याजवळ बसून राहिली होती. तिच्या मनाला यातना होत होत्या. डोळ्यांतून सारख्या पाण्याच्या धारा लागल्या होत्या. आपल्या पोटच्या गोळ्यावर आपल्या नवऱ्याचा विश्वास नाही—अविश्वासू म्हणून हक्काचा वारसा दूर करण्याचा प्रसंग यावा,—या जाणीवेनें तिच्या हृदयाला बाण भेदल्यासारखें झालें. तिनें त्याची खिजगणती केली नाही. मुलगा बरा असो कीं वाईट असो. ती आईच होती ना त्याची ? तिच्याच पोटचा गोळा होता ना तो ? आपल्या या दुर्दैवी मुलाचा भविष्यकाल अंधकारमय असल्याचें तिला उघड उघड दिसत होतें. तिच्या मातृहृदयाला फांसण्या लावल्यासारख्या झाल्या होत्या.

पण मागें हटून निभावतां येईल असा कोणताही मार्ग तिला नजरेसमोर दिसत नव्हता. मरणोन्मुख झालेल्या नवऱ्याच्या समाधानासाठीं पोटच्या गोळ्याचा सर्वनाश करण्याचा मार्ग तिनें स्वतःच दाखवून दिला होता. आतां त्या मार्गापासून तिला परावृत्त करण्याचें कुणाच्याच हातीं राहिलें नव्हतें.

त्या दिवशीं दुसऱ्या प्रहरीं वकिलाला बोलावून रीतसर मृत्युपत्र करण्यांत आलें. वैकुण्ठनें आपली स्थावर जंगम मिळकत आपल्या मोठ्या मुलाच्या नांवें लिहून दिली.

साक्ष घालण्यासाठीं सही करतांना भवानीचा हात कापूं लागला. आईचा जिद्दाळा कुठल्या तरी सांदीकोपऱ्यांतून पुढें येऊन तिचा हात दाबून धरूं पहात होता—पण तो मार्गे खेंचला गेला नाहीं. नवऱ्याचीं पावलें अंतरंगांत कवटाळून मोडक्या तोडक्या अक्षरानें तिनें त्या मृत्युपत्रावर साक्ष म्हणून सही केली.

विनोदला ही गोष्ट कळली नाहीं. कलकत्त्याच्या एका घाणेरड्या गल्लींत, त्याहीपेक्षां घाणेरड्या अशा सहवासांत त्यावेळीं तो झिगून पडला होता. त्याला घेऊन जाण्यासाठीं जे दोघे नोकर आले होते, ते तो घरीं आला नाहीं असें पाहून दोन दिवसांनीं परत गेले. ही हकिकत वैकुण्ठच्या कार्नी घालण्याचें धैर्य कुणाला झालें नाहीं. त्यानें त्या बाबतींत कुणाला कांहीं विचारलें नाहीं—तरीही त्याला सारी कल्पना येऊन चुकली होती.

आणखी दोन दिवस तो कसाबसा मृत्यूशीं झगडत होता. सकाळपासून त्याचा श्वास अवघडें लागला होता. सारा दिवस त्याच्या डोळ्यांवर झांपड होती. संध्याकाळच्या सुमाराला त्यानें डोळे उघडले. भवानी त्याच्या उशाशीं बसली होती. गोकुळ त्याच्या पायथ्याशीं बसून रडत होता. वैकुण्ठनें डोळ्याच्या खुणेनें त्याला अगदीं जवळ बोलावलें आणि अत्यंत क्षीण आवाजांत विचारलें ! “ विनोदला कळलें नाहीं का गोकुळ ? नाहींतर इतक्यांत आला पाहिजे होता तो ! ”

बोलतां बोलतां त्याच्या डोळ्यांच्या कोपऱ्यांतून एक आसूं खालीं पडलें. कांहीं दिवस त्यानें एकदांसुद्धां विनोदच्या नांवाचा उच्चार केला नव्हता. शेवटच्या घटकेला नवऱ्याच्या तोंडून मुलाचें नांव निघालेलें ऐकतांच भवानीच्या हृदयाला केवढा तरी मोठा धक्का बसला, तरीही ती एक शब्द-सुद्धां न बोलतां खालीं मान घालून बसून राहिली होती. बापाच्या डोळ्यांतलीं टिपें गोकुळनें पुसलीं—तेव्हां तो म्हणाला, “ शेवटीं त्याला डोळे भरून पाहिलें नाहीं. त्याला म्हणावं, माझा आशीर्वाद आहे.—कधीं ना कधीं एक दिवस तो ताळ्यावर येईल. असल्या आईच्या पोटीं जन्म घेणारं लेकरूं असंच

रहायचं नाहीं जन्मभर. समजलास बाबा ! अशी वेळ येईल त्या वेळीं आपल्या धाकट्या भावाला दूर लोटूं नकोस. आणि ही तुझी आई—अनेक जन्मींच पुण्य फळाला यावं तेव्हां अशी आई मिळते बरं गोकुळ !—”

गोकुळ एखाद्या पोरासारखा रडूं लागला. तो म्हणाला, “माझी आई माझ्याकडेच असायची. तिची काळजी नको बाबा. पण विनोदला मात्र आपण इस्टेटीचा अर्धा भाग देऊन जा.”

वैकुंठ म्हणाला, “नाहीं गोकुळ, या मिळकतीपार्थी मी रक्ताचं पाणी केलंय—तिची वाताहात झाली तर परलोकांतसुद्धां मला समाधान मिळायचं नाहीं. कांहीं झालं तरी तें सहन व्हायचं नाहीं मला—”

बोलतांना त्याला थकवा आला. किती वेळ तरी तो मुलाच्या तोंडाकडे पहात राहिला होता. मनांतल्या मनांत त्याला शेवटचा आशीर्वाद देऊन त्यानें डोळे झांकले. त्याच्या पायावर पडून गोकुळ फिरून रडूं लागला.

मोठ्या कष्टाने त्यानें पाठ फिरवली. तोंडांतल्या तोंडांत तो म्हणाला, “आतां हीं मुलं तुझ्या स्वाधीन भवानी !—मी चाललों.” यानंतर तो कांहीं बोलला नाहीं. दुसऱ्या दिवशीं सूर्योदयाबरोबरच त्याचा प्राण देह सोडून निघून गेला.

त्यावेळीं अनेकांनीं अनेक परीनें बोलायला सुरवात केली. वैकुंठ हा जसा पक्का व्यवसायी होता तसाच तो वृत्तीनें सरळ होता. अगदीं दारिद्र्यांतून एवढ्या मोठ्या योग्यतेला आल्यामुळे त्याच्या शत्रूंची आणि मित्रांची संख्या सारखीच मोठी होती. मित्रपक्षाकडून होत असलेले गुणगान जसें अतिशयोक्तीनें भरलेले होते, तशीच शत्रुपक्षाकडील होत असलेली निंदा देखील अमर्याद होती. कुणी त्याला कृपण म्हणत होते, कुणी दानशूर म्हणून वैकुंठच्या करंगळीला कदलीकाण्डाची उपमा देऊन स्वतःवर खूप होत होते. कुणी कांहींही म्हटले तरी एका बाबतींत मात्र सर्वांचें एकच मत होत होतें,—कसाही असो, तो लुच्चा नव्हता कीं लबाडही नव्हता. आपले जे कांहीं येणें असेल त्यापेक्षां कुणाकडून त्यानें एक पैसा जास्त घेऊन कुणाची फसवणूक केली नाही. आपल्या धंद्याच्या बाबतींत त्यानें हीच विद्या आपल्या मोठ्या मुलाला शिकवली होती. वैकुंठ वारंवार म्हणे, “गोकुळ, माझं एवढं सांगणं कधीं विसरूं नकोस बाबा, कीं कुणाची फसवणूक करून कुणाला मारतां येत नाही. त्यामुळं शेवटीं स्वतःवरच मरायची पाळी येते.” डोक्याचे पिकले

केस दाखवून तो म्हणे, “ या माझ्या माथ्यावरून पुष्कळ वारे वावटळी येऊन गेल्यायत गोकुळ—अनेक हालअपेष्टा भोगल्यायत मी—पण त्यामुळं कधीही माझं माथं मी कुणापुढं वांकवलं नाही. माझी एवढी इज्जत कायम राख बाबा. ”

४

विनोदला मिळकतीचा वांटा मिळाला नाही ही बातमी ज्यावेळी बाहेर आली, त्यावेळी गांठचा पैसा खर्च करून चारपांच जण कलकत्त्याला जाऊन त्याचा शोध करू लागले.—आणि मग मात्र सारी हकिकत उघडकीस आली. त्यांनीं परत आल्याबरोबर तिकडे विनोद करीत असलेल्या उपद्रव्यापांची हकिकत सर्वांसमोर मांडली. पण आश्चर्य हे, की त्यांनीं दिलेला हा उपकाराचा बोजा उचलून ध्यायला कृतघ्न गोकुळ तयार नव्हता. एकदम रागाला येऊन तो फट्कून बोलून गेला, “ साले सारे लबाड ! मत्सरानं जळताहेत—भलत्या कड्या पिकवताहेत ! ”

आतां जखूख म्हातारे झालेले बानजीं महाशय काठी टेकीत टेकीत येऊन एकदम रडायला लागले. एकदाचें त्यांचें रडें थांबलें त्यावेळीं ते म्हणाले, “ गोकुळ रे, आमचा हारू तीन दिवस आणि तीन रात्री न खातां आणि न पितां कलकत्त्याच्या गल्ल्याकुच्यांतून सारखा धुंडाळीत होता. पंचवीस तीस रुपये खर्ची पडले, तेव्हा कुठं त्याला त्या बेट्याचा पत्ता लावतां आला. नाही—तर कुणाची टाप लागली होती त्याचा ठावठिकाणा मिळवायची ?—”

तिरसटपणें गोकुळ ध्णाला, “ मी कांहीं कुणाला पैसा खर्च करायला सांगितलं नव्हतं महाशय ! ”

थव्हा होऊन बानजीं म्हणाले, “ असं कसं म्हणतोस गोकुळ ! किती झालं तरी आम्ही तुझीं घरचीं माणसं. बाकीचे लोक बसतील उगीच—पण आम्हाला बसतां येतं का ? ”

“ बरं बरं जा—जा आपल्या कामाला जा ! ” असें म्हणून गोकुळ तिथून निघून गेला.

दिवसामागून दिवस जात होते तरी विनोद येत नव्हता. शांतस्वभावी गोकुळ आतां एकदम भडकून उठला होता.

भवानीला पाहिलें तर तिला ओळखतां आलें नसतें, इतका या थोड्या दिवसांत तिच्यांत बदल झाला होता. खालीं मान घालून मुकाट्यानें ती श्राद्धाची तयारी करीत होती—मुलाचें नांव सुद्धां काढित नव्हती. या एका वर्षांत कांहीं ना कांहीं निमित्त करून विनोदनें गोकुळकडून बराच पैसा वसूल केला होता. विनोदची बायको मनोरमा ही कल्पना असल्यामुळें वारंवार नवऱ्याला पूर्वापासूनच टोंचणी लावित असे, तरीही तो तिकडे कान देत नसे. आज सकाळीं हाच उल्लेख पुन्हा निघाल्यामुळें गोकुळ एकदम भडकला आणि म्हणाला, “कुणाच्या बापाचा पैसा ज्याअर्थी विनोद खर्च करीत नाही, त्याअर्थी काय म्हणून कुणी उठाटेव करावी ?”

तसाच तणतणत तो आपल्या सावत्र आईच्या खोलीकडे आला आणि मोठ्यानें ओरडून म्हणाला, “बायकांच्या बुद्धीनें रावणासारख्यांचीं राज्यं वंशासकट रसातळाला गेलीं, तिथं आमची काय कथा ! हळूच बाबांच्या कानाला लागून गुपचुप हें मृत्युपत्र करण्याची सल्ला दिलीस आई, त्यामुळें वाताहात झाली चोर्हीकडे माझी.”

आश्चर्यचकित होऊन भवानीनें नुसतें वर पाहिलें, त्यासरशीं मारे हातवारे करीत तो ओरडून म्हणाला, “तुला मी सज्जन म्हणून समजत होतों आई, पण तूही कांहीं कमी नाहीस. बायकांची जातच ही अशी !”

अशा प्रकारें पडलेल्यावर पेटण्याचे घाय देऊन जसा आला होता तसा तो निघून गेला.

सारेच म्हणत असत—आधीं दुकानदार—त्यांतून मूर्ख—त्यांतून रागाला आला कीं बेट्याच्या जीभेला हाड नाही—हें आतां सर्वांना कळून चुकलें होतें. पण अलीकडे त्याचा हा फटकळपणा पराकाष्ठेला गेला आहे असेंच—आपल्यांना आणि परक्यांना—सर्वांनाच वाटूं लागलें होतें.

तिसऱ्या प्रहरीं वामकुक्षी आटोपून बानर्जी महाशय तोंड धुऊन बाहेर येत होते तोंच गोकुळ येऊन तिथें हजर झाला. त्या दिवशीं त्यानें त्यांचा अपमान केला होता खरा, पण किती झालें तरी तो मोठा माणूस—अर्थात तो आल्यामुळें म्हाताऱ्याची धांदल उडाली. तीन नोटा काढून ब्राह्मणाच्या पायाजवळ ठेवून तो विनयपूर्वक म्हणाला, “मास्तर महाशय, आपल्या हारूच्या खर्चाचे पैसे घायला आलोंय.”

“ राहूं दे. राहूं दे. त्याची एवढी कसली घाई होती दादा !—एवढं तुमच्या घरचं दिलंघेतलं आहे आम्ही—” असें म्हणून बानर्जी महाशयांनीं तिन्ही नोटा उचलून खिशांत घातल्या.

गोकुळच्या डोळ्यांतून आसवें गळत होती. उपरण्याच्या पदरानें डोळे पुसून तो म्हणाला, “ अजून विनोद कसा आला नाही मास्तर ? तुमच्या हारूला बरोबर घेऊन मी आज स्वतःच जाऊन येतो. ”

सारे आंग खुदळीत बानर्जी महाशय तिरमिरीनें म्हणाले, “ छे, छे असलं काहीं बोलूं नकोस बाबा ! माझा हारू असतांना असल्या जागीं तूं जाणार ? नाही नाही—ते होणार नाही. उद्यांच मी पाठवतो त्याला. ”

गोकुळ म्हणाला, “ नाही मास्तरमहाशय, मलाच गेलं पाहिजे. तो मोठा मानी आहे. मृत्युपत्राची हकिकत त्याला कळली असेल अन् म्हणूनच रागारागानं तो येत नसेल. प्रत्यक्ष माझ्यातोंडून ऐकल्याशिवाय त्याची खात्री व्हायची नाही. कसा माझ्या आईबापांनीं सत्यानाश केला हा माझा ! ” असें म्हणून गोकुळ स्फुंदत स्फुंदत रडूं लागला. बानर्जी महाशयांनीं अनेक प्रकारांनीं त्याची समजूत घातली, अशा परिस्थितींत गोकुळनें त्या जागीं जाणें इष्ट नाही हें त्याला पटवून दिलें, आणि उद्यांच्या उद्यां हारूला पाठवून त्याला आणून हजर करतो असें पुन्हा पुन्हा प्रतिज्ञा करून सांगितलें. गोकुळचा नाइलाज झाला. हाराणाच्या खर्चासाठीं आणखी पांच नोटा त्याच्या हातीं ठेवून डोळे पुशीत पुशीत तो आपल्या घरीं निघून गेला.

५

जयलाल मास्तरला गोकुळनें गुप्तपणें ऐशीं रुपये लांच दिला—ही हकिकत बाहेर येईपर्यंत पुष्कळ जण त्याच्या निर्वुद्धपणाचा उल्लेख करून त्याला नांवें ठेवीत होते. तो विनोदसाठीं तळमळत होता—आणि तिकडे विनोद त्याच्याकडे हुंकूनसुद्धां पहात नव्हता—ही गोष्ट घरादारांतल्या साऱ्या माणसांना अगदीं उघड उघड कळून चुकल्यामुळें गोकुळ मनांतल्या मनांत झुरत चालला होता.

आजपर्यंत घरची गाडी चूंचुडा स्टेशनवर निदान दहा वेळ तरी जाऊन आली असेल. गोकुळ खवचटपणें कोचमनला विचारी, “ अरे, परत

आलास तो काय कलकत्याची गाडीच नाही ? जा, जा. एक चक्कर मारून ये ना. ”

कोचमन अदबीने उत्तर देई, “ आणखी दोन गाड्या यायच्या आहेत खऱ्या पण घोड्याला दाणापाणी दिलं नव्हतं म्हणून यावं लागलं परत. ”

एकदम सप्तमांत आवाज चढवून गोकुळ त्याला धमकावून म्हणे, “ छोटे बाबू काय असे मेवामिठाई खाऊन येणार आहेत, म्हणून याच्या नवाबी घोड्याला घटकाभर दाणापाणी मिळालं नाही म्हणून घाई झाली ? जा—असाचा असा जा आणि घेऊन ये. ”

धन्याचा उद्देश चांगलासा न कळल्यामुळे विचारा कोचमन धाबऱ्याधाबऱ्या सलाम करून निघून जात असे.

घरचा कारभारी रसिक चक्रवर्ति हा फार दिवसांचा जुना नोकर होता. घरांतील सारीं माणसें त्याला वडिलकीच्या नात्यानें वागवीत. तो म्हणे, “ छोटेबाबू आले तर भाड्याची गाडी करून येतील. त्यासाठीं एवढे रागावतां कां बडेबाबू ? ”

रसिक जवळच असल्याचें गोकुळनें पाहिलें नव्हतें. तो ओशाळून म्हणाला, “ मी रागावतां आहे तो त्या दळभट्टासाठीं, असं का तुम्हाला वाटलं ? तुम्हाला काय वाटलं चक्रवर्ति महाशय ? घरांतलीं हीं बायकामाणसं रात्रंदिवस रडारड करताहेत म्हणून—नाहींतर या घरांत पाऊल टाकूं दिलं नसतं त्याला. गोकुळ मुजुमदार रागावला कीं बापाला बाप म्हणायचा नाही !—हो ! ”

रसिकला सारे कांहीं माहीत होतें. विनोद आला नाही म्हणून घरच्या बायकामाणसांनीं केव्हांही डोळ्यांतून एक टिपसुद्धां गाळलें नव्हतें हें सर्वांना चांगलें माहीत होतें पण या बाबतींत वाद घालणें मुळीं शक्यच नव्हतें.

मोठ्या थाटानें बापाचा श्राद्धविधि गोकुळनें केला. त्यावेळीं तो सारखा गडबडीत असे—पण कितीही गडबड असली तरी त्याचे कान असत बाहेर, गाडीचा आवाज येतोय कीं नाही तें ऐकण्याकडे. थोड्या वेळानें बऱ्याच लांबून एका मोठ्या गाडीचा आवाज ऐकूं आल्याचा भास झाल्यामुळे त्यानें रसिक चक्रवर्तिला कानोसा घ्यायला सांगितलें. एका नोकराला बोलावून तो म्हणाला, “ अरे, जरा पुढं जाऊन पहा गाडी आमचीच कीं नाही ती ? विचाऱ्या घोड्यांना मारून हैराण केलं म्हणून रागावून बोललों, तो बेटा खरोखरच गाडी घेऊन परत स्टेशनवर गेला ! कशाला पाठवावयाला हवी

गाडी या गुणी बाळासाठी ? सावत्र आईला राग येईल म्हणून काय घोड्यांना असं बडवून मारायचं ? ”

रसिकनें नुसतें ऐकून घेतलें पण बरेंवाईट कांहींच उत्तर दिलें नाहीं. थोड्या वेळानें रिकामी गाडी परत आली आणि तबेल्यांत निघून गेली. नोकरानें येऊन खबर दिली. रसिक समोरच होता त्याच्याकडे पाहून अगदीं रुक्षपणें हंसत गोकुळ म्हणाला, “असा हा छळ चाललाय माझा ! जा, जा घरांत जाऊन सांग आईला तिच्या परीक्षावाल्या मुलाची कीर्ति ! उद्यांपरवां जर केव्हां आला तर कसा फाटकाच्या आंत पाऊल टाकतो तें पाहीन ? मग तुम्ही म्हणाल कीं—हो !—गोकुळ मुजुमदाराचा मुलगाच नव्हे. एकदां वांकडा होऊन बसलोंय, कीं मग स्वतः ब्रह्मा विष्णू महेश त्याची तरफदारी करायला आले तरी त्यांचीमुद्रां पर्वा करायचा नाहीं—सांगून ठेवतोंय ! तुम्ही जाऊन आईला सांगा चक्रवर्ति महाशय,—म्हणावं पृथ्वी उलटीच्या पालटी झाली तरी गोकुळ मुजुमदार तिळाएवढा ढळायचा नाहीं आपल्या शब्दापासून. वेळीं आला असता तर मिळालं असतं कांहींतरी—आतां एक दमडी-मुद्रां टिचायचा नाहीं म्हणावं ! कसा घरांत पाऊल टाकतो तो पहातो ! ” बोलत बोलत तणतणत गोकुळ घरांत निघून गेला.

कुणावरचा राग काढण्यासाठीं अवेळीं घरीं परत येऊन संध्याकाळीं गोकुळ बिछान्यावर पडला तें घरांतल्या बायकांना कळलेंमुद्रां नाहीं. घरच्या दाईनें दूध घ्यायचा आग्रह केला त्यावेळीं तो वस्कन तिच्या अंगावर आला. शास्त्री-पंडितांची संभावना करायची यादी तयार करायचें काम दुकानच्या गुमास्त्याकडे दिलें होतें. तो येऊन कांहींतरी प्रश्न विचारूं लागला. त्यासरशीं ताडकून उठून गोकुळनें त्याच्या हातचे कागद काढून घेतले आणि त्याच्या चिंध्या चिंध्या केल्या. तो म्हणाला, “असे कांहीं पांच-पंचवीस गांव ठेवून बाबा गेले नाहींत, कीं राजेरजवाड्यांसारखी शास्त्रीसंभावना करायला हवी ? जा, जा, ही असली अमिरी चाल नाहीं माझ्याकडे चालायची ! ” बिचारा गुमास्ता शरमिदा होऊन निघून गेला.

तो असा अस्वस्थ झाल्याचें कळल्यामुळे भवानी दाराच्या उंबरठ्याजवळ येऊन बसली. मोठ्या प्रेमानें तिनें विचारलें, “आज तुला बरं वाटत नाहीं का रे गोकुळ ? ”

पडल्या पडल्या गोकुळनें उत्तर दिलें, “ नाही. ”

भवानी म्हणाली, “ नाही ? मग कांहीं खालं नाहीस का ? अवेळीं येऊन असा झोंपून कां राहिलास ? ”

गोकुळ म्हणाला, “ राहिलोंय झोंपून ! ”

क्षणभर थांबून भवानीनें पुन्हा विचारिलें, “ शास्त्रीपंडितांच्या दक्षिणेची यादी कां फाटून टाकलीस ? उद्यां सकाळीं आमंत्रण गेलीं नाहीत तर पुढें वेळ कुठें आहे बाबा ? ”

तसाच प्रकारें गोकुळनें उत्तर दिलें, “ नाही तर नाही ! ”

भवानीला जितकें आश्चर्य वाटलें तितका थोडासा रागही आला. ती म्हणाली, “ हें काय गोकुळ, अशा वेळीं असं करणं शोभतं का ? काय झालेंय, सांग ना मला—मी सारं कांहीं ठाकठीक करतें ? ”

आईच्या प्रश्नाचें उत्तर देण्यासाठीं गोकुळ बिछान्यावरून उठून एवढे मोठाले डोळे करून पहात बसला. कुणाजवळ कसें बोलावें हें तो कधीं शिकलाच नव्हता. तो तणतणत म्हणाला, “ तुझी सहा ऐकेल आई त्याच्या सारखा गद्दा कुणी नाही ! बाबा तुझं ऐकत होते म्हणून मी कां ऐकावं ? दहा ब्राह्मण घालून मी मोकळा होईन. मला तें अवडंबर नको ! ” असें म्हणून लगेच भिंतीकडे तोंड करून तो निजून राहिला.

भवानी शांतपणें म्हणाली, “ हें काय बाबा ? ते गेले म्हणून त्यांच्या-बद्दल असं बोललेलं चालेल का ? ”

गोकुळनें उत्तर दिलें नाही. तो कांहीं बोलत नाही असें पाहून ती म्हणाली, “ असं भलतंच कांहीं केलंस तर लोक काय म्हणतील बेडा ? ज्याचा जसा दर्जा, त्यानें त्या दर्जाला शोभेसं कांहीं केलं पाहिजे ना ? तसं नाही केलं तर बदनामी होईल. ”

तसाच पडून राहून गोकुळ म्हणाला, “ करा बदनामी म्हणावं सल्यांना ! कुणाची पर्वा नाही मला. असल्या बोलाच्या मारानं घाबरून कांहीं मी मरायचा नाही. ”

भवानी म्हणाली, “ पण स्वर्गांत त्यांचं समाधान होईल का अशानं ? एवढा विषय मागं ठेवून गेले आहेत ते, त्याला साजेसं कांहीं केलं नाही, तर त्यांचा आत्मा कसा शांत होईल ? ”

भवानीने बुद्धिपुरस्सर त्याच्या काळजाला हा चिमटा घेतला होता. बापावर त्याचें किती प्रेम होतें तें तिला माहीत होतें.

गोकुळ उठून बसला आणि रडकुंडीला येऊन म्हणाला, “ खर्चाची गोष्ट कुणी काढलीय आई ? जेवढा वाटेल तेवढा खर्च करा तुम्हीं. पण एकेक दिवस जातो आहे तसतसे माझे हातपाय गळाठत येताहेत. तिकडे विनोद रागारागानें तोंड फिरवून बसला आहे—इथं मी एकटा काय करूं आई ? ”

बोलतां बोलतां त्याला आंतून भडभडून आलें आणि तो रडूं लागला. दुःखाचा उमाळा येऊन भवानीही रडूं लागली. बराच वेळ गेल्यावर पदरानें डोळे पुसून तशाच रडक्या आवाजानें तिनें विचारिलें, “ त्याला हें कळलं आहे का रे गोकुळ ? ”

गोकुळ एकदम म्हणाला, “ कळलं आहे तर काय ! ”

“ कुणी त्याला कळवलं ? ”

त्यांच्यावर ओढवलेल्या या प्रसंगाची बातमी त्याला कुणी कळवली कीं नाही, हें स्वतः गोकुळला माहीत नव्हतें. मास्तर महाशयाचा मुलगा हारू याच्या बाबतींत सुद्धां आतां त्याला संशय उत्पन्न झाला होता. तरीसुद्धां त्याला वाटत होतें, कीं त्याला ही बातमी कळली आहे—कळून सवरून विनोद येत नाही, तो एक शरमेमुळें तरी किंवा चिडीला आल्यामुळें.

आईच्या तोंडाकडे पाहून तो म्हणाला, “ आई, हें त्याला कळलंय. बाबांना आपण कायमचे अंतरलोंय हें काय त्याला अजून कळलं नसेल ? माझ्या-सारखाच त्याच्या काळजांत आगीचा डोंब नसेल का उठला ? त्याला सारं कळलंय आई ! ”

थोड्या वेळानें भवानी ज्यावेळीं बोलूं लागली त्यावेळीं गोकुळ आश्चर्यचकित झाला. आतां तिच्या आवाजांत तो दुःखाचा गर्हिवर नव्हता, कीं रागाचा ताठरपणाही नव्हता. अगदीं सहजगत्या ती म्हणाली, “ हें जर खरं असेल गोकुळ, तर असल्या भावासाठीं तूं स्वतःला मुळींच त्रास करून घेऊं नकोस. असं समज, कीं आमच्या कुळांत आतां दुसरं मूल नाही. रागाच्या आहारीं जाऊन जो मुलगा बापाला शेवटची तिलांजली द्यायला घरीं येत नाही त्याचा आमचा आतां कसलाच लागाबांधा नाही ! ”

यावर काय उत्तर द्यावें तें गोकुळला सुचेना. तो उगीच राहिला. उत्तर दिलें तें त्याच्या बायकोनें. दाराआड उभी राहून ती सारें भाषण ऐकत होती, तिथूनच ती चांगल्या खड्या आवाजांत म्हणाली, “मामंजीनीं नकळत का तसं कांहीं केलं ? ते होते अंतर्ज्ञानी. तीन चार दिवस तपास केला कलकत्याला, भावजींचा काहीं पत्ता लागला नाही, तेव्हांच त्यांना त्याचे सारे चाळे कळून चुकले. एवढं झाल्यावर त्यांनींच जर सारी मिळकत आम्हाला देऊन टाकली तर कोण कशाला आम्हाला नावं ठेवील ? उठल्या सुटल्या तुम्हीं ‘माझा भाऊ माझा भाऊ’ करतां—”

तिचें बोलणें पुरें झालें नाहीं. दुसरा कुणी असता तर त्यानें काय केलें असतें तें सांगण्याची जरूरी नाहीं असेंच सूनबाईला वाटलें असावें—पण भवानी मात्र मनांतल्या मनांत अत्यंत आश्चर्यचकित झाली. या पूर्वी, सासरा ह्यात असतांना, सूनबाई अशा प्रकारें कधींच कांहीं बोलली नव्हती—एवढेंच नव्हे, तर सासूच्या समोर नवऱ्याला उद्देशून ती कधीं बोललीच नव्हती. इतक्या थोड्या अवधींत तिची एवढी मोठी प्रगति झालेली पाहून भवानी थक्क झाली.

पहिल्यानें गोकुळला धक्का बसल्यासारखें होऊन तो स्वस्थ राहिला होता पण लगेच उघड्या दरवाजाच्या उजव्या बाजूला हात करून भवानीकडे पाहून तो पिसाळल्याप्रमाणें ओरडून म्हणाला, “ऐक आई, ऐक. हलकटाच्या पोरीची ही भाषा ऐक !”

सूनबाई उत्तर द्यायला सरसावली त्यावेळीं ओरडली नाहीं खरी, पण आवाजांत थोडासा जोर आणून नवऱ्याला उद्देशून ती म्हणाली, “हें पहा, जें बोलायचें असेल तें मला बोला. उगीच बाप काढूं नका कुणाचा. जसा माझा बाप तसा तुमचा बाप !”

उत्तर देण्यासाठीं गोकुळचे ओंठ थरथरले पण तोंडावाटे शब्द बाहेर आला नाहीं. त्याच्या डोळ्यांवाटे जणुं काय आगीच्या ठिणग्या उडत होत्या.

• हा वेळपर्यंत भवानी उगीच राहिली होती. शांतपणें पण तितक्याच जरबेच्या आवाजानें ती म्हणाली, “असं बोलणं बरं नव्हे सूनबाई. जा, आपल्या कामाला जा.”

सुनवाई म्हणाली, “मी केव्हांच कांहीं बोललें नाहीं सासूवाई. मोलकरणी-सारखी राबायला आलेंय—रात्रंदिवस राबत मरतेंय. रोज खातां पितां उठतां बसतां हे ‘माझा चार परीक्षेवाला भाऊ—माझा पांच परीक्षेवाला भाऊ’ म्हणून डांगोरा पिटीत असतात, तो भाऊ कांहीं आला नाहीं, कीं एक दिवशीं येऊन यांना ‘मूर्ख’मुद्रां म्हटलें नाहीं त्यानं. यांना कांहीं लाज शरम असती तर मला कशाला बोलवं लागलें असतं ?”

उत्तराची अपेक्षा न करतां दणदण पाय वाजवीत ती निघून गेली. तिच्या तोंडचें तें भाषण ऐकून आज इतक्या दिवसांनीं भवानीला मोठा धक्का बसला. आजवर तिला या सुनवाईची ओळख पटली नव्हती—आतां पटली, तेव्हां तिला अत्यंत दुःख झालें, रागही आला—पुढें ही कशी वागेल याजबद्दल तितकाच संदेहही उत्पन्न झाला.

पण सुनवाई तशी निघून गेली नव्हती. कुणाला ऐकायला तितकें कठिण जाऊं नये इतक्या अंतरावर, ओसरीच्या टोंकाला उभी राहून, एका विशिष्ट दृष्टीनं नजर रोखून ती पुनः म्हणाली, “जेव्हां तेव्हां राशी राशी पैशांची जरूर लागली कीं दादाची आठवण होते. माझ्या मामाच्या घरीमुद्रां चारदोन परीक्षा देऊन बाहेर पडलेलीं माणसं बघितलींयत मी !—सावध करायला गेलें तर तेढं वाटतंय यांना. मी म्हणतें बाबांनीं, गोड वाटो कीं कडू वाटो, आपले पैसे आपल्यादेखत असे उधळले जाताहेत—स्पष्ट दिसताहेत—चार पोरंबाळं आहेत माझीं, त्यांच्याकडे पाहिलं तर बोलल्याशिवाय कसं रहावेल माझ्यानं ?’ भोळा दादा मिळालाय—जेवढं मिळतं तेवढं घेताहेत लुबाडून. लुबाडा म्हणावं ! माझं काय ? त्यांचींच पोरंबाळं उघडी पडतील !—”

आतां मात्र सुनवाई खरोखरच निघून गेली. ताड्कन् उडी मारून गोकुळ पुढें झाला आणि निघून गेलेल्या आपल्या बायकोला उद्देशून मोठ्याने ओरडून म्हणाला, “असं का ! मी मूर्ख ? मी भोळा ? कोण साला म्हणतोय असं ? कुणी मिळवलीय ही मिळकत ? मी कीं या विद्यानं ? माझ्या डोळ्यांत धूळ टाकून पैसे उकळायला या विद्याचा बाप उतरला पाहिजे खालीं ! मी वडील आहे—तो धाकटा आहे ! त्यानं चार परीक्षा दिल्या असल्या तर मी दहा परीक्षा देईन म्हणावं ! माहीत आहे ? मी मूर्ख काय ! घरांत पाऊल टाक तर खरा, भय्या-कडून ओढून काढतो बाहेर !—कोण येतो मला नको म्हणायला तें पहातो. —”

अशाच प्रकारें असंबद्ध आणि निरर्थक भाषण करीत तो सारखा आरडा-ओरडा करीत होता. भवानी जी एकदां उगी राहिली ती पुन्हां बोलली नाही. दगडाच्या पुतळीसारखी स्तब्ध राहून ती ऐकत होती. थोड्या वेळानें ती उठून निघून गेली.

६

त्या वेळीं झगडा झाला खरा पण त्याच रात्रीं वायकोबरोबर गोकुळची मिटवामिटव झाली असावी, असें दुसऱ्या दिवशींच्या त्या दोघांच्या चाल-चलणुकीवरून दिसून आलें.

सकाळींच उठल्याबरोबर त्यानें आरडाओरडा करायला सुरवात केली. आतां श्राद्धाच्या मुख्य दिवसाला तीनच दिवस राहिले होते, हेंच तो पुन्हा पुन्हा सर्वांना बजावून सांगत होता. बाहेरच्या कुणी माणसानें विनोदचें नांव काढलें तर तो कानांत बोटें घाली. तो म्हणे, “ मरायच्या वेळीं बाबांनीं ज्याला आपला मुलगा नव्हे म्हणून म्हटलें, त्याची आतां कसली कुणी चौकशी करायची ? आतां त्याचा आमचा कसलाच लागावांघा राहिलेला नाही. भाऊ म्हणून जो कुणी होता तो गेला मरून ! ”

त्याचें भाषण ऐकलें म्हणजे कुणी डोळे मिचकावून दुसऱ्याला डोळा घालीत, कुणी मान हलवून होकार देई, तर कुणी त्याच्या दृष्टीआड जें सांगायचें तें सांगून टाकीत. अर्थात सर्वांना एवढें कळून चुकलें, कीं विनोद आतां उघडा पडला. गोकुळनें कोणती युक्ति लढवली कोण जाणे—पण आतां तो सोळा आणे मिळकत गिळून बसला. कुणी कुणी विनोदबद्दल गुपचुप सहानुभूति दाखवूं लागले होते, एवढेंच नव्हे, तो जर कोर्टांत जायला कबूल असला तर ही लबाडी बाहेर काढण्यासाठीं त्याला वाटेल ती मदत द्यायला आपण पुढें येऊं, असा आडून आडून ध्वनी करूं लागले होते.

बुद्धक जयलाल बानर्जी अगदीं उघड उघड म्हणूं लागले, “ माणसाची ओळख सहज पटत नाही, याला प्रत्यक्ष प्रमाण म्हणजे हा गोकुळ मुजुमदार. सर्वांच्या डोळ्यांत धूळ टाकतोय पण माझ्या डोळ्यांत धूळ टाकतां यायची नाही म्हणावं ! गांवचे सारे लहान थोर, सारे स्त्रीपुरुष, अगदीं एका भाषेनें

म्हणतायत, कीं गोकुळ न्यायनिष्ठ, गोकुळ बंधुवत्सल, प्रत्यक्ष धर्मराज युधिष्ठिर—सारे ओरडताहेत मोठ्यामोठ्यांनं, पण मीच काय तो बोलत नाहीं. पहातोंय नि हसतोंय. मनांतल्या मनांत म्हणतोंय, सावत्र आईचा सुलगा म्हणजे सावत्र भाऊ—त्याच्यावर हें केवढं मोठं प्रेम ! वेदापुराणांत कस्मिन् कार्त्तिके जे कधीं घडलं नाहीं, ते आतां या कलिकालांत घडणार आहे होय ? आजवर तोंड झांकून नुसता बघत राहिलों होतो. कांहीं बोललों नाहीं कुणा-जवळ. जरूर काय ? एक दिवस सारं कांहीं उघडकीला येणार तें चांगलं माहीत होतं मला !—केवढा सज्जन माणूस !—केवढा सज्जन माणूस !—आतां तुम्हीच पहा, या गोकळ्याबद्दल जें भविष्य मी केलं होतं तसंच घडून आलं कीं नाहीं ? ”

पण या पूर्वी त्यांनीं काय भविष्य केलें होतें त्याचा ज्याअर्थी कुणालाच पत्ता नव्हता त्याअर्थी ते म्हणतील त्याला होकार देणें अवश्य झालें होतें. गवताच्या गंजीला लागलेल्या आगीप्रमाणें ही गोष्ट तोंडोतोंडी जिकडे तिकडे फैलावली. बाहेरच्या या विरोधी चळवळीमुळें इतक्या लवकर सारें वातावरण आपल्या-विरुद्ध इतकें तीव्र झालें आहे, याचा गोकुळला मात्र पत्ता लागला नव्हता.

भवानी पहिल्या पासूनच मितभाषिणी होती. त्यांतून गेल्या रात्रीपासून तिच्या मनावर जो परिणाम झाला होता त्यामुळें ती अगदींच अबोल झाली होती. गोकुळची बायको मनोरमा हिनें संधि साधून आपल्या नवऱ्याला एका बाजूला घेऊन ही गोष्ट दाखवून दिली आणि म्हटलें, “सासूबाईंची वृत्ति पाहिलीत ? ”

उद्विग्न होऊन गोकुळ म्हणाला, “नाहीं. काय झालंय आईला ? ”

मनोरमा तोंड वेंगाडून म्हणाली, “काय व्हायचं आणखी ? काल सांगितलं होतं ना मी तेंच ! भावजींचा मिळकतीवरचा हक्क गेला म्हणून—तेव्हांपासून माझ्याबरोबर बोलणं टाकलंय ! तुमच्याबरोबर तरी बोलताहेत का ? ”

गोकुळ कोरडेपणानें म्हणाला, “नाहीं, माझ्याबरोबरसुद्धां नाहीं. ”

आवाज अगदीं खालीं आणून माना वेळावीत मनोरमा म्हणाली, “पाहिलीत गंमत—भावजींनीं जे पैसे दोन हातीं उघडले, ते असते तर आमचेच होते ना ? मामंजींनीं सारी मिळकत तर आमच्या नावें केली आहे. यांनीं आमचं नुकसान करावं अन् तसे दोन शब्द सहज तोंडावाटे गेले तर रागारागानं

काय यांनीं बोलणं वर्ज्य करावं ? ही काय रीत झाली ? तुम्हीं तर 'आई' 'आई' म्हणत नाचत असतां—आतां तुम्हींच सांगा ना, मी म्हणते तें खरं कीं, खोटं ? ”

गोकुळचा चेहरा एकदम काळवंडून गेला. काय उत्तर द्यावें हें त्याला सुचेना. ती त्याची अवस्था ध्यानीं येऊन मनोरमा म्हणाली, “—भावजी कसे असले अन् कसे वागले तरी पोटचा गोळाच ना तो ? किती झालं तरी तुम्ही सावत्र. सारी मिळकत तुम्हांला मिळाली हें कसं सहन होईल कुठल्या बायको-माणसाला ? नाही—नाहीं—असं माझं बोलणं उडवून देऊन चालायचं नाही. आतां यापुढं थोडं सावध राहिलं पाहिजे तुम्हाला. असं 'आई' 'आई' करीत विरधळून गेलांत तर सारी धूळधाण होईल—मी सांगून ठेवतेंय ! पैसा मोठा भयंकर आहे बरं ! ”

संशयाच्या पिशाच्चांनीं गोकुळच्या हृदयाचा ठाव घेतला. तो एवढाले डोळे करून उतरल्या मुद्रेनें तिच्याकडे पाहात राहिला. ती तशीच बोलत होती, “—आमची बायकांची जात ! बायकोला जशी बायको ओळखते तसं पुरुषाला नाही ओळखतां येत. एवढं माझं ऐकून ठेवा—”

असें म्हणून ती क्षणभर आपल्या नवऱ्याच्या तोंडाकडे पाहत राहिली. आपल्या बोलण्याचा परिणाम त्याच्या मनावर बराचसा झाला आहे असें वाटल्यामुळे ती जरा जास्त जोरांत येऊन म्हणाली, “—शिवाय भावजीचं असंच उनाडायचं व्रत कांहीं सारखं चालू राहून चालायचं नाही ? आजवर तुम्ही त्यांच्या शिक्षणासाठीं कांहीं कमी केलं असं नाही. आतां त्यांनीं कुठं तरी कसली तरी नोकरी पत्करून, लग्न करून, आपल्या आईला घेऊन संसार थाटायला नको का ? आपल्या आईला आमच्याकडे ठेवून आपण कुठं तरी भटकणं शोभेल का त्यांना ? शिवाय असं पहा, डोकं टेकायला एखादं लहानसं झोपडं तरी हवं ना त्यांना ? आमच्या सामर्थ्याप्रमाणें आम्ही मदत करूं. अमुक मुजुमदारानं आपल्या सावत्र भावाकडे बघितलं नाही, असं लोकांनीं तरी म्हणूं नये. सावत्र भावाचा नि आमचा संबंध काय ? म्हणायचं त्यांना म्हणूं दे तसं—आम्ही कांहीं म्हणणार नाही. तो दोष आमचा नाही. ”

बोललेल्या भाषणावर विचार करण्याची संधि नवऱ्याला देण्याच्या उद्देशानें ती एवढेंच बोलून निघून गेली. स्वप्नाविष्टाप्रमाणें गोकुळ शून्य दृष्टीनें पाहत

स्वस्थ राहिला होता. कसलें तरी अद्भुत स्वप्न आपल्याला दिसत आहे असें त्याला वाटत होतें. बाकीचें सारें भाषण एका बाजूला पडून एकच उद्गार त्याच्या कानांत सारखा गुणगुणूं लागला होता—‘पैसा मोठा भयंकर आहे !’ या पैशाच्या पायांच आई आपल्याला सोडून रागारागानें विनोदकडे जाऊन राहायला तयार झाली आहे ?

त्यानें विचार करून पाहिलें—खरेंच ! बायको बोलली तें कांहीं खोटें नव्हे. आजच्या दिवसांत आई त्याच्याबरोबर एक शब्दसुद्धां बोलली नव्हती. कसल्या तरी कामासाठीं तो तिच्यासमोर चार दोन वेळां गेला होता पण तिनें नजर वर करून त्याच्याकडे पाहिलें नव्हतें. ती मुळचीच मितभाषिणी आहे असा समज असल्यामुळें, त्यावेळीं तें त्याच्या ध्यानीं आलें नव्हतें—पण आतां सारा प्रकार त्याला सूर्य प्रकाशासारखा स्वच्छ दिसूं लागला. असला गुपचुप अबोलपणाचा विरोध सहन करणें त्याच्या दृष्टीनें अशक्य होतें.

समोरसमोर भांडण करण्याच्या उद्देशानें तो त्याचक्षणीं आईच्या खोलीकडे वळला. आंत पाऊल टाकतांच म्हणाला, “भरलेल्या घरांत असं तोंड वाकडं करून बसून राहून चालायचं नाही !”

भवानी अचंब्यांत पडली. तिनें वर नजर करून त्याच्याकडे पाहिलें मात्र, तांच तो बोलूं लागला, “तुझी सून म्हणाली तें कांहीं खोटं नाही—विनोदनें पैशाची धूळघाण केली ! बाबांनीं त्याचा वाटा मला देऊन टाकला तर त्याचा दोष मला कां ? तूं अन् तो काय तें पाहून घ्या. माझ्यावर असं रुसून बसलेलं मला खपायचं नाही. मी सांगून ठेवतोंय—

तें उक्तावर भवानीला जाणवले. ती शांतपणें म्हणाली, “गोकुळ, मी रुसलें नाही कीं रागावलें नाहीं कुणावर !—अन् कुणाबरोबर कांहीं जमवूनही ध्यायचं नाही मला !”

“नाहीं ना ? तर मग हें असं बसून चालायचं नाही. विनोदला म्हणावं कुठंतरी नोकरी पत्कर. माझ्या घरांत त्याला थारा मिळायचा नाही.”

“तें तर ठरलेलंच आहे गोकुळ. तें पुन्हां कशाला सांगायला हवें ?” असें म्हणून भवानी मान खाली घालून स्वस्थ बसली.

भांडण करण्यासाठीं टाकलेला हा खडा फुकट गेल्यामुळें गोकुळचा निरुपाय झाला. रागारागानें कांहींतरी किडबिडत तो तिथून चालता झाला.

बायकोला बोलावून तो म्हणाला, “ आज अगदीं स्पष्ट सांगून टाकलं आईला, विनोदला इथं थारा व्हायचा नाही.—नोकरीचाकरी काय वाटेल तें करावं त्यानं—मला त्याच इथं कांहीं नाही. ”

मनोरमा हुरळली आणि त्याच्याजवळ येऊन हळूच म्हणाली, “ मग काय म्हणाल्या त्या ? ”

अस्वाभाविकपणें तिरसटून गोकुळ म्हणाला, “ मी कुठं तिच्या बोलण्याची कदर केली आहे ? ”

मनोरमा डोळे वटारून म्हणाली, “ मग ?—मग ? ”

गोकुळ तशाच रीतीनें म्हणाला, “ मग आणखी काय ? तिला कबूलच करावं लागलं, कीं या घरीं विनोदला जागा नाही. ”

आवाज आणखी खालीं आणून मनोरमा म्हणाली, “ ही शंभरटके रागाची बोली—कळलं का ? सासूबाईचं सारं लक्ष आहे आपल्या मुलाकडे—तुम्ही तिच्या डोळ्यांत सलतां आहांत कुसळासारखे ! ”

बाहेर येतांना रसिक चक्रवर्ती समोर दिसला. त्याला उद्देशून तो म्हणाला, “ हें पहा, ही एक बातमी ऐकलीत चक्रवर्ती महाशय ? आजवर एवढं करीत आलों पण आतां आईच्या डोळ्यांत सलं लागलों आहे मी. भाषणसुद्धां करीत नाहीं माझ्याबरोबर. समोर दिसलों तर तोंड फिरवून बसते. ”

चकित होऊन चक्रवर्तींनीं म्हटलें, “ नाही—नाहीं—काय म्हणतां हे बडेबाबू ? ”

“ काय म्हणतो ?—अग ए हाबूच्या आई, ऐक, ऐक—”

घरची म्हातारी दाई तितक्यांत कसल्या तरी कामासाठीं जात होती. धन्याची हांक ऐकतांच ती जवळ आली त्याचक्षणीं गोकुळ चक्रवर्तीकडे बोट करून तो म्हणाला, “ हे विचारताहेत पहा, आतां तूंच सांग हाबूची आई, आईला माझ्याबरोबर बोलतांना आतां पाहिलसं तूं ? समोर आलों, कीं तोंड फिरवून जाते कीं नाहीं ती ? ”

हाबूच्या आईला कांहींच माहित नव्हतें. ती क्षणभर वेड्यासारखी पाहत राहिली. धन्याला बरें वाटावें म्हणून शेवटीं उगीच मान हालवून आपल्या कामाला निघून गेली.

“ खरं खोटं कळलं ना आतां ? ” असें म्हणून चक्रवर्तीला डोळ्यानें इशारा करून गोकुळ तिथून निघून गेला.

त्या दिवशीं गावांतील जे कोणी लोक दुःखवट्याच्या मैटीसाठी येत होते त्यांच्याकडेमुद्रां आपल्या सावत्र आईच्या विरुद्ध पुनः पुनः तो एकच गोष्ट सांगू लागला होता, “ किती झालं तरी मी सावत्र मुलगा. अर्थात बाबांचा मृत्यू झाला न झाला तोंच मी आतां हिच्या डोळ्यांत सलं लागलों. ”

संध्याकाळीं तो घरीं आला तेव्हां भवानीला उद्देशून म्हणाला, “ मुद्दाम माणसं पाठवून धाकट्या आत्याबाईंना वर्धमानांतून बोलावून आणण्याइतका कांहीं मी आज माणसाच्या अडचणींत नाहीं—एवढी मला गरजही नाही. यायचं असलं तर ती स्वतः येईल. ”

भवानी त्याच्याकडे पाहून शांतपणानें म्हणाली, “ असं करणं बरं दिसेल का गोकुळ ? ”

गोकुळ तावातावानें म्हणाला, “ बरंवाईट मला कांहीं माहीत नाही. सारखे दोन हातीं पैसे उधळणं मला कांहीं शक्य नाही. तूं या बाबतींत मला अधिक त्रास देऊं नकोस—सांगून ठेवतोय ! ”

या बाईंना आणण्यासाठी कालच तिनें गोकुळला सांगितलें होतें. मात्र आतां ती कांहीं बोलली नाही. उगीच राहून ती आपल्या कामाला लागली तरीही समोर शतपावली करीत गोकुळ बोलत होता, “ आण म्हटलं तर कांहीं आणतां येत नाही ! कर्जवाम करून बुडून जायचा मार्ग पत्करणं तर बरं नव्हे ! ”

भवानी तोडातल्या तोंडांत पुटपुटली, “ बरं तर गोकुळ, तुला बरं वाटत असेल—न का पाठविनास बोलवायला ! ”

गोकुळ तसाच बोलत होता, “—आतां एव्हांपासून माझं मलाच पाहिलं पाहिजे. मला कांहीं माझी आई नाही. मी मेलों कीं झालं—कोण आहे माझं म्हणायला ? आतां माझं मलाच सांभाळलं पाहिजे. पैशाअडक्याच्या बाबतींत मागंपुढं पाहून खर्च केला पाहिजे. माझी आई तर नाही पाह्यला ! ”

तो निघून गेला. पैसाअडका, मालमिळकत, यांच्यावर एकाएकीं त्याची एवढी आसक्ति उत्पन्न झालेली पाहून भवानीनें एक मोठा सुस्कारा सोडला. पण गोकुळ तितक्यांतच फिरून आला आणि म्हणाला, “ मला कांहीं कळत नाही—आतां बोलतेयस ती रागाची भाषा आहे तें मला काय कळत नाही ? काल तूंच सांगितलंस, ‘गोकुळ, तुझ्या आत्याबाईंला आणायला माणूस पाठव ! ’ आणि आज म्हणतेस, ‘तुला बरं वाटेल तें कर.’ माझा बाप आतां

नाहीं, मला भाऊ नाही म्हणून का माझा असा कोंडमारा करतेयस ! लोक म्हणतील, खरोखरच गोकुळ आतां आपल्या आईचें ऐकत नाहीं. ”

अशा प्रकारचें त्याचें तें अडवणुकीचें तेढें भाषण ऐकून भवानी हतबुद्ध झाली. कांहीं वेळ त्याच्याकडे पहात राहून म्हणाली, “ मी तुझ्या कुठल्या मानगडीत नाहीं गोकुळ. मी कांहींच बोललें नाहीं बाबा ! ”

गोकुळचे डोळे एकाएकी पाण्यानें भरून आले. तो म्हणाला, “ तूं सांगितलंस नि मी ऐकलं नाहीं, असं आजवर कधीं झालेंय ? मी तुला सांगून ठेवतोय—हें बरं नाहीं. विन्या तो तसा घराला पारखा झालाय—मी सुद्धां असाच कुठं तरी तोंड घेऊन निघून जाईन—मग ही आपली मालमिळकत घेऊन तूं बस स्वस्थ ! ” असें म्हणून डोळे पुशीत पुशीत तो बाहेर निघून गेला.

७

गोकुळची मांठी मुलगी हेमांगिनी आपल्या आजीजवळ शोपत असे. उजाडायच्या पूर्वीच उठून ती ओरडत ओरडत आली, “ काका आले आई, काका आले ! ”

शेजारच्या खोलींत गोकुळ कांबळें टाकून शोपला होता, तो धडपडून उठून बसला. त्याची बायको विचारीत होती—तिला आश्चर्य वाटत असलें तरी आनंद झाला नसावा—त्याला ऐकूं आलें, “ केव्हां आले ग तुझे काका ? ”

मुलगी म्हणाली, “ काल मध्यान्ह रात्री आई. ”

आईनें विचारिलें, “ आतां काय करताहेत ते ? ”

मुलगी म्हणाली, “ अजून उठले नाहीत. आपल्या खोलींत शोपलेयत. ”

यापेक्षां जास्त कांहीं न विचारतां ती आपल्या कामाला निघून गेली.

गोकुळनें दरवाजांतून हातानें खूण करून, जरा आवाज चढवून, मुलीला म्हटलें, “ तुझी आजी तुला काय म्हणाली ग हेमू ? ”

हेमू म्हणाली, “ माहीत नाहीं बाबा ! ”

तरीही गोकुळनें विचारलें, “ फार संतापून बडबडत होती वाटतं ? ”

हेमू अनिश्चितपणें एकदोन वेळ मान हलवून नंतर सहज उद्गारली, “ हूं ! ”

गोकुळ अस्वस्थ झाला. तिचा हात धरून त्याने तिला बळेंबळेंच आंत ओढून घेतलें आणि हळूच विचारलें, “तुझी आजी काय काय बोलली—सारं मला सांग हेमू !”

हेमूला पेंच पडला. काका ज्यावेळीं आला त्या वेळीं ती जागी नव्हती. तिला कांहींच माहित नव्हतें. ती म्हणाली, “माहित नाही बाबा.”

गोकुळला तें खरें वाटलें नाहीं. तो नाराज होऊन म्हणाला, “मग आतांच होय कसं म्हटलंस ? आईनं तुला ‘सांगूं नकोस’ म्हटलं होय ? तूं सांग ना—मी कुणाला सांगायचा नाहीं तुझं नांव.”

हेमूला मोठा पेंच पडला. ती नुसती त्याच्या तोंडाकडे टकमक पहात राहिली, तिला कुरवाळून उत्तेजन देत गोकुळ म्हणाला, “सांग ना पोरी, काय काय बोलणं झालं ? तूं घराबाहेर हो, असं म्हटलं वाटतं आईनं ? हे घे दोन रुपये तुला—बाहुली घे.” असें म्हणून उशाखालचे दोन रुपये काढून त्यानें मुलीच्या हातीं दिले.

हेमू नुसतीच म्हणाली, “हं. तसंच म्हटलं.”

“मग काय—मग काय ?”

हेमू रडकुंडीला येऊन म्हणाली, “मग काय तें माहित नाही बाबा.”

तिला जवळ घेऊन पुनः पुनः कुरवाळीत तो म्हणाला, “आहे माहित—आहे ना माहित ? काय म्हणाला तुझा काका ?”

“काही नाहीं म्हणाले.”

गोकुळला तें खरें वाटलें नाहीं. तो जरा रागारागानें म्हणाला, “मुळींच कांहीं बोलला नाहीं ? असं कधीं झालंय ?”

बापाला राग आला आहे असें पाहून हेमूच्या ओठाशीं रडें आलें. ती म्हणाली, “मला माहित नाही बाबा.”

“पुन्हा माहित नाहीं म्हणतंस ? हरामखोर काटी !” असें म्हणून त्यानें फट्कून तिच्या थोवाडीत भडकावली आणि म्हटलें, “चल—दूर हो.”

बिचारी मुलगी रडत रडत निघून गेली.

गोकुळ घाईघाईनें खालीं आला आणि आपल्या आईच्या खोलीत येऊन म्हणाला, “छान केलंस ! घरांत त्याचं पाउल पडलं न पडलं तोंच चांगलं शिकवलंस ! चांगलं बनवलंस त्याला ! त्याला माझ्याबद्दल वैषम्य वाटावं,

म्हणूनच ना ? सारं काहीं मला कळलेंय. आतां त्या तुझ्या मुलालासुद्धां सांगून ठेव—म्हणावं माझ्यासमोर येऊं नकोस !—मी बजावून ठेवतोंय !—” असं म्हणून तो तसाच तणतणत बाहेर निघून गेला.

भवानीला काहींच कळलें नाहीं. ती नुसती पहात राहिली होती. घरीं येणारीं वेगवेगळीं माणसें आपापल्या कामांत चूर होती. गोकुळनें इकडे तिकडे पाहिलें. समोर हावूची आई दिसली तिला हांक मारून तो म्हणाला, “अग हावूची आई ! म्हटलं, भय्या रात्रीं आलाय वाटतं ? ”

ती होकार देऊन म्हणाली, “होय. भल्या मध्यान्ह रात्रीं बाबू घरीं आले.”

गोकुळ म्हणाला “तें माहीत आहे ग मला. पण त्यानंतर मायलेकरांचं काय काय बोलणं झालं ? माझ्याबद्दल खूप तक्रार केली वाटतं आईनं ? घरांतून बाहेर जायच्या बाबतीत—”

दाई मधेंच म्हणाली, “नाहीं बडेबाबू, आई उठलीच नव्हती. यदू त्यांची बॅग घेऊन आला. छोटेबाबूंची खोली उघडून मी दिवा लावून दिला. ते जे एकदां आत गेले ते अजून बाहेर आले नाहींत.”

गोकुळ नाराजी दाखवून म्हणाला, “मला चकवतेस काय ? सारं काहीं ऐकलेंय मी.”

गोकुळचे ते उद्गार ऐकून बिचारी दाई थक्क होऊन नुसती पहात राहिली. त्यानंतर हावूची शपथ घेऊन ती म्हणाली, “असलं काहीं बोलूं नका बडेबाबू. मी सारखी तिथं होतें. मीच त्यांची सारी व्यवस्था लावून दिली. मी म्हटलं—तेव्हां ‘आईला उठवूं नकोस’ असं त्यांनीं सांगितलं अन् म्हटलं, ‘आतां जा तूं. आणखी काहीं नको मला. दिवा लावून ठेवून तूं जा झोपायला !’ माझ्या बाळाचं तोंड कसं काळवंडून गेलेलं दिसलं ! ”

गोकुळच्या दोन्ही डोळ्यांना पाणी आलें. तो म्हणाला, “कसं नाहीं काळवंडणार ? आतां तूंच पहा हावूची आई, बाबा वारले—बेड्यानं एकदां शेवटची भेटसुद्धां घेतली नाहीं—एक दमडीसुद्धां मिळाली नाहीं त्याला—काय त्याला वाटलं असेल तें त्याचा तोच जाणो. बाबांबद्दल त्याला केवढं प्रेम होतं तें जाणतांच ना तुम्ही लोक ? काय म्हणतेस हावूची आई ? ”

बोलतां बोलतां त्याच्या डोळ्यांतून आसवांच्या धारा वाहूं लागल्या. हावूची आई म्हणजे सर्वांची जुनीपुराणी दाई—त्याच्या डोळ्याला पाणी आलेलें

पाहून तिचेही डोळे ओलावले. ती गहिवरून म्हणाली, “काय म्हणायचं बडेबाबू ? बाबा म्हणजे जीव की प्राण होते त्याला. तरीपण अलिकडे खूप खूप त्याहायला वाचायला लागल्यामुळं मगज गरम झालाय पोराचा. तेव्हां—”

आतां गोकुळला बोलायला कुणीतरी सांपडलें. तो म्हणाला, “तेंच तर म्हणतों ना हाबूची आई ! कसा मगज गरम व्हायचा नाही ! थोडा का अभ्यास करावा लागलाय त्याला ! एकदम ऑनर ग्रॅज्युएट ! या हुगळी-चूंचडा भागांत माझ्या भावाइतके शिकलेले कितीजण आहेत तें दाखवून दे पाहूं ? खुद्द लाटसाहेब हाताला धरून ज्याला बसवून घेतो तो काय असातसा माणूस ? तेंच म्हणतोय ना मी—एकदां कलकत्त्याला जाऊन पहा. कुणाही गृहस्थाच्या घरीं जा, अन् सांग त्याला, कीं मी विनोदबाबूची दाई म्हणून—मग पहा ते लोक कसा तुझा आदरसत्कार करतात ते ! माहीत आहे ? पण म्हणतात ना, गांवच्या बैराग्याला भिक्षा मिळेना ! या इथल्या लोकांना त्याची काय कदर ?—तोंड अगदीं उतरलंय त्याचं—असं म्हणालीस होय ? खरंच का ग ? ”

दाई म्हणाली, “नुसतं चेहेऱ्याकडे पाहिलं त्याच्या, कीं कुणाच्याही डोळ्याला टक्कन् पाणी येईल बडेबाबू ! ”

गोकुळच्या डोळ्यांतून सारख्या आसवांच्या धारा लागल्या. उपरण्याच्या पदरानें डोळे पुसून तो म्हणाला, “तुझ्याच आंगावर वाढलाय तो हाबूची आई, तुलाच त्याची खरी पारख आहे. आजवर हंसत खेळत सुखासमाधानानं अभ्यास करण्यांतच वेळ गेलाय त्याचा. हा सगळा उपद्राप त्याला कसा मानवेल ? तूंच सांग ना. मृत्युपत्रांत त्याला कांहीं ठेवलं नाहीं—नाहीं म्हटलं कीं नाहीं ! त्याच्या बापाची तर इस्टेट नव्हे ! कोण साला आड येणार ? काय केलंय त्यानं ? चोरी केली आहे ? दरोडा घातलाय ? खून केलाय ? कुठल्या साल्यानं बघितलंय ? मग त्याला इस्टेट कां मिळूं नये तें सांग ना ? काय कोर्टकचेऱ्या नाहीत ? उद्यां विनोद कोर्टांत गेला तर मला अर्धी मिळकत पैसा कवडीचा हिशेब करून केंस चिरून द्यावी लागेल, तें माहीत आहे ? ”

ती होकार देऊन म्हणाली, “द्यावी लागेलच तर काय ! ”

गोकुळला आतां अवसान आलें. मोठ्या उत्साहानें तो म्हणाला, “मग सांग ना तसं ! अन् आमची ही आई !—बायकांच्या जातीनं बायकांच्या

जातीसारखं कां राहूं नये ? मृत्युपत्र करायचा सल्ला तूच ना दिलास ? कशाला दिलास ? आईला शोभतं का हें असं ? काहीं धर्म आहे ना ? तो पहातोय ना ? निर्दोष माणसाला क्लेश दिले तर त्याचा जाब द्यावा लागेल ना !—अन् इस्टेट ! भारीच आहे कीं इस्टेट ! आज ना उद्यां तो हायकोर्टाचा जज झाला—तो व्हायचा आहे ठरलेलंच आहे—म्हणजे अटकावून ठेवतां येईल का त्याची इस्टेट ? हा सारा मागला पुढला विचार करूनच वागलं पाहिजे ना ? बऱ्या बोलानं दिलं नाहीं तर कान पकडून द्यायला लावतील कीं !—तो अपमान पत्करेल ? ”

हाबूची आई फार खूष झाली. विनोदला तिनेच लहानाचा मोठा केला होता. तिला या मृत्युपत्राच्या भानगडी मुळींच पटल्या नव्हत्या. ती म्हणाली, “ तर मग बडेबाबू, तुम्ही छोटेबाबूंना कां बोलावीत नाहीं ? हा घे तुझा मिळकतीचा वांटा, असं कां म्हणत नाहीं ? वांटा द्यायला तुम्ही तयार झालां तर नको म्हणणारा कुणी सुद्धां नाही. ”

गोकुळचा अस्सल खटका होता तो याच जागीं. तो तिच्याकडे काहीं वेळ पहात राहून म्हणाला, “ तर मग सारे जे म्हणतात, कीं द्यायचा अधिकार मला नाही—तें कसं ? बाबांचं मृत्युपत्र तर रद्द करतां येत नाही ! माझ्या बायकोचा मामेभाऊ एक बडा कायदेपंडित आहे—त्यानं आपल्या बहिणीला पत्र लिहिलंय वाटतं—तसं केलं तर म्हणे तुरुंगांत जावं लागेल—तरी पण आईची कबुली असली, माझ्या बायकोची कबुली असली, तर जमेल वाटतं. ”

याचें उत्तर विचारी हाबूची आई काय देणार होती ? ती आपल्या कामाला निघून गेली. गोकुळने मागें वळून पाहिलें, हिमू खेळायला जात होती, तिला मोठया प्रेमानें जवळ बोलावून त्यानें विचारलें, “ तुझा काका उठला का ग ? ”

हिमू होकार देऊन म्हणाली, “ उठले ते आपल्या बसायच्या खोलींत गेले. कुणाबरोबर बोलले नाहीत. ”

घरांतल्या एकान्त खोलींत विनोद बसत असे. ती खोली रस्त्याला लागून होती. ती इंग्रजी पद्धतीनें सजवलेली होती. त्याचे इष्टमित्र त्याला भेटायला येत ते याच जागीं. चोर पावलांनीं गोकुळ खिडकीजवळ गेला आणि हळुच आंत डोकावून पाहूं लागला. विनोद खुर्चीवर बसला नव्हता, रस्त्याकडे तोंड करून त्यानें जमिनीवरच बैठक मारली होती, तें पाहून गोकुळच्या डोळ्यांना

पाणी आलें. धाकट्या भावाचा चेहरा दिसेल या आशेनें तो चारपांच मिनिटें तसाच उभा होता. शेवटीं निराश होऊन डोळे पुशीत तो तिथून मार्गे आला.

चक्रवर्ति म्हणाला, “ बडेबाबू, शास्त्रीपंडितांच्या संभावनेची यादी—”

भरल्या काळोखांत एकदम प्रकाश मिळाल्याचा गोकुळला भास झाला. तो घाईघाईनें म्हणाला, “ या असल्या बाबतींत मला कां गुंतवतां चक्रवर्ति महाशय ? स्वतः आई सरस्वती आतां घरीं आली आहे. कुठला पंडित किती विद्वान आहे, कुठल्या शास्त्र्याला काय दिलं पाहिजे, कुणाचा मान किती राखायचा, तें सारं विनोदला तर कळतंय. त्याला विचारून काय तें ठरवून कां टाकीत नाहीं तुम्हीं ? मी या बाबतींत मुळींच हात घालणार नाहीं चक्रवर्ति महाशय. ”

चक्रवर्ति म्हणाला, “ पण अजून छोटेबाबू शोपून उठले नाहीत. ”

थोडासा हंसण्याचा प्रयत्न करून गोकुळ म्हणाला, “ शोपून म्हणे ! खाणं जेवणं शोप कुठं सुचतेय त्याला ! हाबूच्या आईला बोलावून विचाराना. तिनें पाहिलंय स्वतः. ती मला म्हणाली, ‘ बडेबाबू, एकदां पहा तर छोटेबाबूकडे—पाहिलं तर डोळ्यांतलीं टिपं आवरत नाहीत. ’ अगदीं कसासाच झालाय चेहरा. सोन्यासारखी कांति पण काळवंडलीय विचार करतां करतां. ” असें म्हणून त्यानें त्याची बसायची खोली दाखवून म्हटलें, “ जाऊन पहा ना—थंड्या मातीवर अगदीं मुकाट्यानं एकटाच बसलाय तो. हें असं पाहिलं कीं कुणाचं काळीज फाटून जायचं नाहीं चक्रवर्ति महाशय ? ”

कांहीं तरी तात्पुरतें दुःखसूचक वाक्य तोंडांतल्या तोंडांत उच्चारून चक्रवर्तीनें जायला सुरवात केली, तोंच त्याला मार्गे बोलावून गोकुळ म्हणाला, “ असं पहा, तुम्हाला सारं कांहीं माहीत आहे म्हणून विचारतो, मी असा उभा आहे तोंपर्यंत विनोदला हे कष्ट कशाला ? त्याच्या नाजूक प्रकृतीला उपासतपास कसे मानवतील ? आजारी पडेल अशांनं. त्याला म्हणावं, नित्याच्या संवयी-प्रमाणें जसं खाणंजेवणं असेल तसं चालूं दे. ”

चक्रवर्ति निरुत्साहानें म्हणाला, “ तसं नाहीं झालं—”

त्याचें भाषण गोकुळनें पुरें होऊं दिलें नाहीं. तो म्हणाला, “ नाहीं म्हणजे काय ? तुम्हीच सांगा. माझा हा मजूरहमालाचा देह—याला सारं कांहीं मानवतं—पण त्याचं तर तसं नाहीं ! पांचसात परिक्षा पास होऊन साऱ्या देशांत

न्यानं अव्वल दर्जा मिळवला, त्याची तोड काय आमच्यासारख्यांना येणार आहे ? कोण आहे रे तिकडे—भुतो, चट्कन् जाऊन भटजीबुवांना बोलावून आण पाहूं. होईनात का पैसे खर्च !—श्राद्धाच्या वेळीं कुणी केली आहे ती कदर ? असं पाठच्या भावाला मारून का टाकायचं ? त्यानं असं वरणभातावर राहिलेलं मला नाहीं खपायचं ! मग कोण काय वाटेल तें म्हणो ! ”

होकार देऊन चक्रवर्ति म्हणाले, “ अगदीं बरोबर आहे बडेबाबू ! तरी पण असं आहे, लोक म्हणतील—”

“ अरे लोक म्हणतील म्हणून स्वतःच्या भावाला मारून का टाकायचं आहे ? कुठं गेली तुमची अकल चक्रवर्ति महाशय ? नाही—नाहीं. या याद्याबिद्या घेऊन जाऊन त्रास देऊं नका त्याला. आधीं दोन घांस जाऊं दे पोटांत—जरा माणसांत येऊं दे ! ” असें म्हणून त्या विचान्यावर उगीच खेंकसून गोकुळ तिथून निघून गेला.

भटजीच्या हातून चहाचा पेला घेऊन विनोदनें तो ओतून टाकला. पण तो किती गुपचूपपणें तयार केला होता, असा टाकून दिल्यामुळें कुणाच्या मनावर कसा आघात झाला, तें त्या एका देवालाच माहीत.

साऱ्या दिवसांत विनोदचें पुष्कळांबरोबर बोलीभाषण झालें खरें, पण वडील भावाची नुसती सावली दिसली तरी देखील तो बाजूला सरकत होता—आणि ही सावली तर त्याला एक घडीचीसुद्धां फुरसत देत नव्हती. ज्या बाजूकडून वळून विनोद जायला निघे त्याच बाजूकडचें कांहीं ना कांहीं काम निघून गोकुळ तिथें हजर होई. अशा प्रकारें दिवस वर येत होता.

तिसऱ्या प्रहरीं विनोद आपल्या खोलींत एकटाच बसला होता. एक कागद हातीं घेऊन गोकुळ तिथें येऊन उभा राहिला. उगीच थोडासा हंसण्याचा प्रयत्न करून तो म्हणाला, “ कलकत्यातलं घर सोडून तूं एकदम गेलास हजारीबागला—शेवटच्या घटकेला बाबांना तें कळलं वाटतं—कांहीं तरीच झालं तें ! ” असें म्हणून गोकुळनें पुनः एकदा हंसण्याचा खोटा आव आणून म्हटलें, “ तूं तरी काय घोटाला केलास ? एक शब्दानं तरी कळवूंसुद्धां नये ?

तें जाऊं दे. झालं तें झालं !—तें होऊन जाईल सारं !—हीं कामं एकदा संपूं दे—एक बक्षिसपत्र लिहिलं—काय समजलास विनोद ?—उगीच थोडेसे पैसे वायफळ खर्च होतील एवढंच—कळलं कीं नाहीं ?—अन् इथले हे सारे लोक—सारं काहीं माहीत आहे त्यांना—कळलं ना तुला ?—काहीं तरी बोलताहेत ते. सारी मिळकत तुम्हा दोघां भावांची असं बाबा सांगून गेले, एवढंच कळलं नाहीं कुणाला !—तें जाऊं दे. तेवढ्यानंच काहीं अडलं नाहीं—आज मला जरा बरं वाटत नाहीं भय्या, ही तिजोरीची चावी राहूं दे तुझ्याकडे. आज शास्त्रीपंडित बायचे आहेत—कोण कसा, कुणाची काय लायकी, कुणाला काय घायचं तें तुझ्याशिवाय दुसऱ्या कुणाला कळणार आहे ? आतां यावेळीं इथं बसून दोन शब्द बोलून तुझ्याबरोबर वाटाघाट करायला मला तर फुरसत नाहीं—” असें म्हणून गोकुळने तिजोरीची किल्ली आणि दक्षणेची यादी कशीबशी त्याच्यासमोर ठेवून तिथून काढता पाय घ्यायला सुरवात केली. वामकुक्षी करून उठल्यापासून हें सारें भाषण मनांतल्या मनांत त्यानें ठरवून ठेवलें होतें.

विनोदने त्या दोन्ही वस्तू दूर सारल्या आणि म्हटलें, “ मला यांत गुंतवूं नका. मी याला हातसुद्धां लावणार नाहीं.”

एका क्षणांत गोकुळच्या हंसतमुखावरची हंसण्याची छाया कुठल्या कुठें नाहींशी झाली. सारा दिवसभर विचार करून आपण ठरवलेली सारी योजना फुकट जाते आहे असें पाहून तो म्हणाला, “ हात लावणार नाहीं ? कां ? ”

विनोद म्हणाला, “ मला काय करायचं आहे ? मी बाहेरचा माणूस—दोन दिवसांसाठीं आलोय—दोन दिवसांनीं निघून जाईन —”

गोकुळ उद्गारला, “ निघून जाईन ? ”

विनोद म्हणाला, “ गेलंच पाहिजे. शिवाय हा पैशाअडक्याचा व्यवहार. मी हा दरिद्री माणूस—दीनदुबळा—बरोबर हिशेब चुकवतां आला नाहीं तर तुम्ही मला चोर म्हणून पोलीसच्या हातीं द्याल अन् टाकाल तुरुंगांत अडकवून.”

उत्तर देण्यासाठीं गोकुळचे ओंठ क्षणभर हालले एवढेंच. लगेच तो खालीं वांकला आणि चावी आणि कागद घेऊन बाहेर निघून गेला. मोठया थाटामाटानें पितृभ्राद्ध करून नांवलौकिक करून घ्यायची आशा त्याच्या मनांतून एकदम नाहींशी झाली.

आणि आज सकाळपासून त्याला केवढा उत्साह वाटत होता ! केवढी धामधूम चालली होती त्याची ! संध्याकाळी तो घरी आला आणि पसरलेल्या कांबळ्यावर आडवा झाला त्यावेळी त्याची बायको आंत आली आणि आश्चर्यचकित होऊन म्हणाली, “ प्रकृति बिघडली आहे का ? ”

उदासपणें गोकुळ म्हणाला, “ नाही. ठीक आहे. ”

“ तर मग असे येऊन झोपलांत कां ? ”

गोकुळनें उत्तर दिलें नाहीं. मनोरमेनें पुनः विचारलें, “ भावजीबरोबर कांहीं बोलीभाषण झालं का ! ”

गोकुळ म्हणाला, “ नाही. ”

आतां तिला अवसान आलें. तिनें खालीं जमिनीवर बैठक मारली आणि त्याच्या कानाला लागून म्हटलें, “ भावजी काय सांगत फिरताहेत तें आलं का तुमच्या कानावर ? ”

गोकुळ उगीच राहिला. मनोरमा आणखी थोडें पुढें सरकून म्हणाली, “ ते म्हणतात म्हणे, कीं बाबा आजारी झाल्याचा पत्ताच नव्हता त्यांना—हजारीबाग कीं कुठसे होते ना ते !—काय कावेबाज आहे हा तुमचा भाऊ ? ”

गोकुळनें प्रांजळपणें विचारलें, “ कावेबाजी कसली ? तुला नाहीं खरं वाटत ? ”

मनोरमा म्हणाली, “ मला ? मला वाटतंय तर ! गळाभर गंगेंत उभं राहून शपथ केली तरीसुद्धां खरं वाटायचं नाहीं मला. ”

ते उद्गार गोकुळला कर्णकटु वाटले. आपल्या या अद्वितीय आणि चार परीक्षा दिलेल्या कुलदीपक भावाच्या विरुद्ध कुणी कांहीं बोललेलें त्याला मुळींच खपत नसे. अशा वेळीं तो मडकून उठे पण आज त्याच्या काळजाला जो बाण बसला होता त्यामुळें तो अगदीं खचल्यासारखा झाला होता, म्हणूनच त्यानें तें भाषण मुकाट्यानें ऐकून घेतलें.

खोलींत दिवा होता खरा पण तो बराच अंधुक होता—त्यामुळें त्याच्या मुद्रेवर झालेला परिणाम मनोरमेला चांगलासा दिसला नाहीं—म्हणूनच ती म्हणाली, “ खूप सावध रहा बरं, सावध रहा. आतां एकेक उपद्रवाप सुरू होतील. कुणाचं कांहीं ऐकू नका. माझ्या बाबांना विचारल्याशिवाय कोणतीही

गोष्ट करूं नका. उद्यां सकाळच्या गाडीनं ते येणार आहेत इथं—मी कसं ना कसं तरी पत्र पाठवलयं त्यांना. तुम्ही काहीं म्हणा, पण बाबा आल्याशिवाय माझा जीव खाली पडायचा नाही. ”

गोकुळ एकदम उठून बसला आणि म्हणाला, “ तुझे बाबा येणार आहेत होय ? ”

“ कसे यायचे नाहीत ? ते आल्याशिवाय कोण हा इथला कारभार सांभाळणार ? निमतोल्याच्या कुंडूबाबूंच्या अडतीचा कारभार पाहतात ते. त्यांच्याशिवाय एक पानसुद्धां हलत नाही तिथलं. पण तसं आहे म्हणून मुलीच्या अडचणीच्या वेळीं नको का तें टाकून यायला ? ”

गोकुळ मुकाट्यानें ऐकत होता. मनोरमा खुशीत आली होती. नवरा ऐकतो आहे असें पाहून ती आणखी रंगांत आली आणि म्हणाली, “ आतां या तुमच्या दुकानाची जी काहीं जबाबदारी असेल ती टाका बाबांच्या अंगावर. मग कसलीच काळजी करायला नको. कुणाला मग नुसतं म्हणायचं, मला माहीत नाही—त्यांना विचार. बस ! मग भावजी असोत कीं दुसरे कुणी असोत, कुणाची छाती होणार आहे त्यांच्यासमोर एक ब्र काढायची ! कळलं ना ? ” असें म्हणून मनोरमेनें त्याच्याकडे एक अर्थपूर्ण कटाक्ष फेंकला. त्या अंधुक प्रकाशांत गोकुळला तो दिसला कीं नाही तें सांगतां येणार नाही, पण त्यानें होय किंवा नाही म्हणून कोणताच उद्गार काढला नाही.

त्यानंतर मनोरमा बऱ्याच गोड गोड गोष्टी बोलत बसली होती. तरीही नवऱ्याकडून कांहींच प्रत्युत्तर येईना. वारा कोणत्या दिशेनें वाहतो आहे तें ठरवतां येणें अशक्य झाल्यामुळे त्या रात्रीपुरतें तिनें आपलें भाषण तेवढेंच ठेवलें.

सकाळींच उठून गोकुळ अत्यंत घाईघाईनें भवानीच्या खोलीकडे आला आणि म्हणाला, “ आई, तिजोरीची चावी विनोद तुझ्याकडे देऊन गेला का ? ”

भवानी थोडक्यांत म्हणाली, “ छे ! नाही ! ”

चावी गोकुळकडेच होती. पण कांहींतरी डाव टाकण्याच्या उद्देशानें त्यानें तें खोटेच विचारलें होतें. असली वस्तू विनोदच्या हातीं देण्याच्या बाबतींत आपल्या आईला काय वाटतें याचा तो अंदाज घेत होता. पण आईच्या

संक्षिप्त उत्तरामुळें त्याचा सारा डाव फसला. तोंड वांकडें करून तो म्हणाला, “ त्यानंच कुठं ठेवली, कीं मीच कुठं तरी ठेवली कोण जाणे ! ”

भवानी कांहींच बोलली नाही. घरांत एवढी गर्दी सुरू असतांना तिजोरीची चावी सांपडत नाही असें कळून सुद्धां आईनें कोणत्याच प्रकारचा उद्वेग झाल्याचें दिसूं दिलें नाही, याचें त्याला आश्चर्य वाटलें. या प्रकरणीं ती कळकळ दाखवीत नाही ही गोष्ट गोकुळच्या मनाला लागून राहिली. एवढ्या महत्त्वाच्या बाबतींत लक्ष घालण्यापुरती जागृति तिच्याठायीं कशी उत्पन्न करावी हेंच त्याला सुचेनासें झालें.

थोडा वेळ थांबून तो म्हणाला, “ शंभु आणि दरबारी आल्याबाईंना आणायला गेले ते सुद्धां अजून कसे आले नाहीत ? ”

भवानी थंडपणें म्हणाली, “ कोण जाणे !—काय सांगावं !—”

गोकुळ म्हणाला, “ तूं माणसं पाठवायला सांगितलंस आई, तें बरं झालं. आतां आली नाही तर मर्जी तिची. आम्ही आमच्या कर्तव्यांतून मोकळे झालों. किती दूरवर नजर ठेवून तूं वागतेस आई, त्याचं कौतुक वाटतं मला—तुझ्याशिवाय मला—”

भवानी उगीच बसून राहिली होती. गोकुळच्या तोंडचे हें भाषण ऐकून तिच्या गंभीर दुःखी चेहऱ्यावर संतोषाचें किंवा आनंदाचें ऐवढेंसुद्धां चिन्ह दिसून आलें नाही. किती तरी वेळ गोकुळ तिच्या बोलण्याची वाट पहात तिथेंच उभा राहिला होता. शेवटीं कंटाळून तो तिथून निघून गेला.

बाहेर आल्यावर गोकुळ अगदीं बैचेन झाला होता. त्याचवेळीं जिल्ह्याचे डेप्युटी आणि कांहीं वकील मुखत्यार मंडळी निमंत्रणावरून भेटीसाठीं आली होती. विनोद त्यांच्याबरोबर बसून मोकळ्या मनानें बोलत होता. या मोठ्या माणसांकडे आपल्या धाकट्या भावाचा यथार्थ परिचय करून देण्यासाठीं गोकुळचा जीव खालीं वर होत होता. विनोद त्यांच्याजवळ बसला असल्यामुळें चार परीक्षा देऊन तो एवढा मोठा विद्वान झाल्याची खबर त्यांना देणें अशक्य झालेलें पाहून गोकुळ कातावून गेला होता.

कांहीं वेळ मागेपुढें करून तो डेप्युटीसाहेबांच्या समोर आला आणि लवून सलाम करून अतिशय विनयपूर्वक बोलला, “ हा माझा धाकटा भाऊ. विनोद—ऑनर ग्रॅज्युएट ! ”

विनोद रागारागानें डोळे वटारून आपल्या वडील भावाकडे पाहूं लागला पण त्याच्याकडे लक्ष न देतां तो हात जोडून म्हणाला, “माझ्या वाडवडिलांचं भाग्य म्हणून आपले पाय या घराला लागले !—विनोद, साहेबांबरोबर तूं इंग्रजी भाषेत कां बोलत नाहीस ? ते मॅजिस्ट्रेट आहेत. त्यांच्याबरोबर बंगालीत बोलणं बरं दिसतं का ? चार लोकांनीं ऐकलं तर ते काय म्हणतील तुला ? ”

आजूबाजूच्या लोकांनीं त्याच्याकडे अर्थपूर्ण नजरेनें पाहिलें, स्वतः डेप्युटीसाहेब संकोचानें स्तब्ध बसले आणि अत्यंत शरम वाटल्यामुळें बिचाऱ्या विनोदचा चेहरा गोरामोरा झाला. दादाचा स्वभाव त्याला पूर्णपणें माहित होता. वेळींच आवरलें नाहीं तर त्याची मजल कुठवर जाऊन पोचली असती तें सांगतां आलें नसतें.

“एक गोष्ट सांगायची आहे—” असें म्हणून त्यानें बळेंबळेंच हात धरून गोकुळला एका बाजूला घेतलें आणि म्हटलें, “मला आतांच घरांतून घालवून द्यायचं आहे का दादा ? असं काहीं बोलाल तर मला इथं एक क्षणभरसुद्धा राहतां यायचं नाहीं.”

गोकुळ धावरून म्हणाला, “काय ? काय झालं ? ”

“आपला हा अत्याचार माझ्या सहनशक्तीपलीकडे गेला आहे—केव्हांपासून सांगतां आहे—पण तुम्ही माझा पिच्छा सोडीत नाहीं. असली परीक्षा दिलेले माझ्यासारखे लोक गल्लोगल्लीं हिंडताहेत ! ”

रागानें विनोदचा चेहरा तांबडा लाल झाला होता. तो आपल्या जागीं येऊन बसला. शरमिंदा होऊन गोकुळही दुसरीकडे निघून गेला.—यापुढें असें काहीं बोलायचें नाहीं असा त्यानें आपल्या मनाशीं निश्चय केला असावा.

पण अर्ध्या तासाच्या आंतच विनोदबरोबरच—जमलेल्या सान्या मंडळीच्या कानीं आलें—मोठमोठ्यानें ओरडून गोकुळ एका नोकराला बजावीत होता—“छोथ्या बाबूचं ऑनर ग्रॅज्युएटचं सोन्याचं मेडल हाताळून सारेजण खराब करून टाकाल ! ”

गालांतल्या गालांत हंसून डेप्युटीबाबूनीं एकदां विनोदकडे पाहून लगेच दुसरीकडे पाहायला सुरवात केली.

९

निमतोलाच्या कुड्ड्या अडतीच्या कामाची खोटी करून गोकुळचा सासरा येऊन हजर झाला. पिकले केंस, काळी मिशी,—नोकशोकांत जरा विशेष खुलून दिसणारा तो एक पक्का माणूस होता. अडतीवरचीं कामे करणारीं मुलें त्याच्या पाठीमागें त्याला 'घरघुबड' म्हणत. घरीं आल्याबरोबर एका घटकेच्या आंत साऱ्या व्यवहाराचीं सूत्रें आपल्या हातीं घेऊन प्रत्येकाबरोबर बोली-भाषण करायला त्यांनीं सुरवात केली. कर्मदक्ष आणि अत्यंत हिशेबी असलेल्या या सासऱ्याच्या आगमनानें गोकुळला मोठा आनंद झाला. मुलगी आणि जांबई यांनीं केलेला अत्याग्रह हिशेबीं न घेणें अशक्य झाल्यामुळें इथली व्यवस्था पाहण्यासाठीं येण्याची या गृहस्थानीं कशी तसदी घेतली होती, ही हकिकत पाहतां पाहतां साऱ्या आत्तेष्टमंडळींत फैलावली गेली.

प्रहर रात्र झाली होती. नुकतींच जेवणींखाणीं उरकलीं होती. नोकरानें येऊन सांगितलें, "धनीसाहेब बोलावताहेत."

घाईघाईनें उठून गोकुळ येऊन हजर झाला. श्वशुरमहाशय निमाई राय एका बहुमोल गालीच्यावर बसून नातीला जवळ घेऊन फराळ करीत होते. जवळच बसून त्यांची कन्या मनोरमा माथ्यावरचा पदर बराचसा पुढें ओढून घेऊन पिताजीसमोर आपल्या सावत्र आईचें गुणगान करीत होती. गोकुळ आला तो याचवेळीं. श्वशुरमहाशयांनीं खिरीची वाटी एका घोटासरशी खाली केली, वाटीच्या कांठावर मिशा पुसून घेतल्या, वर पाहिलें आणि प्रश्न केला, "एक विचारामचं आहे तुम्हांला—मी असं म्हणतो, हातचा धोंडा आणि तोंडचा बोल एकदां सुटून गेला कीं फिरून येतो का कधीं ?"

गोकुळ हतबुद्ध होऊन म्हणाला, "नाहीं !"

निमाईबाबूंनीं आपल्या मुलीकडे प्रेमळपणानें पाहून हंसत जांबयाला उद्देशून म्हटलें ! "मग ?"

या 'मग' चा अर्थ आकाशपातळ एक केलें तरी जांबईबाबूंना मुळींच कळला नाहीं. तो उगीच राहिला. निमाईबाबूंनीं ठाकठीकपणानें प्रस्ताव मांडायला सुरवात केली. ते म्हणाले, "बाबाजी, तुम्ही दोघां पोरानीं रडारोय.

करून या तुफानांत सुकाणुं धरण्यासाठीं मला बोलावून आणलं. हें सुकाणुं मला धरतां येईल—मी धरीनही—पण इथं घाई करून चालायचं नाही बाबा. जिथं बस म्हणेन, जिथं उभा रहा म्हणेन, तिथं अगदीं तसंच वागावं लागेल, तरच या तुफान समुद्रांत हें गलबत काबूत ठेवतां येईल मला. तुम्हीं कांहीं तरी बडबडत फिरतां आहां, विनोद हजारीबागला होता म्हणतांहां—हें काय चाललं आहे ? आपल्याच पायांवर आपणच कुऱ्हाड मारून घेतल्यासारखं होतंय हें, याचा कांहीं विचार केला आहे का ? ”

बापाचें व्याख्यान ऐकून मुलीला आनंदाच्या उकळ्या आल्या. ती कुजबुजत म्हणाली, “ विचार केला आहे तर बाबा, म्हणून तर तुम्हांला बोलावून आणलं. आम्हांला कांहीं कळत नाही—तुम्ही जसा हुकूम कराल तसं होऊन जाईल इथं. तुम्ही हें कां केलंत अन् कां नाही केलंत, एवढं सुद्धां आम्ही विचारणार नाही. ”

पिताजी खूष होऊन म्हणाले, “ हेंच मला पाहिजे आहे मुली. मामला-मुकद्दमा करणं फार भयंकर. शिवी द्यायची असली कीं लोक म्हणतात, ‘ तुझ्या घरावर वकील पंडो ! ’ तें ऐकलं आहेस ना ? आतां तोच प्रसंग तुझ्या घरावर आला आहे. माझं डोकं तसंच शाबूत आहे म्हणून तर मी हें धाडस केलंय. तुमच्या या भानगडीचा शेवट लावीन तेव्हांच इथून जाईन—मग त्यांत माझं काय वाटेल तें होवो ! एकेकाला मानगुटीला धरून बाहेर काढलं तरच मला म्हण बद्दीपाड्याचा ‘ निमाई राय ’ ! ”

वाटरलूची लढाई जिंकल्यावर वेलींग्टनच्या चेहऱ्यावरसुद्धां एवढी अभिमानाची छटा दिसली नसेल—अशा मुद्देनं त्यांनीं त्या दोघांकडे पाहिलें.

दाराबाहेर पाहून आवाज वर चढवून ते म्हणाले, “ मनु, पोरी, इथंच माझ्या हातावर पाणी घाल पाहूं—जरा आंचवून घेतों. आतां नाही बाहेर जात. आणखी असं पहा, जरा बाहेर नजर टाक, कुणी कुठं भिंतीला कान देऊन राहिलं आहे कीं काय ? कुणी सांगावं—किती झालं तरी ही शत्रूची छावणी ! ”

सांगितल्याप्रमाणें कामगिरी बजावून मनोरमा आपल्या जागीं येऊन बसली. गोकुळ केविलवाणा चेहरा करून एकदां आपल्या बायकोकडे आणि एकदां आपल्या सासऱ्याकडे पहात राहिला होता. आतांपर्यंत बापलेकीचें जें भाषण

झालें त्यांतला एक शब्दसुद्धां त्याला कळला नव्हता. ही गोष्ट कुणाची, कुणाच्या घरांत मामला शिरला, कुणाचा गळा पकडून कोण कुणाला बाहेर काढणार, कुणाचा सर्वनाश कशा प्रकारें झाला वगैरे सूचक गोष्टींतील एक तिळभरसुद्धां अर्थ त्याला कळू शकला नाही. तो नुसता ताठरून बसला होता. निमाईबाबूंनीं म्हटलें, “ उभे कां राहिलांत बाबाजी ? जरा स्वस्थपणें बसा. एकदां चार शब्द बोलून घेऊं दे. ”

गोकुळ तिथल्या तिथेंच बसला.

ते बोलत होते, “—हीच खरी संधि आहे. जर कांहीं करायचं असेल तर हीच वेळ ! हे प्रकरण कोर्टांत जाणार, सत्यानाश होणार—अगदीं नजरे-समोर दिसतंय मला. मी म्हणतो, जाऊं दे ! अशा बाबतींत मी कच खायाचा नाही—तसं भ्यावं हाटखोलच्या यदू वकीलानं अन् तारिणी मुखनारानं. बद्दी-पाड्याच्या निमाईरायचं नांव ऐकलं, कीं बड्या बड्या वकील बॅरीस्टरांचंसुद्धां धावं दाणाणतं !—अन् हें तर कालचं पोर—चार इंग्रजी शब्द कळतात एवढंच ना ? ”

यापुढें गोकुळला स्वस्थ राहवेना. भीत भीत पण विनयानें त्यानें प्रश्न केला, “ आपण कुणाबद्दल बोलतांहांत ? कुणाचा खटला ? ”

या वेळीं थक्क होण्याची पाळी आली ती बद्दीपाड्याच्या निमाई रायवर. तो प्रश्न ऐकल्याबरोबर अत्यंत आश्चर्यचकित होऊन ते गोकुळच्या तोंडाकडे नुसते पहात राहिले.

मनोरमा अस्वस्थ होऊन बोलायला एकदम पुढें सरसावली, “ पाहिलंत ना बाबा, मी म्हणतें तें हेंच ! हे आतां विचारताहेत कुणाचा खटला म्हणून. तुम्हाला शपथेवर सांगतें बाबा, यांच्यासारखा सरळ नि सीधा माणूस या भू-भारतांत मिळायचा नाही. भावजींनीं यांच्या डोक्यावरून हात फिरवला तर त्यांत आश्चर्य कसलं ? तुम्ही आलांत तेवढाच मला आधार वाटतोय—नाहींतर पहातां पाहतां तुमचीं मुलं नातवंडं भीक मागायला आलीं असतीं रस्त्यावर ! ”

एक मोठा सुस्कारा सोडून निमाई राय म्हणाले, “ तेंच तर !—तें जाऊं दे. आतां ती भीति नाही—मी येऊन पोचलों ! पण या तुमच्या दुकाना-वरच्या चक्कोत्ति फक्कोत्तींना मी आधीं लाय मारून घालवणार. हे सारे झालेयत वराची मावशी अन् वधुची आल्या ! कळलं ना पोरी ? आंतून

त्यांनीं विनोदबरोबर संधान बांधलेंय—नाहीं शाबीत झालं तसं, तर माझं नांव निमाई रायच नव्हे ! नुसत्या सावलीवरून माणसाचं मन सांगेन मी ! ”

निमाई रायनीं असें म्हणून एकदां गोकुळकडे आणि एकदां आपल्या मुलीकडे नजर फेंकून पाहिलें. एकदम संमति देऊन मुलगी म्हणाली, “ आत्तां का ? आत्तां का ? मला काय कळत नव्हतं बाबा ! सारं कळत होतं मला. कळून सवरून मूग गिळून बसलेंय मी. तुम्हाला वाटेला त्याला ठेवा, तुम्हाला वाटेला त्याला काढून टाका, आम्ही एक शब्दसुद्धां बोलणार नाहीं.”

आतां कुठें गोकुळच्या डोक्यांत प्रकाश पडला.—आपला धाकटा भाऊ विनोद आपल्याविरुद्ध कोर्टांत दावा करण्याची मसलत करतो आहे, त्याचा तो कट यांना अचुक कळला आहे, अन् आपण मात्र मूर्खासारखा या धाकट्या भावाला खूष करण्यासाठीं त्याच्या मागेंमागें हिंडतो आहे !

त्याच्या रागाचा भडका ब्रह्मरंध्र भेद करून पहिल्यानें जळजळत उठला—पण तो अगदीं क्षणभरच. दुसऱ्याच क्षणाला तो जाळ निवून गेला. घनघोर अंधारानें त्याची दृष्टि, त्याची बुद्धि, त्याचें सारें चैतन्य उलटून पालटून टाकलें. त्याला वाटूं लागलें, कितीतरी लोक एकामागून एक आपल्या कानाजवळ घेऊन किंचाळत आहेत,—‘ विनोद तुला कोर्टांत खेंचतो आहे ! ’

निमाई राय म्हणाले, “ आतां पैशाकडे पाहून चालायचं नाहीं बाबाजी, साक्षीदार तयार केले पाहिजेत. त्यांच्या तोंडीं तर सारा दावा. कळलं ना बाबाजी ? ”

मान झुकवून गोकुळ काष्ट होऊन बसला होता. कळलें कीं नाहीं तें त्यानें काहींच सांगितलें नाहीं. कदाचित् ते शब्द त्याच्या कानीं गेले नसावेत.

पण ते शब्द त्यांच्या मुलीच्या कानीं गेले होते. तिनें द्यायचे ते हुकूम देऊनसुद्धां टाकले होते. अर्थात् मुलगी आणि जांवई यांच्यांत भेद नसल्यामुळें तिच्याच शब्दावर काम चालवायला हरकत नव्हती. तरीही, साक्षीदारांच्या बाबतींत जो पैसा गुपचुप खर्च घालावा लागणार होता त्याचा हुकूम जांवयाच्या तोंडून न मिळाल्यामुळें रायमहाशयांच्या उत्साहाचा जोर जरासा दिला पडला. ते म्हणाले, “ ठीक आहे. उद्यांपरवां या बाबतींत स्वस्थपणें काय तें निश्चित ठरवून टाकूं. आतां तुम्ही जा बाबाजी. हातपाय धुऊन थोडा फराळ करा. सारा दिवस—”

त्याचें भाषण पुरें होण्यापूर्वीच गोकुळ उठून मुकाय्यानें बाहेर गेला. मुलीला उद्देशून रायमहाशय म्हणाले, “बाबाजी तर कांहीं बोललेच नाहीत ! पेशाशिवाय कोर्टकचेरीचीं कामं कशीं होतील ? प्रतिपक्षाचे साक्षीदार फोडायचें काम काय रिकाम्या हातानें होतं रे बाबा ! असं भिऊन कसं चालेल ? ”

निमाई राय म्हणजे एक बुद्धिमान गृहस्थ होते. माणसाच्या सावलीवरून त्याच्या मनाचा ठाव त्यांना घेतां येत होता. अर्थात् गोकुळ जो हा निरुत्तर होऊन बसला तो पैसा खर्ची घालायच्या भीतीनें, हें कळायला त्यांना एक क्षणमुद्रां लागला नाही.

पण तेवढ्यासाठीं अशा संकटाच्या काळांत भलता राग धरून बसून मुलीला निराधार टाकायची त्यांची तयारी नव्हती. विनहिशेबी पैसे खर्च करण्याचें जोखीम जिव्हाळ्याच्या माणसाखेरीज दुसऱ्या कुणी आपल्या मार्या घेतलें असतें ? म्हणूनच स्वतःचें केवढेंही नुकसान होवो, कुंडूच्या अडतीचें काम कोसळून पडो, आतां मागें पाऊल घ्यायला वावच राहिला नव्हता. कळलें तर लोक थुंकतील ना तोंडावर ?

गोकुळ निघून गेल्यावर सारी रात्रभर अशा प्रकारें सर्व गोष्टींचा मागला-पुढला विचार करून त्यांनीं आपल्या संकटांत सांपडलेल्या मुलीला धीर दिला.

१०

अगदीं क्षुल्लक कारणावरून चिरडीला यायची गोकुळला संवय होती. सारी रात्र जागून सकाळींच उठून ज्यावेळीं तो आपल्या सावत्र आईच्या खोलींत आला त्यावेळीं त्याची भकास मुद्रा पाहून भवानी घाबरून गेली. आंत पाऊल टाकतांच तो म्हणाला, “अं: ! सावत्र आई म्हणजे काय तें आतां कळलं. ”

आजकाल त्याचें हेंच पालूपद सुरू होतें. उगीच इकडलें तिकडलें बोलून भवानीला तो जो त्रास देत होता त्यामुळें त्याच्या स्वतःच्या चांगुलपणाचें स्वरूप नष्ट होऊं लागलें होतें. श्राद्धासाठीं आलेले बाहेरचे लोक आणि आतेष्ट मंडळी अजून घरींच असल्यामुळें मनाचा संयम राखून तिनें थोडक्यांत विचारलें, “काय झालं ? ”

गोकुळ एकदम भडकला. तो म्हणाला, “होणार काय ! काय करणार

आहांत तुम्ही लोक ? विद्याला म्हणावं, खुशाल जा कोर्टांत. कांहींसुद्धां व्हायचं नाही—कांहीं करतां यायचं नाही तुम्हाला—सांगून ठेवतोय ! निमाईराय—बदीपाड्याचे निमाईराय म्हणजे असे तसे माणूस नव्हत ! खूप समजून ठेवा ! ”

भवानीचा राग नाहीसा झाला. आश्चर्यचकित होऊन ती म्हणाली, “विनोद दावा घालतो आहे असं कुणी सांगितलं तुला ? ”

गोकुळ म्हणाला, “ सारेच सांगताहेत, विनोद माझ्यावर दावा घालणार आहे. आता कुणाला कळायचं राहिलंय तें ? ”

भवानी म्हणाली, “ मला कुठं कळलं नाही तें ! ”

“ ठीक आहे. कळलं कीं नाही तें आतां आम्ही पाहून घेतों ! ”

गोकुळ रागारागानें खोलीबाहेर निघून जात होता — पण तितक्यांत वळून थांबला. सहसा त्याच्या तोंडून त्याच्या सासऱ्याचे शब्द बाहेर पडेल, “ तुमच्या सारख्या बैऱ्यांना आतां या घरीं राखणं शक्यच नाही !—” पण ते शब्द तोंडातून बाहेर पडतात न पडतात तोंच त्याचा रुद्रावतार ओसरला आणि भीतीनें त्याचा चेहरा पांढरा पडक झाला. तो एवढेंसें तोंड करून राहिला होता. व्याधानें शरसधान केलेल्या मनुष्यासमोरून धाबरलेला हरिण ज्ञानशून्य होऊन ज्या प्रमाणें सैराचैरा पळूं लागतो, त्याचप्रमाणें गोकुळ आपल्या आईच्या समोरून धावत्या धावत्या पळून गेला.

आतां आपल्या तोंडून कोणते शब्द निघून गेलें याची त्याला जाणीव झाली. त्या दिवशीं सारा दिवस घरांत कुठें त्याचा पत्ता लागला नाही. कुटुंबभोजनाच्या वेळीं देखील तो हजर नव्हता. भवानीनें चौकशी केली त्या वेळीं तिला कळलें, जरूरीच्या कामासाठीं तो कुठें बाहेर गेला होता. परत केव्हां येणार तें सांगून गेला नाही. घरधन्याचा अधिकार हातीं घेऊन निमाईराय यांनीं कुणाच्या आदरसत्कारांत एवढीसुद्धां कमतरता पडूं दिली नाही. जे बाहेरचे आमंत्रित पाहुणे आले होते त्यांच्या पंगतीला बसून विनोद मुकाट्यानें जेवण करून निघून गेला.

वादळ सुरू होण्याच्या पूर्वी वातावरणांत जशी अवकळा निर्माण होते त्याच प्रकारची अवकळा माणसांनीं गजबजलेल्या त्या घरांत दिसून येऊं लागली. कारण काय झालें तें कळत नव्हतें तरीही नोकरचाकर माणसें चोरट्यासारखीं इकडे तिकडे वावरत होती.

अशाच प्रकारें आणखी दोन दिवस गेले. श्राद्धासाठीं आलेल्या लोकांपैकीं एकेकजण निरोप घेऊन जाऊं लागला. आपल्या मुलांबाळांना घेऊन आल्याबाईं वर्धमानला निघून गेली होती. बाहेरच्या बैठकीच्या खोलींत विनोद सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत बसून वेळ काढीत होता. तो कुणाशींच भाषण करीत नव्हता. आज भवानीमुद्रां मुखस्तंभ होऊन राहिली होती. गोकुळ सर्वांच्या दृष्टीआड राहायचा प्रयत्न करीत होता. आंत बाहेर कुठेंमुद्रां त्याचा यांगपत्ता लागत नव्हता.

अशा प्रकारें आणखी चार दिवस गेले—मनोरमा आणि तिचीं मुलेंबाळें यांखेरीज घरांत दुसऱ्या कुणाचीच जाग दिसून येत नव्हती.

कलकत्याचा संबंध तोडून टाकण्यासाठीं निमाई राय तिकडे गेले होते. बिचाऱ्या कुटुंबांना निराधार वाऱ्यावर सोडून मृगगीजांवायचे हितसंबंध पाहण्यासाठीं ते पुनः एके दिवशीं सकाळीं येऊन हजर झाले. येतांना त्यांच्या बरोबर त्यांचा धाकटा मुलगा आला होता. त्याच्या येण्याचा उद्देश जरी उघडपणें सांगण्यांत आला नव्हता तरीही बहिण आणि मेहुणा यांच्या नुसत्या भेटीसाठीं व्याकूळ होऊन तो आला नव्हता खास !

गेले कांहीं दिवस श्वशूरमहाशयांसारख्या जाणक माणसाच्या उत्तेजना-अभावीं आजवर गोकुळ मेल्यागत झाला होता. आतां त्याची ती वृत्ति बदलली होती. मनोरमेबद्दल तर बोलायलाच नको—सकाळपासून साऱ्या घरभर ती जशी कांहीं नाचत होती.

जेवणींखाणीं उरकल्यावर मनोरमेच्या खोलींत सर्वांची बैठक भरली. बराच वादविवाद होऊन सारें कांहीं निश्चित करण्यांत आलें.

आज चक्रवर्तीकडे त्यांची नजर वळली होती. त्याला निरोप देण्यापूर्वीं निमाईबाबू सारे कागदपत्र हडसून खडसून पारखून घेऊं लागले होते. बिचारा चक्रवर्ती खचल्यासारखा झाला होता. मन बावळून गेल्यामुळें त्या बिचाऱ्याला प्रश्नांची उत्तरे धड देतां आलीं नाहींत, कीं हिशेबठिसेबही नीट समजावून देता आले नाहींत. बापबेट्यांनीं त्याला धमकावणी द्यायला सुरवात केली. त्यांच्या करड्या जरबीच्या मान्यामुळें त्यांचें त्यांनींच स्वतःला चोर ठरवून घेण्यांत या बैठकीचा शेवट झाला.

निमाई म्हणाले, “मी नव्हतों म्हणूनच तूं आजवर खूप पैसे खाल्लेस ! आतां बसस झालं. जा. तुला बडतर्फ केलं आहे.”

चक्रवर्तीच्या डोळ्यांतून आसवें गळूं लागलीं. तो म्हणाला, “ मी आज-कालचा नोकर नाहीं बाबू. थोरले घरधनी मला चांगला ओळखीत होते. ”

गोकुळ मान खाली घालून बसला होता.

रायमहाशयांचा धाकटा मुलगा तोंड वेंगाडून म्हणाला, “ माझे बाबा म्हणजे तुझ्या धन्यासारखे बैलोवा का रे वाटले तुला ? जास्त बोलायचं काम नाही. निघ बाहेर. ”

त्या यःकश्चित् पोरट्याच्या—गोकुळच्या मेहुण्याच्या अभद्र वागणुकीमुळे चक्रवर्तीच्या मनावर विशेष परिणाम झाला. क्षणभर थांबून डोळे पुसून घेऊन तो गोकुळाला उद्देशून म्हणाला, “ बाबू, माझा चार महिन्यांचा पगार ?—”

गोकुळ घाईघाईने म्हणाला, “ तो तर आहेच की ! शिवाय आणखी—”

निमाईबाबूंनी त्याचें मापण पुरें होऊं दिलें नाहीं. डावा हात पुढें करून गोकुळला थांबवून ते घनघोर गंभीरपणानें म्हणाले, “ तुम्ही थांबा ना बाबाजी !—” चक्रवर्तीकडे वळून ते म्हणाले, “ बाबू ते नव्हे—बाबू मी. इथं माझा अंमल सुरू आहे. तुला पगार मिळणार नाहीं. तुरंगांत घातला नाहीं तुला, हेंच मोठं भाग्य समज. ”

एक शब्द सुद्धां न बोलतां चक्रवर्ति उठून गेला.

अजूनपर्यंत बोलायची संधि न मिळाल्यामुळे मनोरमा सळसळत होती. चक्रवर्ति जातांच तिनें मुद्रा गंभीर केली, आवाजांत शक्य तेवढा लाडिकपणा आणला आणि नवऱ्याला उद्देशून ती हळुच म्हणाली, “ यापुढं बाबांच्या कारभारांत तोंड घालाल तर मी गळ्याला फांस लावून घेईन—नाहींतर सर्वांना घेऊन माहेरीं निघून जाईन ! ”

गोकुळ कांहीं बोलला नाहीं. मान खाली घालून मुकाट्यानें बसून राहिला. नवरा आतां पूर्णपणें आपल्या काबूंत आला आहे अशी खात्री झाल्यामुळे ती मोठ्या खुर्शीत आली आणि बापभावांना खुणावून नवऱ्याकडे वळून पुनः आपल्या बापाला उद्देशून म्हणाली, “ बरं बाबा, आमच्या या नन्ददुलालला दुकानावरच्या कसल्या तरी कामांत गुंतवा ना. ”

निमाई म्हणाले, “ तेवढ्याचसाठीं तर पोराला बरोबर घेऊन आलों ना ? मला कांहीं इथं फार दिवस राहतां यायचं नाहीं. माझीं चालू कामं तिकडे

बंद पडतील ना ? तसं येणं मला शक्य होतं का पोरी ? मालकाबरोबर भाडून निघून आलोंय मी. तो बिचारा रडकुंडीला येऊन म्हणाला, ‘रायमहाशय, तुम्ही परत येईपर्यंत माझे जेवणखाण बंद होईल वरं ! अहोरात्र तुमची वाट पहात राहिलों आहें असं समजा !’ तेव्हां मी असं ठरवलेंय पोरी, आमच्या या नन्ददुलालला सारं कांहीं एकदां दाखवून देईन—चांगला शिकवून पढवून इथ ठेवून जाईन. कांहीं झालं तरी तो मुलना माझाच ना !”

“एवढं करून जाच बाबा. मी तेवढ्यासाठीं तर—”

मनोरमेनें चट्कन् माथ्यावरचा पदर ओढून घेऊन बोलणें थांबवलें. चक्रवर्ति खोलीच्या समोर येऊन उभे राहिले होते. ते म्हणाले, “बाबू, आई आल्या आहेत—”

अकस्मात आई आल्याचें ऐकून गोकुळ कावराबावरा झाला. आज सात आठ दिवस त्या दोघांची भेटमुद्धां झाली नव्हती. दाराआड उभी राहून भवानी शांतपणें म्हणाली, “गोकुळ !”

घाईघाईनें उठून उभें राहून गोकुळनें उत्तर दिलें, “काय आई ?”

तशीच आड राहून भवानी तितक्याच खणखणीत आवाजांत म्हणाली, “हें वेड कुणी तुझ्या डोक्यांत घातलं ? चक्रवर्ति महाशय म्हणजे आज किती दिवसाचे आपले माणूस—हयातीपर्यंत त्यांनीं इथे असायचं असं ठरलेलं—तिजोरीची किल्ली अन् खातेवह्या देऊन त्यांना दुकानीं पाठव पाहूं.”

तिथें विज कोसळली असती तरी देखील कुणाला इतकें आश्चर्य वाटलें नसतें. क्षणभर थांबून भवानी म्हणाली, “आणखी एक सांगायचं आहे—व्याही-महाशय कृपा करून आलेयत, घरच्या माणसारखं दोन दिवस रहा म्हणावं त्यांना—नुसतं पहा, ऐका. दुकानांत चोरी होते कीं नाही याची काळजी. करायची त्यांना जरूरी नाही ! चक्रवर्ति महाशय, आपण उशीर लावूं नका. जा पाहूं. बाहेरच्या माणसांनीं दुकानांत शिरून खातेवह्या उलथून घालमेल करणं मला नाही मंजूर. गोकुळ, किल्ली दे. त्यांना जाऊं दे !”

उत्तराची अपेक्षा न करतां भवानी एकदम तिथून निघून गेली. ती गेल्याची चाहूल आंत ऐकूं आली. आंतील स्तंभितपणाचें वातावरण दूर झालें. निमाई राय इंस्पयाचा प्रयत्न करीत म्हणाले, “यालाच म्हणतात ‘परक्याच्या दौलतीची फुकट फौजदारी !’ हुकूम सोडायचा ढंग पाहिलात बाबाजी ?”

बाबाजीनीं उत्तर दिलें नाहीं. उत्तर दिलें तें त्यांच्याच मुलांनं. तो म्हणाला, “हें तर कळलंच होतं बाबा ! तुम्ही असलांत कीं चोरी पचायची नाहीं. बलीहारी या हुकमाची !”

मानेनं होकार देत पिताजी उद्गारले, “तेंच तर !” चक्रवर्तीकडे नजर गेल्यामुळें ते तोंड वेंगाडून म्हणाले, “ उभा राहिला आहेस कशाला रे इथं ? चालता हो ना. बोलावून आणतो म्हणे ! निमकहराम ! तुरुंगांत धाडलं नाहीं म्हणून का ? निघ माझ्या नजरेसमोरून. ब्राह्मण म्हणून गय केली —म्हटलं मरेना का—एकदां झालं तें झालं—म्हटलं दहा पांच रुपये देऊन टाकूं—पण पुनः ?—तुला तुरुंगांतच घातलं पाहिजे होतं. ”

नवऱ्याच्या मुद्रेकडे पाहिल्यामुळें मनोरमेला यावर बोलण्याचें धैर्य झालें नाहीं. आई आल्यापासून गोकुळ जो खालीं मान घालून उभा राहिला होता तो अजूनही तसाच दगडाच्या पुतळीप्रमाणें उभा होता. त्या कुणाच्या बोलण्याला उत्तर न देतां मालकाला उद्देशून चक्रवर्तीनं नमस्कार केला आणि म्हटलें, “ तर मग खातेवह्या घेऊन मी जातो. किल्ली द्या तिजोरीची. ”

एक शब्दसुद्धा न बोलतां गोकुळनं कनवटीचा किल्ल्यांचा जुडगा काढून चक्रवर्तीच्या पायाकडे फेंकला. किल्ल्या खिशांत टाकून, खातेवह्या बगलेला मारून, येत असलेलें हंसें दाबीत चक्रवर्ति डौलांत निघून गेला. त्याच्या या जाण्याचा अर्थ आतां अगदीं उघड झाला होता. कुणाला कांहींच विचारलें नाहीं तरी बंदीपाड्याच्या निमाई रायच्या तोंडाला जगांत असलें नसलेलें सारें काजळ फांसलें गेलें होतें.

यानंतर त्या खलबतखान्यांत जें दृश्य दिसलें तें अनिर्वचनीय होतें. बापाच्या आणि भावाच्या या अपमानासुळें बेभान झालेल्या मनोरमेनं नवऱ्यावर तोंड टाकलें, घालून पाडून बोटून पाहिलें, भीति दाखवली, विनवणी केली आणि शेवटीं रडून पाहिलें तरीसुद्धा आपल्या बापाची तरफदारी करायचा एकही शब्द गोकुळच्या तोंडून निघत नाहीं असें जेव्हां तिला दिसून आलें, तेव्हां बिछान्यांत तोंड खुपसून ती मुडद्यासारखी पडून राहिली.

गोकुळला राग आला होता तसाच तो शरमिंदाही झाला होता. रडकुंडीला येऊन तो म्हणाला, “ हा हुकूम सोडून आई माझं वैर साधील हें कसं कळावं मला ? ”

एक मोठा सुस्कारा सोडून निमाई राय म्हणाले, “जाऊं दे—बलाय गेली ! एका जबरदस्त भानगडीतून मोकळा झालों. मोळ्या शंकरासारखा हा घरचा मालकच जिथं रडत बसलाय तिथं आम्हाला कोण विचारणार ? शिवाय गाठचं खाऊन शेटची नोकरी करायचा हा उपद्व्याप कशाला ? पण मनू, पोरी, पोराबाळांचा हात धरून जेव्हां रस्त्यावर उभं रहावं लागेल—तें व्हायचंच—अगदीं उघड उघड दिसतंय मला—तेव्हां मात्र मला दोष देऊं नकोस ! आपल्याकडे पाहिलं नाहीं असं मात्र तेव्हां म्हणू नकोस. तसला बाप मी नाहीं—अगदीं स्पष्ट सांगून ठेवतोय—मग मुलगी असो कीं जांवई असो ! ” असें म्हणून त्यानें एक रागाचा कटाक्ष जांवयाकडे फेंकला.

पण कटाक्ष त्याच्याच मुलाखेरीज दुसऱ्या कुणाला लागला नाही. तें पाहून तो आणखी उठून उसळून म्हणाला, “अजून तेदा झालों नाही—पण एकदां तेढ घरली कीं निमाई राय कुणाचा नव्हे. ब्रह्माविष्णुलासुद्धां हटायचा नाही. आतां असं करा, तुम्ही उभयतां आपसांत विचार करून ठरवा !—बाबा नन्ददुलाल, आतां अडीच वाजले, साडेतीनच्या गाडीनं आपल्याला जायचं. समानसुमान बांधायला लाग. पृथ्वी उलटीच्या पालटी झाली तरी तुझ्या बापाचा निश्चय ढळायचा नाही तें माहीत आहे ना तुला ? ” असें म्हणून मुलाचा हात धरून छाती पुढें काढून तो जायला निघाला.

मुलगीजांवयाला त्यानें फक्त एक तासाचा अवधि दिला होता.

पण कांहीं निष्पन्न झालें नाही. एकतास म्हणजे कांहीं फार अवधि नव्हे. तीन दिवस गेले. सारखी रागारागी, रुमवारुसवी, मांडाभांडी सुरू होती, तरीही गोकुळच्या तोंडून दुसरा शब्द निघाला नाही. सासऱ्याचा हा अमा अपमान झाल्यामुळें त्याला राग आला होता, ओशाळवाणें वाटत होतें, पण आईनें सोडलेल्या करड्या हुकमाविरुद्ध कसें जावें हें न कळल्यामुळें, सर्व प्रकारचा अपमान आणि त्रास गिळून टाकून तो स्वस्थ राहिला.

११

आपल्या साऱ्या आकांक्षा, बोलीभाषणें, डावप्रतिडाव फुकट गेल्याचें दिसून आल्याचें ज्यावेळीं निमाई रायना दिसून आलें, त्या वेळीं ते भडकून उठले.

आपल्याला नोकरी सोडून यायला भाग पडल्यामुळे झालेल्या नुकसानीची भरपाई करून देण्याची त्यांनीं तंबी दिली. या मुदतीत त्यांनीं बानर्जी महाशयांना हाताशीं धरले होते. त्यांनीं येऊन गोकुळवर तोंड टाकले, त्याला मूर्ख म्हटले, आंधळा म्हटले, आत्मघातकी म्हटले आणि सूचकपणाने असें समजावून दिले, कीं निमाई रायचा असा अपमान केला तर उलटून जाऊन आपण विनोदची बाजू ध्यायला तयार होईन.

गोकुळ काकुळतीला येऊन म्हणाला, “काय करूं मास्तरमहाशय, त्यांना घरीं ठेवून ध्यायला आई तयार नाही. दुकानांत त्यांना पाऊलसुद्धां टाकूं घ्यायचें नाही असा चक्रवर्तीला हुकूम सोडलाय तिनं.”

मास्तरमहाशयांनीं विचारले, “हा धंदा उदीम, मालमिळकत तुझी कीं तुझ्या आईची ? शिवाय ही तुझी सावत्र आई तुझ्या शत्रुपक्षाकडची आहे, याची आठवण आहे का तुला ?”

गोकुळनें मानेनें होकार दिला त्यावेळीं बानर्जी महाशय खूष होऊन म्हणाले, “—तर मग असं वेड पांघरून बसूं नको भय्या. व्यवहाराचीं सारीं सूत्रं रायमहाशयांच्या हातीं देऊन मुकाट्यानं नुसती मजा तर पहा ! माझी गोष्ट सोडून दे—पण असला पक्का माणूस तुला त्रिभुवन धुंडाळून सुद्धां सांपडायचा नाही.”

गोकुळ म्हणाला, “तें मला माहीत आहे मास्तर महाशय—पण आईच्या संमतीशिवाय कोणतीही गोष्ट करायची नाही असं बाबांनीं बजावलेय मला.”

खवचटपणानें इसून बानर्जी महाशय म्हणाले, “बजावलेय म्हणे ! ही तुझी आई तुझं शत्रुत्व साधील हें कळलं होतं का तुझ्या बाबांना ? नुसतं बजावून भागत नाही ! बजावलेलं ऐकायचं म्हणून साऱ्या इस्टेटीवर पाणी का सोडायचं आहे ? सांग ना ?”

या प्रश्नांना गोकुळपाशीं उत्तर नव्हतें. तो मान खाली घालून स्वस्थ राहिला होता. आड राहून राय महाशय हें सारें ऐकत होते, ते समोर आले. त्या दोघांही महारथी वीरांनीं जेव्हां गोकुळवर मारा सुरू केला त्यावेळीं तो बिचारा जर्जर झाला.

निरुत्तर होऊन तो मान खाली घालून राहिलेला पाहून दोघेही खूष झाले आणि आतां तरी त्याला थोडी अक्कल आली म्हणून त्याची प्रशंसा करूं लागले.

बानर्जी महाशय घरीं जायला निघाले. सफल मनोग्थ झालेल्या राय-महाशयानीं त्यांची पायधूळ घेऊन नमस्कार केला.

जातांना गोकुळच्या पाठीवर थाप मारून ते म्हणाले, “माझा आशीर्वाद आहे तुला गोकुळ. सारा भरिभार तूं आतां आमच्यावर टाकलायस. आता तुला भीति नाही. आम्ही तुझ्या रोमालामुद्रां धक्का लागूं देणार नाही. कसं रायमहाशय ?”

रायमहाशयाना गहिंवर आला. ते अत्यंत विनयपूर्वक उद्गारले, “आपल्या आशीर्वादाचं प्रत्यक्ष फळ आतां हे गांवचे चार लोकच पाहतील. आता आमच्या वैज्यांना मात्र मी एक घडीभर मुद्रां या घरीं राहूं देणार नाही, हे आपणाला सांगून ठेवतोय बानर्जी महाशय—मग ती आमच्या बाबाजीची आई असो, कीं त्यांचा भाऊ असो ! त्या बेट्या चक्रवर्तीला लाथ मारून बाहेर काढीन तेव्हांच तोंडांत पाणी घेईन. कोण आहे रे तिकडे ? त्या बामणाला बोलावून आण पाहूं दुकानावरून.”

इतक्यांतच सोळा आणे ताव्यांत आले अशा डौलानें त्यांनीं एक सतरा आणे मोलाचा हुंकार दिला.

गोकुळ विचारा संकोचानें अर्धमेला झाला होता. तो काचरत काचरत म्हणाला, “नाहीं—नाहीं—त्यांन्म कशाला बोलावतां ?”

दोन्ही हात पुढें करून बानर्जी महाशय म्हणाले, “छे, छे, गोकुळ, आतां ही भीडमुर्वत पुरे झाली. यापुढं त्याला राहूं देणं शक्यच नाही—नाहींच नाही ! काय बेट्याची मिजास ! असला माणूस आम्हाला मुळींच नकोय—सांगून ठेवतोय.”

पूर्वीप्रमाणेंच गोकुळनें विनयपूर्वक उत्तर दिलें, “पण तो आईला हवा आहे. ती ज्याला नेमील त्याला घालवून देणं कुणाच्याही हातीं नाही. तो अधिकार बाबांनीं मला दिला नाही.”

पुनः गोकुळनें मान खालीं घातली. शांतपणानें पण तितक्याच दृढ-निश्चयानें दिलेलें हें त्याचें अनपेक्षित उत्तर ऐकून दोघेही आश्चर्यानें हतबुद्ध झाले.

थोडा वेळ विचार करून बानर्जी महाशय म्हणाले, “मग त्याला राहूं घ्यायचा तर ?”

गोकुळ म्हणाला, “ जी—होय. चक्रवर्तीच्या बाबतीत मला हात धाळत येत नाही. ”

बानर्जी महाशय घाबरून म्हणाले, “ तर मग रायमहाशयांची आतां काय वाट ? ”

गोकुळ म्हणाला, “ त्यांनीं आतां घरी जावं. आई त्यांना इथं राहूं द्यायची नाही. नोकरी सोडल्यामुळं त्यांचं जें नुकसान झालं आहे त्याच्या भरपाईची रक्कम आईला विचारून पाठवून देईन. ” असें म्हणून कुणाच्याही उत्तराची वाट न पहातां तो तिथून निघून गेला.

एवढा मोठा अपमान झाल्यावर रायमहाशय आतां पळभरसुद्धां रहायचे नाहीत असें सर्वांना वाटलें होतें. पण आठ दहा दिवस गेले तरी या अपेक्षेची पूर्तता झाली नाही असें दिसून आलें. कदाचित् मुलगीजांवयावरील असाधारण लोभामुळें असली शुल्लक गोष्ट कार्नी न घेतां, त्यांच्या हितसंबंधाचें निरीक्षण करड्या नजरेनें करण्यासाठीं ते राहिले असावेत.

पण या हितसंबंधाच्या रक्षणाच्या जबरदस्त जरबेखालीं गोकुळ जितका बेजार झाला होता तितकाच चिडीला आला होता. तिकडे भवानीलाही घरांत राहणें क्षणोक्षणीं असह्य होत चाललें होतें. उठतां बसतां खातां पीतां सून आणि तिच्या बापांनै सोडलेले शब्दभेदी बाण तिच्या कानांत शिरून सारखे हृदयाचा भेद करीत होते.

अगदींच असह्य झालें त्यावेळीं सुनेला बोलावून ती म्हणाली, “ सूनबाई, मी या घरी रहावं असं गोकुळला नाही का वाटत ? ”

इच्छा होती तरीही सूनबाईनें उत्तर दिलें नाही. मान खालीं धालून पायाच्या नखानें ती जमीन उकरूं लागली. कांहीं वेळ वाट पाहून भवानी म्हणाली, “ ठीक आहे—त्याला तसं वाटतं तर स्पष्टपणें मला कां नाही सांगत तो ? तुझ्या भावाकरवीं—तुझ्या बापाकरवीं कां असा माझा पाणउतारा करतोय ? ”

गोकुळला या बाबतींतला कांहींसुद्धां पत्ता नव्हता, इतकेंच नव्हे, पण या हलकट लोकांनीं तिचा हा जो छळ चालविला होता तो त्याला मुळींच कळला नव्हता याची कल्पना भवानीला नव्हती. पण सूनबाई म्हणजे आतां ती पूर्वीची सूनबाई राहिली नव्हती. तिनें फट्कन् उत्तर दिलें, “ कुणीं कुणाचा अपमान केला तें साऱ्या गांवाला कळलंय. चोरांच्या हातून आमची मिळकत

वांचवावी म्हणून ती आम्ही जर आमच्या बापाभावाच्या हातीं दिली, तर तुमच्या काळजाला एवढा बाण कां लागतो सासूबाई ? कुणातरी एकासाठी कुणाचा तरी एकाचा सत्यानाश करणं बरं का ? ”

मन ताब्यांत ठेवून भवानी शांतपणें म्हणाली, “ मी कुणाचा सत्यानाश केला मुली ? ”

सून म्हणाली, “ ज्यांचा केला त्यांच्याच शिष्या ध्याव्या लागताहेत. इथं त्यांनीं तरी काय करावं अन् मी तरी काय करावं ? ठेकळ मारलं कीं दगड खायला हवा—तिथं राग करून कसं चालेल सासूबाई ? ” असें म्हणून सून-बाई निघून गेली.

भवानी स्तंभित होऊन कांहीं वेळ तशीच उभी राहिली आणि नंतर हळुहळू आपल्या खोलींत जाऊन बिछान्यावर आडवी पडली. नवरा जिवंत असतां तिचा हाच गोकुळ आणि गोकुळच्या याच बायकोची गोष्ट आठवून कित्येक दिवसानंतर आज तिच्या डोळ्यांतून टिपें गळूं लागलीं. मूर्खपणानें स्वतः आपल्याच पायावर नव्हे, तर मुलाच्या पायावरही कुन्हाड मारायला आपण कारणीभूत झालों, या गोष्टीबद्दल वाटत असलेला पश्चात्ताप आज तिच्या मनातून दूर होईना. अशा प्रकारें सारी इस्टेट गोकुळच्या नांवें करून दिली नसती तर आज हा प्रसंग आला नसता. विनोद कसाही असला तरी आपल्या जन्मदात्रीचा असा अपमान करून त्यानें तिचा छळ केला नसता असें तिला वाटलें.

पण विनोद गुपचुप कांहीं पैसा कमावीत होता हें कुणाला माहीत नव्हतें. कोर्टांत त्यानें कसलीशी नोकरी पत्करली होती. शहराच्या एका भागांत त्यानें एक छोटेसें घर भाड्यानें घेतलें आणि दुसऱ्या दिवशीं सकाळपासून आपण तिकडे जाऊन रहाणार असें सांगून टाकलें.

भवानी त्याला आग्रह करून म्हणाली, “ मला देखील घेऊन चल बाबा विनोद ! जसं तुझं तसं माझं. त्याची काळजी नको. पण या घरांतून माझी एकदां सोडवणूक कर.” असें म्हणून ती रडूं लागली.

घडलेला सारा इतिहास तिनें विनोदला ऐकवला. विनोद बाहेर जात होता त्यावेळीं दुकानचें काम उरकून घरीं येत असलेला गोकुळ त्याला भेटला. असा तो आला तर त्याला चुकवून आजवर विनोद जात असे पण आज तो उभा राहिला आणि गोकुळ जवळ येतांच म्हणाला, “ उद्यां सकाळीं मी आईला घेऊन माझ्या नव्या घरीं जाणार.”

चकित होऊन गोकुळ म्हणाला, “ नव्या घरी ? मला विचारल्याशिवायच का नवं घर घेतलंस ?

विनोद म्हणाला, “ हो. ”

“ एम्. ए.चा अभ्यास सोडणार वाटतं ? ”

विनोद म्हणाला, “ हो. ”

तें उत्तर गोकुळच्या मनाला किती झोंबलें तें संध्याकाळच्या काळोखांत त्याचा चेहरा स्पष्ट न दिसल्यामुळें विनोदला कळून आलें नाहीं. अगदीं लहानपणापासून आपला भाऊ एम्. ए. होण्याचें स्वप्न तो पहात आला होता. परिचित माणसांपैकीं कुणी कुठलीही परीक्षा पास झाल्याची बातमी आली तर गोकुळ मुद्दाम होऊन त्याच्याकडे जाऊन त्याचें अभिनंदन करी आणि शेवटीं अत्यंत कठीण अशी एम्. ए. ची परीक्षा देऊन टाकण्यास सांगे. ऐकणारे जाणक लोक तोंड फिरवून हंसत. त्यांना कांहीं कल्पना नसे. ते प्रश्न करीत त्यावेळीं, तो ऑनर ग्रॅज्युएट झालेल्या आपल्या धाकट्या भावाची— विनोदची गोष्ट काढायला सुगवात करी. बोलतां बोलतां अगदीं नकळत विनोदचें सोन्याचें मेडलूही बाहेर येत असे. मखमलीच्या पेटीसकट तो जिन्नस गोकुळच्या खाशांत येऊन कसा पडला हें त्याला आठवत नसे. सोनाराला बोलावून ही दुर्लभ वस्तु एक दिवस आपल्या घडयाळाच्या सांखळीला अडकवून टाकावी अशी त्याची फार इच्छा होती—तसें त्यानें केलेंही असतें— पण विनोदनें तंबी दिली, असें कांहीं केलें तर साऱ्याच जिनसा तळ्यांत फेंकून देईन म्हटलें, तेव्हांच तो स्वस्थ राहिला होता. एम्. ए. चें मेडलू कसें असेल आणि ती वस्तु घरीं आली कीं कुठें कशा रीतीनें ठेवून द्यावी, याची अपेक्षा करीत गोकुळ राहिला होता.

म्हणूनच एम्. ए. चा अभ्यास सोडून विनोद दुसरीकडे जाणार असें ऐकतांच त्याच्या काळजाला बाण बसला. आत्मसंयमन करणें आज त्याला अशक्य झालें होतें. तो म्हणाला, “ बरं बरं ! पण आईला नव्या घरी नेऊन काय खायला घालणार आहेस ? ”

“ तें पहातां येईल. ” असें म्हणून विनोद निघून गेला. तोमुद्दां आपल्या आईप्रमाणें मितभाषणी होता. सारी हकीकत आईकडून आतांच कळली हें त्यानें आपल्या दादाला सांगितलें नाहीं.

गोकुळनें घरांत पाऊल टाकलें न टाकलें तोंच हावूच्या आईनें त्याला सांगितलें, कीं आई बोलवते आहे. गोकुळ सरळ आपल्या आईच्या खोलींत गेला आणि पहातो तों, ती खचल्यासारखी होऊन बिछान्यावर पडली होती. तो आलेला पहातांच ती उठून बसली आणि म्हणाली, “गोकुळ, उद्यां सकाळीं मी हें घर सोडणार.”

हीच हकिकत विनोदच्या तोंडून ऐकल्यामुळें तो मनांतल्या मनांत जळफळत होता म्हणूनच एकदम म्हणाला, “कुणी तुझ्या पायाला कांहीं दोरी बांधून ठेवली नाही आई ! वाटेल तिकडे गेलीस तरी मला त्याचें काय होय ? एकदां गेलीस कीं सुटलों—”

तोंड फिरवून गोकुळ निघून गेला. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं भवानी जाण्याच्या तयारीला लागली होती. हावूची आई तिला मदत करीत होती. गोकुळ जवळ येऊन उभा राहिला आणि ओरडून म्हणाला, “हावूची आई ! आज यांचें जाणें होत नाहीं म्हणावें ! सांगून टाक.”

आश्चर्यचकित होऊन हावूच्या आईनें विचारलें, “कां बडेबावू ?”

गोकुळ म्हणाला, “आज दशमी ना ? मुलावाळाचें घर हें, आज गेलं तर गृहस्थाच्या घरांत संकट कोसळेल. कांहीं झालं तरी आज मी जाऊं देणार नाहीं. सांगून दे तसं. वाटलें तर उद्यां जा म्हणावें.—मी घालवून दिलेंय गाडीवाल्याला.”

गोकुळ घाईघाईनें जात होता त्याला अडवून एका बाजूला धेऊन हातवारे करीत मनोरमा म्हणाली, “जात होती ब्याद—त्यांना थांबवायला गेलांत कशाला ?”

अलिकडे कांहीं दिवस गोकुळ आणि त्याच्या बायकोचें चांगलें मेतकूट जमंत आलें होतें पण आज एकदम मडकून उठून तो म्हणाला, “थांबवलें !—माझी खुषी ! घरची मालकीण ती—भलत्या दिवशीं भलत्या वेळीं अशी घरांतून निघून गेली तर तुझीं पोरंबाळं पटापट मरून जातील ना ?” असें म्हणून तितक्याच घाईघाईनें तो निघून गेला.

“आतां पहा हें !” असा उद्गार काढून संतापलेली मनोरमा नुसती टकमक पहात राहिली.

१२

दशमीनंतर एकादशी गेली, द्वादशीही गेली, आईला पाठवतां येईल असें तिथिनक्षत्र गोकुळला शोधून सांपडेना. त्रयोदशीच्या दिवशीं पुरोहित स्वतः घरीं आले आणि तो दिवस चांगला आहे असें म्हणाले, तेव्हां गोकुळ कांहीं कारण नसतां गरम झाला आणि म्हणाला, “ ज्याचें खातां त्याचा सर्वनाश का करणार तुम्ही ? जा. आपल्या कामाला जा. मी केव्हांच पाठवणार नाही कुठं माझ्या आईला ! ”

त्या दिवशीं धमकावणी मिळाल्यापासून मनोरमा स्वतः कांहीं बोलत नव्हती, आज तिनें आपल्या बापाला पाठवून दिलें. निमाई येऊन म्हणाले, “ ही कांहीं बरी गोष्ट झाली नाही बाबाजी. ”

गोकुळ कधीं वर्तमानपत्र वाचीत नसे—पण आज वाचीत बसला होता. तो म्हणाला, “ कोणती ? ”

“ विहिणवाई आपखुपीनं आपल्या मुलाच्या घरीं जायला निघाली होती— तिला आम्ही अडथळा केला हें कांहीं योग्य झालं नाही. ”

वाचीत वाचीत गोकुळ म्हणाला, “ गांवच्या लोकांनीं ऐकलें तर ते आमची बदनामी करतील. ”

अत्यंत आश्चर्यचकित होऊन निमाई म्हणाले, “ बदनामी करण्याजोगं त्यांत मला कांहीं दिसत नाही ! ”

इतके दिवस गोकुळ सासऱ्याचा मान राखून बोलत असे. आज एकदम भडकून म्हणाला, “ ही उठाटेव आपल्याला नको. माझ्या आईला मी दुसऱ्या कुणाकडे पाठवणार नाही. बस्स ! साफ सांगतो—कुणाला माझं काय करायचें असेल तें करा म्हणावं. ”

गोकुळचें हें ‘साफ सांगणें’ विनोदच्या कार्नी पोंचायला अवधि लागला नाही. रोज गाडी बोलवावी आणि परत पाठवावी, असें चाललेलें असल्यामुळें तो मनांतल्या मनांत चिडला होता. आज रागानें खवळून तो म्हणाला, “ दादा, मी आईला आज घेऊन जाणार. तुम्ही निष्कारण अडथळा करूं नका. ”

वर्तमानपत्रांत अधिकच डोकें खुपसून गोकुळ म्हणाला, “ आज तरी तें होणेंच शक्य नाही. ”

विनोद म्हणाला, “ कां शक्य नाही ? मी आतां घेऊन जाणार ! ”

त्याचा रागाचा आवाज ऐकून हातचें वर्तमानपत्र फेंकून देऊन गोकुळ म्हणाला, “ घेऊन जातो म्हटलं म्हणजे काय जातां येतं ? बाबांनीं मरतांना तिला माझ्या स्वाधीन केली आहे—तुझ्या नव्हे ! मी तिला कुठं जाऊं देणार नाहीं.”

विनोद म्हणाला, “ तो भार आपण खरोखरच घेतला असता दादा, तर अशा रीतीनें आईला रात्रंदिवस अपमान सहन करावा लागला नसता.—आई, चल नीघ. गाडी उभी आहे—” असें म्हणून विनोदनें मार्गे वळून पाहिलें तेव्हां भवानी बाहेर आली.

ती येऊन आड उभी राहिली होती हें गोकुळला माहीत नव्हतें. ती सरळ जाऊन गाडीत बसली असें पाहून गोकुळ कांहीं वेळ स्तब्ध होऊन राहिला होता. शेवटीं गाडीच्या मागोमाग जाऊन गाडी गांठून तो म्हणाला, “ नको म्हणत असतांना अशी गेलीस तर तुझा माझा संबंध रहायचा नाही—सागून ठेवतोय आई. ”

भवानीनें उत्तर दिलें नाही. गाडीवाल्याला हाक मारून विनोदनें गाडी हांकायला सांगितलें. गाडी चालू झाली तेव्हां गोकुळ गद्दिवरून म्हणाला, “ मला टाकून चाललीस आई ? मी काय तुझा मुलगा नव्हे ? तूच नाही का मला माणसांत आणलंस ? ”

गाडीच्या चाकांच्या आवाजामुळें ते उद्गार भवानीच्या कानीं गेले नाहीत पण ते विनोदच्या कानीं गेले. त्यानें बाहेर डोकावून पाहिलें—घोतराचा बोळा तोंडांत घालून गोकुळ झपाझप निघून गेला आणि आंत विनोदच्या खोलींत जाऊन दार ओढून घेऊन विछान्यावर आडवा पडला. हा प्रकार आड राहून पहात असलेले निमाई राय मात्र उद्विग्न झाले होते—पण थोड्या वेळानें दार उघडून जेव्हां तो बाहेर आला, नित्याप्रमाणें स्नान भोजन उरकून दुकानावर गेला, त्यावेळीं जेव्हां त्याच्या मुद्रेवर किंवा आचरणांत काळजी करण्याजोगें कोणतेंच चिन्ह दिसलें नाही, तेव्हां त्यांचा जीव खाली पडला—तेव्हांच विघ्नें टळलीं असें वाटून ते आपल्या कामाला लागले.—अर्थात् तोंडांत पकडलेल्या बेडकाला साप जसा हलुहलू घशाखालीं घालतो त्याचप्रमाणें आपल्या जांवयाला कशा रीतीनें काबूत आणावें या उद्योगाला ते लागले.

एकंदरीत लक्षण ठीक आहे, असें त्यांना वाटलें. बापाच्या मृत्यूनंतर गोकुळ

पिसाळत्यासारखा झाला होता. धुलक कारणानें तो चिडत असे. भवानी ज्या दिवशीं निघून गेली त्या दिवसापासून तो जसा कांहीं वेगळाच माणूस होऊन गेला होता. कुणी कांहींही बोललें तरी तो रागाला येत नसे कीं प्रतिवादही करीत नसे. तें पाहून निमाईराय खूष झाले खरे, पण 'त्यांची' मुलगी मात्र तितकीशी खूष झाली नाही. गोकुळला ती ओळखीत होती. खाण्यापीण्याच्या बाबतींत तो जेव्हां तक्रार करीत नसे, मिळेल त्यावर संतुष्ट होऊन जेवून जात असे, तेव्हां तिला भीति वाटे. लहानपणापासून तो मोठा जिभाळ होता. त्याला स्वतःला चांगल्या वस्तूंची जशी आवड होती तसेंच दुसऱ्यालाही चांगलें चांगलें खायला घालायला आवडत असे. दर रविवारी कुणाला ना कुणाला तरी तो जेवायला बोलावी. या रविवारी त्यानें कुणालाच बोलावले नाही म्हणून मनोरमेनें त्याचें कारण विचारलें.

उदासपणानें गोकुळनें उत्तर दिलें, “ तें सारं गेलं आईबरोबर ! रांधून वाढणार कोण ? ”

अभिमानपूर्वक मनोरमा म्हणाली, “ रांधायला काय नुसतं तुमच्या आईलाच येत होतं ? आम्ही नाही शिकलों ? ”

गोकुळ म्हणाला, “ तो तुझा सैपाक तुझ्या बापाभावाला घाल खायला. मला नको तो. ”

मनोरमेची आई कालीघाटावरून परत जात असतांना एक दिवस येऊन हजर झाली. सावत्रासू रागावून निघून गेली त्यामुळें विस्कळित झालेला मुलीचा संसार आवरून सुरक्षित करण्यासाठीं चार दोन दिवस रहाण्याच्या उद्देशानें ती आली होती.

पहातां पहातां संसाराचें मोडलेलें गाडें दुरुस्त होऊन सुंदर रीतीनें चालूं लागलें. मजबूत हातांनीं कासरे पकडून तो गाडा हांकीत तिचे दिवसांवर दिवस जाऊं लागले.

पहिल्या पहिल्यानें गांवच्या लोकांनीं नावं ठेवायला सुरवात केली पण कलिकालाच्या रहाटीप्रमाणें थोड्याच दिवसांत सारे विसरून गेले.

हावूच्या आईचेंघर त्याच रस्त्यावर होतें. ती मधून मधून भवानीला भेटत असे. तिच्या तोंडून या नव्या थाटलेल्या संसाराची हकिकत गोकुळला कळली पण त्याबद्दल तो बरेंवाईट असें कांहींच बोलला नाही.

त्या दिवशीं निघायच्या वेळीं गोकुळ बोलला होता, कीं इथेंच आपला संबंध तुटला. अभिमानाच्या भरांत त्यानें ते उद्गार त्यावेळीं हिशेबी घेतले नव्हते. एक महिना होऊन गेला तरीही गोकुळनें जेव्हां त्यांची चौकशी केली नाही तेव्हां त्याला तो प्रकार जाणवला. खरोखरच तो आपलें नांव टाकील, धाकट्या भावाला असा विसरून जाईल, असें एवढी रागारागी झाली असतांनासुद्धां त्याला वाटलें नव्हतें. म्हणूनच हाबूच्या आईच्या तोंडून त्याच्या सासूसासऱ्यांनीं पकें ठाण मांडल्याचें जेव्हां त्यानें ऐकलें तेव्हां तो एकदम स्तब्ध झाला.

नवीन बिन्हाड थाटल्यापासून पहिले कांहीं दिवस विनोद व्यवस्थित राहिला होता. इळुहळू त्याचें स्वरूप उघडकीला येऊं लागलें. तो आईची खिजगणति बाळगीत नाहीसा झाला. रात्रीं तो घरीं रहात नसे. सकाळीं ज्या वेळीं परत येई त्यावेळीं भवानीला इतकें दुःख होई, कीं त्याच्या तोंडाकडे मुद्दां पाहूं नयेसें तिला वाटे.

त्याला नोकरी लागली आहे एवढेंच तिनें ऐकलें होतें. पण ती नोकरी कसली, पगार किती, तें कांहीं सुद्धां तिला माहीत नव्हतें. हा प्रकार जाणवला तेव्हां तिला वाटलें, कीं मुलाला ना-वारस करण्यांत आपण जी निमित्तमात्र झालें त्यात आपली कांहींच चूक झाली नाही. तिला समाधान वाटलें तें एवढेंच. सासूसासऱ्याच्या नार्दा लागून गोकुळनें आपल्याशीं कितीही प्रतारणा केली तरी ज्या दुकानांत आपल्या नवऱ्याचा जीव गुंतून राहिला होता तें दुकान तो शाबूत ठेवतो आहे, असें पाहून आपल्या स्वर्गस्थ नवऱ्याची आठवण येऊन या क्लेशमय परिस्थितीतही तिला समाधान वाटत होतें.

अशा प्रकारें दिवसांवर दिवस जात होते. आज वैशाखी संक्रांति—दर वर्षी या दिवशीं मोठ्या थाटानें ब्राह्मणभोजन घालण्यांत येत असे. स्वतःच्या हातीं पैसे नसल्यामुळें आणि एकदोनदां सहज बोलतांना विनोदला विचारल्या-वेळीं त्याच्याकडून कांहींच उत्तर न मिळाल्यामुळें या वर्षी भवानीनें तो बेत रहित करण्याचें ठरवलें होतें.

भल्या पहाटे कुणी तरी मोठ्यानें हांका मारतो आहे असें ऐकून हाबूच्या आईनें सदर दरवाजा उघडला तेव्हां गोकुळ घाईघाईनें आत आला. त्याच्या-बरोबर बरेच लोक होते. तूप, कणीक, नानाप्रकारची मेवामिठाई, एक टोपलीभर पिकलेले आंबे त्यानें बरोबर आणले होते.

आंत येतांच तो म्हणाला, “आमच्या आळींतल्या सान्या ब्राह्मणांना आमंत्रण देऊन आलोय. त्या माकडांचं पित्त खवळेल म्हणून काहीं वर्षांचं कार्य टाकतां येत नाहीं ! आई कुठं आहे ! अजून उठली नाहीं वाटतं ! मी जातां आतां—कामासाठीं माणसं पाठवून दिलीं पाहिजेत इकडे. जशी आई तसाच मुलगा ! कुणालाच चाड नाही. मीच केली पाहिजे सारी डोकेफोड ! आईला म्हणावं हावूची आई, घटकाभय्यांत मी येतो !” असें म्हणून गोकुळ जितक्या घाईनें आला होता तितक्याच घाईनें निघून गेला.

भवानी यापूर्वीच जागी झाली होती. आड उभी राहून ती सारें कांहीं पहात होती. गोकुळ निघून जाताक्षणींच एकदम तिच्या डोळ्यांतून आसवांची बरसात सुरू झाली.

तो रविवारचा दिवस होता. ‘शनिवारची रात्र’ करून बऱ्याच उशीरानें विनोद घरी आला. तो सारा प्रकार पाहून थक झाला. हावूच्या आईच्या तोंडून सारी हकीकत कळली तेव्हां आईला उद्देशून तो म्हणाला, “दादाला कळवून इतक्यातच ती सारी व्यवस्था करायच्या ऐवजीं मला कळवलं असतंस तर बर झालं असतं. हा अपमान झालाय माझा !”

सारें कांहीं कळलें असतांही भवानीनें या बाबतींत मुळींच तोंड घातलें नाही. ती उभीच राहिली होती. गोकुळ परत आला तेव्हां त्यानें विनोदला पाहिलें न पाहिल्यामारखे केलें. सान्या कामाची व्यवस्था करीत तो घरभर वावर्स लागला. योग्य वेळीं ब्राह्मणभोजन होऊन गेलें. कुणाकडे कांहींसुद्धां न बोलतां ज्या वेळीं तो जायला निघाला, त्यावेळीं बानर्जी महाशयांनीं जमलेल्या मंडळीच्या मंडाव्यांत त्याला बोलावून घेतले आणि म्हटलें, “बैस !”

गोकुळच्या निमंत्रणावरूनच आज ते आले होते. त्याचेच पैसे कनवटीला लावून, त्याच्याच मिष्टान्नावर भरपूर ताव मारल्यावर त्या दिवसाच्या अपमानाचा सूड घ्यायला ते प्रवृत्त झाले. आजवर मुद्दुमदाराघरचें अन्न त्यांनीं कितीतरी हजम केलें होतें. म्हणूनच निमाईरायच्या प्रकरणीं मिळालेला फटका त्यांना चांगलाच जाणवला होता. सर्वासमक्ष विनोदला उद्देशून डोळे मिचकावून ते म्हणाले, “असं म्हणतों भय्या, दादाच्या आजच्या या डावाचा पत्ता लागला आहे का तुला ?”

त्यांच्या भाषणाचें धोरण अंदाजून गोकुळला संकोच वाटला

विनोद थोडक्यांत म्हणाला, “ नाही. ”

मृदुगंभीर हास्य करून बानर्जी म्हणाले, “ तर मग तो खास खटला जिकणार ! एवढा बी. ए. एम. ए. झालास भाई, पण आईला बगलेंत मारायचा हा डाव मात्र तुला कळला नाही. त्यावर आतां आणखी तो दावा ! ”

गोकुळचा चेहरा काळठिकर पडला, “ मुळीच नाही महाशय—मुळीच नाही !—” असें म्हणत म्हणत तो एकदम निघून गेला.

बानर्जी महाशय ओरडून म्हणाले, “ इथं त्याला पाऊल टाकू देऊं नकोस भय्या. तो तुझा सत्यानाश करील तेव्हां सोडील. ”

हे उद्गार देखील गोकुळच्या कानीं पोचले.

खाली मान घालून विनोद शरमिंद्रा होऊन बसला होता. दादाला तो ओळखत नव्हता असें नाही. दाखवायचें एक आणि करायचें एक असें वर्तन त्याच्याकडून कधींच झालें नसतें हेंही त्याला माहीत होतें. त्यामुळे बानर्जीचें भाषण त्याला मुळीच पटलें नाही. इतकेंच नव्हे, तर इतक्या लोकांसमोर दादाचा झालेला हा अपमान त्याला फार जाणवला.

आमंत्रित मंडळींना निरोप दिव्यावर विनोद आंत आला त्यावेळीं त्याची आई आपल्या खोलींत जाऊन झोपली होती असें त्याला दिसून आलें. झालेला प्रकार तिच्या कानीं गेलेला असावा याची विनोदला खात्री पटली.

दुकानचें काम उरकून संध्याकाळीं गोकुळ जेव्हां आपल्या घरीं आला, त्यावेळीं घरचीं माणसेंही भयंकर चेहरे बनवून बसायचा अभिनय करीत होती, असें त्याला दिसून आलें. स्वतः रायमहाशय एवढें लांब तोंड करून खाटेवर बसले होते. त्यांची मुलगी हेमूला जवळ घेऊन बापाचें अनुकरण करून खाली जमिनीवरच बसली होती.

तो आंत येतांच राय महाशय म्हणाले, “ बाबाजी, आज वेड्यासारखं वागून आपल्या आईकरवीं तुम्ही जो आमचा अपमान केला, त्याचा प्रतिकार आतां कसा व्हायचा ? ”

आधींच गोकुळचें मन अत्यंत अस्वस्थ झालें होतें, त्यांतून सान्या दिवसाच्या परिश्रमामुळे तो अतिशय थकला होता, म्हणूनच ही तक्रार ऐकल्याबरोबर त्याच्या आंगाचा भडका उडला.

स्फुंदून स्फुंदून रडत मनोरमा म्हणाली, “यापुढं जर तुम्ही तिकडे जाल तर मी गळ्याला फांस लावून वेईन !”

मुलीचा उत्साह पाहून रायमहाशयांना अवसान आलें. ते अधिकच गंभीर होऊन म्हणाले, “ती बया काय सरळ—”

बौभ्रप्रमाणें भडकून गोकुळ म्हणाला, “चूप रहो म्हणतोय ! माझ्या आईला असं कांहीं कुणी म्हटलं तर त्याला गचांडी देऊन बाहेर काढीन !” असें म्हणून तो तीरासारखा बाहेर निघून गेला.

वज्राघात झाल्याप्रमाणें रायमहाशय आणि त्यांची मुलगी एकमेकांच्या तोंडाकडे पहात राहिलीं. काय केलें हें गोकुळनें ! पूज्यपाद श्वशुरमहाशयांचा केवढा भयंकर अपमान केला हा !

१३

विनोदच्या आजूबाजूला दोस्तांचा गोतावळा गोळा झाला होता. कोर्टीत जाऊन दावा लावण्यासाठी हे लोक सारखे त्याच्या मार्गे लागले होते. दावा हरला तर नुकसान नाही, जिकला तर फायदा होईल, असें ते म्हणत. त्यांना वाटे, तसें झालें तर चैनचान करण्याच्या बाबतीत कांहीं दिवस तरी आपली चंगळ होईल.

कोर्टीत जायचें आतां एक प्रकारें ठरल्यासारखें झालें होतें. विनोदच्या वतीनें या प्रकरणीं मिटवामिटव करण्याचा उपक्रम करण्यासाठीं जे गृहस्थ गोकुळकडे गेले होते त्यांना धुडकावून गोकुळ म्हणाला, “त्या पाजी हरामखोराला मी एक दमडीमुद्रां देणार नाही. काय करायचं तें कर म्हणावं.”

एवढ्या मोठ्या मिळकतीच्या बाबतीत दावा रुजू करण्यासाठीं बऱ्याच मोठ्या रकमेची गरज होती. तेवढ्याच साठीं विनोदकडून या कामीं विलंब होत होता.

दादावर विनोदचा केवढाही राग झालेला असला तरी त्या दिवसापासून त्याचा जीव त्याच्यासाठीं तळमळत होता. एवढ्या लोकांच्या समक्ष अपमान झाल्यावेळीं निघून जातावेळची त्याच्या चेहऱ्यावरची केविलवाणी छाया त्याच्या नजरेसमोरून हालत नव्हती. त्याचें मन आंतून सारखें सांगत होतें,

‘ चुकतोयस—चुकतोयस—मोठी चूक करतोयस ! ’ अतिशय खोडसाळ आणि ओंगळ आरोप करून त्या दिवशीं दादाला निरोप दिला होता—तो दादा आतां या जन्मीं या रस्त्यानें यापुढें फिरकायचामुद्धां नाहीं असें विनोदला निःसंशय वाटत होतें.

इकडचे बरेचसे मुशिक्षित तरुण विनोदचे दोस्त झाले होते. त्या सर्वांची मद्दानभूति विनोदकडे होती. त्या दिवशीं सकाळीं ते विनोदच्या दिवाणखान्यात गोळा झाले होते. मास्तरमहाशयांनाही त्यांनीं बोलावून आणलें होतें. बराच वादविवाद झाल्यावर सर्वांनुमतें ठरलें, कीं या प्रकरणीं गोकुळला गुंतवल्या-खेरीज आतां उपाय नाही. गोकुळ खुळा आहे—अगदीं मोळा आहे—हें सर्वांना माहीत होतें—म्हणूनच त्याला खिजवून बोलायला लावायचें आणि त्याच्याच भापेंत त्याला पकडण्यासाठीं साक्षीदार उभे करायचे, असें त्यांनीं ठरवले होतें. तसें करणेंही कठीण नव्हतें.

येत्या गिवारीं सकाळीं गावांतल्या दहा पाच सन्मान्य गृहस्थाना बरोबर घेऊन गोकुळकडे जायचें आणि तिथेंच त्याला शब्दांत पकडायचें असें ठरलें होतें. या प्रसंगीं कसें बोलायचें, त्याला कसें खिजवायचें, कशा प्रकारें टिंगल उडवून विचान्या गोकुळच्या माथ्यावर कसे आरोप लादायचे,—कुणी काय बोलायचें, कुणी काय करायचें, याची प्रत्येकजण वेगवेगळ्या प्रकारें तालीम घेत होता. एकटा विनोद काय तो मुकाय्यानें बसून राहिला होता. स्वतःच्या उत्साहाच्या भरांत विनोदच्या उत्साहाचा अभाव कुणाच्याही ध्यानीं गेला नाही.

आज विनोद कामावर गेला नव्हता. जेवण उरकून आपल्या खोलींत स्वस्थपणें बसला होता. एक वाजायच्या मुमाराला, “ कुठं आहे ग हावूची आई ? जेवणं झालीं का ? ” असें म्हणत गोकुळ आंत आला.

घाबऱ्या घाबऱ्या हावूची आई बाहेर आली आणि बैठक आंथरून म्हणाली, “ नाही बडेबावू, अजून सर्वांचीं जेवणं झालीं नाहीत. ”

“ नाही अजून ? ” असें म्हणून गोकुळनें बैठकीचें आसन स्वतः उचलून सैंपाकघराच्या दारांत पसरलें. बसल्यावर तो म्हणाला, “ एक ग्लास थंड पाणी दे पाहूं हावूची आई ! वसुलीला गेलों होतों, भर दुपारच्या उन्हाच्या तडाख्यानें हैराण झालोंय अगदीं. आई कुठं आहे ग ? ”

भवानी सैंपाकभरांतच होती. त्या दिवशींची आठवण आल्यामुळें ती इतकी शरमिंदी झाली होती, कीं चट्कन् बाहेर येणें तिला कठीण गेलें. विनोद नोकरीवर गेला आहे, घरीं नाहीं, असा गोकुळचा समज होता. तो म्हणाला, “ सारं खोटं हावूची आई, सारं खोटं ! हें कलियुग बरं—धर्मकर्म कुठं राहिलें ? मरायच्या वेळीं बाबांनीं आईला माझ्या स्वाधीन करून म्हटलं, ‘ बाबा गोकुळ, ही घे तुझी आई ! ’ मी आपला तसाच सरळ भाणूस म्हणून—नाहीं तर अशा जबरदस्तीनं आईचा भार माझ्यावर टाकायची विद्याच्या बापाचीसुद्धां छाती नव्हती म्हणावं ! कां ? मी काय मुलगा नव्हे ? मनांत आलं तर या क्षणाला हाताला धरून तिला घेऊन जातां यायचं नाहीं का मला ? बाबांचं अस्सल मृत्युपत्र तें हें—तें माहीत आहे का हावूची आई ? उगीच चार ओळी खरडल्या कीं मृत्युपत्र होत नाहीं म्हणावं ! ”

हावूच्या आईनें डोळ्यानें खूण करून विनोद घरीं असल्याचें सांगितलें, त्यावेळीं पाण्याचें ग्लास खालीं ठेवून पुनः एक शब्दसुद्धां न बोलतां गोकुळ निघून गेला.

रात्रीं नऊ दहा वाजायच्या सुमाराला अकस्मात दुकानचे चक्रवर्ति भवानीच्या घरीं आले. त्यांनीं विचारलें, “ आई, बडेबाबू अजून घरीं गेले नाहींत. इथनं जेवून केव्हां गेले ? ”

आश्चर्यचकित होऊन भवानी म्हणाली, “ इथं जेवला नाहीं तो. वसुलीला निघाल्यावेळीं नुसता एक ग्लास पाणी पिऊन गेला. ”

चक्रवर्ति म्हणाला, “ आतां पहा ! बडेबाबूचा आज वाढदिवस. घरीं भांडून बाहेर पडले. म्हणाले, ‘ आईचा प्रसाद घ्यायला जातो ! ’ म्हणजे सारा दिवस जेवलेच नाहींत वाटतं ! ”

ती हकीकत ऐकून भवानीच्या हृदयानें ठाव सोडला. शेजारच्या खोलींत विनोद होता. चक्रवर्तीचा आवाज ऐकून थट्टेच्या स्वरानें म्हणाला, “ कसं काय चक्रवर्तिमहाशय, निमाई रायच्या अंमलाखालीं कसं काय चाललेंय तुमचं ? ”

आश्चर्यचकित होऊन चक्रवर्ति म्हणाला, “ निमाई राय ? राम तूं !—दुकानांत पाऊल टाकायची शहामत आहे का त्याची ? ”

विनोद म्हणाला, “ दादाला तो गिळून बसलाय म्हणे ! ”

भवानीला उद्देशून चक्रवर्ति हंसून म्हणाला, “या जोंवर हयात आहेत तोवर तसें होणें शक्य आहे का छोटेबाबू ? मला घालवून देऊन सर्वांचा मालक व्हायला आला होता बेटा—पण आईच्या एका शब्दासारशीं सारं कांहीं ठासळलें. आतां इकडून तिकडून चार गप्पा मारून आडहातानं चार पैसे कनवटीला लावीत असेल तेवढेच—नाहींतर दुकानच्या गळ्यांत आतां हात घालायची ताकद नाही त्याची !”

त्या दिवशींची सारी हकीकत त्यांनीं विनोदला तपशीलवार सांगितली. ते म्हणाले, “बडेबाबू म्हणजे भारीच सरळ माणूस कीं नाहीं, कुणाचे मारपेंच त्यांना कळत नाहींत. तसें असलें तरी काय झालें—बापाच्या आणि आईच्या ठिकाणची त्यांची भक्ति मात्र निश्चल आहे. म्हणूनच ते म्हणाले, कीं आईनें दिलेला हुकूम रद्द करणं मला शक्य नाहीं. त्यामुळंच तिकडे एवढी भांडाभांड, एवढी रडारड सुरू आहे.—तरी त्यांचं एकच उत्तर—‘नाहीं, तें होणं नाहीं—हा माझ्या बाबांचा हुकूम—हा आईचा हुकूम !’ म्हणूनच बाबू, होतो त्याच अधिकारावर आहें मी—अन् पूर्वींसारखेंच सारं कांहीं चाललेंय.”

विनोदच्या दोन्ही डोळ्यांतून सळसळून पाणी आलें. चक्रवर्ति सांगत होता, “—असला दादा कधीं कुणाला लाभला होता का छोटेबाबू ? सदा तांडीं विनोद आणि विनोद ! ‘माझ्या विनोदसारख्या परीक्षा कुणी दिल्या आहेत ? माझ्या विनोदसारखा विद्वान कोण आहे ? माझ्या विनोदसारखा भाऊ कुणाला लाभला आहे ?’ ही त्यांची सदाची भाषा ! लोकांनीं तुमच्या नांवें काय काय म्हणून सांगितलें—तेव्हां माझ्याकडे येऊन ते हंसून म्हणाले, ‘चक्रोत्ति मशाय, साले नुसते माझ्या भावाच्या मत्सरानं जळताहेत म्हणून बदनामी करताहेत त्याची !’ त्यांच्या बोलण्यावर विश्वास ठेवीन इतका मी पागल आहे असं वाटतंय सात्यांना !”

थोडा वेळ थांबून तो म्हणाला, “—परवां कुणी काशीचा एक पंडित आला होता, तुमचें मन ताळ्यावर आणतों म्हणून सांगून एकशें आठ सोन्याच्या तुळशीपत्रांची किंमत म्हणून बडेबाबूंकडून पांचशें रुपये उकळून घेऊन गेला ! मी किती ‘नको नको’ म्हटलें पण ऐकलें नाहीं त्यांनीं. म्हणाले, ‘माझा विनोद ताळ्यावर येईल, माझा विनोद एम्. ए. होईल, तर जाईनात का माझे पांचशें रुपये !’”

विनोदनें डोळे पुसले. गहिंवरल्या आवाजानें तो म्हणाला, “ माझ्यासाठीं म्हणून किती लोक दादाला फसवून कितीतरी पैसे नेताहेत, असं मी मुद्दां ऐकलें होतं चक्रोत्ति मशाय. ”

आवाज खालीं आणून चक्रवर्ति म्हणाला, “ त्या जयलाल बानर्जीनं काय कमी पैसे मागलेयत छोटेबाबू ? तो बेटा तर मुलखाचा नल्ल्याग !—” असें म्हणून वैकुण्ठच्या मृत्यूनंतर विनोदचा पत्ता लावण्यासाठीं मास्तरमहाशयांनीं केलेल्या उपद्रवापांची हकीकत त्यानें सांगितली.

या बाबतींत भवानी एकही शब्द बोलली नाहीं. तिच्या डोळ्यांतून श्रावणाचा पाऊस कोसळत होता. निरोप घेऊन चक्रवर्ति निघून गेल्यावर विनोद जाऊन विछान्यावर पडला. सारी रात्र त्याला झोंप लागली नाहीं. असा अस्वाभाविक प्रकार कां झाला, बापानें आपला वारसा असा कां नाकारला, आपल्याला आपला वांटा द्यायला दादा कां तयार नाहीं वगैरे सर्व हकीकत आज चक्रवर्तीच्या तोंडून कळल्यामुळें तेच विचार त्याच्या डोक्यांत माग्वे थमान घालीत होते.

विनोदचे कांहीं उपद्रव्यापी दोस्त गांवांतल्या कांहीं सन्मान्य लोकांना बरोबर घेऊन एका रविवारीं सकाळीं गोकुळच्या बैठकखान्यांत हजर झाले. गोकुळ दुकानीं जायला निघाला होता. एवढे लोक एकाएकीं आलेले पाहून तो तटस्थ झाला. विशेषतः डेप्युटीबाबू आणि सदरवाले गिरीशबाबू आलेले पाहतांच त्यांना कुठें बसवावें, काय करावें, हेंच त्याला सुचेना. विनोद मात्र एवढेंसें तोंड करून मुकाट्यानें एका बाजूला जाऊन बसला. त्याच्या चेहऱ्याकडे पाहिलें म्हणजे त्याला कुणीतरी पकडून बळी द्यायला आणलें असावें, असा भास होत होता.

बानर्जीमहाशय आले होतेच. बोलायला सुरवात केली ती त्यांनींच.

पहातां पाहतां गोकुळचा चेहरा लालीलाल झाला. तो म्हणाला, “ अस्स ! तेव्हांच एवढे लोक आले हे ! जा—खुशाल फिर्याद करा. या दळभद्याला मी एक दमडीमुद्दां देणार नाहीं. हा दारू पीतो—”

सारेच बोलेनासे झाले. बानर्जीमहाशय टिंगल करण्याच्या ढंगानें हंसून

म्हणाले, “ हो, दारू पितो !—पण दारू पितो म्हणून त्याचा हक्काचा वाटा कांहीं अडकावून ठेवतां येत नाही तुला ? बाप मरायला टेकला असतां—तो शुद्धीवर नसताना त्याच्याकडून बनावट मृत्युपत्र तं लिहून घेतलं नाहींम, याला पुरावा काय ? ”

गोकुळ एकदम भडकून उठला. मोठ्याने किंचाळून तो म्हणाला, “बनावट केलं ? कोण साला म्हणतोय असं ? ”

गिरीशबाप वृद्ध माणूस—ते शातपणे म्हणाले, “ गोकुळबापू, असे भडकू नका. थंडपणानं उत्तर द्या. ”

वानर्जीमहाशयांना पूर्वापासून साऱ्या हकीकती माहीत होत्या. डोळे गरगर फिरवीत ते म्हणाले, “ तर मग कोर्टांत उभं राहून तुझ्या आईला साक्ष द्यावी लागेल गोकुळ. ”

त्यांच्या अंदाजाप्रमाणे गोळी बरोबर लागू पडली. गोकुळ बेफाम होऊन म्हणाला, “ काय म्हटलं ? माझ्या आईला कोर्टांत उभी करणार ? साक्षी-दाराच्या पिंजऱ्यांत ? घेऊन जा तुमची सारी दौलत—घेऊन जा ना !—कांहीं नको मला. मी कोर्टांत उभा राहणार नाही. आईला घेऊन मी काशीयात्रेला जाईन. ”

निमाई राय देखील तिथें हजर होते. डोळा घालून ते म्हणाले, “ अरे ! अरे ! थांब ना गोकुळ, काय—काय चाललंय हें ? काय बोलतांहांत ? ”

गोकुळनें तें भाषण कांहीं घेतलें नाहीं. सर्वांच्या समोर उजवा पाय वर उचलून विनोदला उद्देशून तो तसाच ओरडून म्हणाला, “ ये रे दळभट्टा, इकडे ये.—हा पाय पुढं केला आहे—मार याच्यावर हात अन् साग, कीं तुझा दादा बदमाश आहे ! या घटकेला जर सारी इस्टेट तुला देऊन टाकली नाही तर वैकुण्ठ सुजुमदारांचा मुलगाच नव्हे. ”

निमाई रायच्या तोंडचें पाणी पळालें. ते म्हणाले, “ हं ! हं ! हं काय चाललंय बाबाजी ? करूं दे त्यांना किर्याद. कोर्टांत जें व्हायचें असेल तें होईल ! या शपथा अन् दिव्य कशाला ? चला, चला. घरांत चला—” असें म्हणून त्याचा हात धरून ते ओढूं लागले.

पण विनोदनें नजर वर करून पाहिलें नाहीं. एका शब्दानें उत्तर दिलें नाहीं. तो तशाचा तसा मुकाट बसून राहिला होता.

जोरानें हात सोडवून घेऊन गोकुळ म्हणाला, “ नाही. एक पाऊलसुद्धां हलणार नाही ! ”

वरःपाहून तो म्हणू लागला, “—बाबा ऐकताहेत वर ! मरायच्या वेळेला ते म्हणाले होते, ‘ गोकुळ, ही सारी मिळकत आहे तुम्हां दोघां भावांची. त्याचा जो योग्य वांटा असेल तो देऊन टाक त्याला तो ताळ्यावर येईल तेव्हां. ’ वरून बाबा पहाताहेत—ती मिळकत मी यक्षासारखी जपतो आहे—कधीं हा ताळ्यावर येतो अन् कधीं मी त्याला घरीं परत आणतो—रात्रंदिवस देवाला हांक घालीत मी वाट पहातोय त्या दिवसाची ! अन् हा म्हणतोय मला बदमाश ! ये,—असा पुढें ये दळभट्ट्या, माझ्या पायाला हात लावून या सर्वांच्या समोर सांग, कीं तुझा वडील भाऊ अपहार करून बसलाय या दौलतीचा म्हणून ! ”

जमलेली इष्टमित्र मंडळी पुढें सरसावण्यासाठीं विनोदला चोर्हीकडून लोटूं लागली—पण तो उठेना.

वानर्जीमहाशयानीं पुढें येऊन त्याचा हात धरून त्याला जोरानें ओढलें आणि म्हटलें, “ बोल ना विनोद !— मार त्याच्या पायावर हात ! भितोस कशाला ! अशी संधि पुन्हां केव्हां येणार ? ”

विनोद उठून उभा राहिला आणि म्हणाला, “ नाही—खरोखरच अशी संधि पुन्हा यायची नाही—” असें म्हणून तो दोन पावलें पुढें आला आणि म्हणाला, “—तुमच्या पायाला हात लावून सांगतो दादा,—शपथ घेतों—मी दारूच्या असो कीं नमो, पण दादा, तुम्हांला मी ओळखतो. तुमच्या पायाला हात लावून जर तुम्हांला मी बदमाश म्हटलें दादा, तर इथल्या इथं हा माझा उजवा दात तुटून पडेल. मी तें म्हणत नाही—पण या पायाला हात लावून आज शपथ घेतों, कीं यापुढें मी दारूला हात लावणार नाही. मला आशीर्वाद द्या दादा, कीं यापुढें ‘ हा माझा धाकटा भाऊ ’ असं अभिमानानें म्हणायला तुम्हांला संकोच वाटणार नाही. तुमचा मान राखून तुमच्या पायातळीं चिरकाल मी सुखानें राहीन, एवढाच मला आशीर्वाद द्या !—” असें म्हणून पुढें केलेल्या त्या आपल्या वडील भावाच्या पायावर विनोदनें आपलें मस्तक ठेवलें.

एकादशी बैरागी

कालीदोह हा गांव मुख्यत्वेकरून ब्राह्मणवस्तीचा होता. इथल्या गोपाळ मुखर्जीचा मुलगा अपूर्व हा लहानपणापासूनच एक नमुनेदार मुलगा म्हणून समजला जात असे. गेली पांच-सहा वर्षे कलकत्त्याच्या हॉस्टेलमध्ये राहून ऑनर्स घेऊन बी. ए. पास होऊन आतां जेव्हां तो घरी परत आला, तेव्हां गांवांत चोहीकडे त्याची नाम्ना व्हायला सुमार राहिला नाही.

गांवांत एक मोडकेंतोडकें हायस्कूल होतें. त्याचे समवयस्क विद्यार्थी इतक्यांतच शिक्षण संपवून किंवा शाळा सोडून निघाले होते, ते संध्यापूजेचें आपलें ब्राह्मणाचें कर्तव्य सोडून केसांना छाट देऊन बसले होते. पण कलकत्त्याहून परतलेला हा ग्रॅज्युएट मुलगा केसाना छाट दिल्याशिवाय परत आला, इतकेंच नव्हे, तर डोक्यावर चागली वितीहून मोठी शेंडी ठेवून आला, हें पहातांच नुसते गांवांतले मुलगेच काय, पण त्या मुलांचे बाप-आजे सुद्धा आश्चर्याने थक्क होऊन गेले.

तो शहरांत होता त्यावेळीं प्रत्येक सभासमितींत भाग घेतल्यामुळे मोठमोठ्या ज्ञानी विभूतींची प्रवचने ऐकून सनातन हिंदुधर्मातील अनेक गूढ रहस्यांच्या मर्माचा भेद करून आपल्या गांवीं आला होता.

गांवांत येतांच त्याने आपले स्नेहीसोबती गोळा करून अट्टाहासानें प्रचारकार्य सुरू केलें होतें. हिंदुधर्मासारखा दुसरा सनातन धर्म नाही, त्यांतील प्रत्येक व्यवस्था विज्ञानसंमत आहे, शेंडीची वैद्युतिक उपयुक्तता, देहरक्षणासाठीं उपयुक्त असलेली संध्यापूजेतील तंत्रांची उपकारिता, स्नान-आचमन-प्रभृति पद्धतीतील रासायनिक प्रतिक्रिया, वगैरे वगैरेबद्दलच्या आजवर न ऐकलेल्या तात्त्विक व्याख्या त्याच्या तोंडून ऐकून गांवांतल्या लहानापासून थोरापर्यंत सारेच थक्क होऊन गेले.

थोड्याच काळांत त्याचा परिणाम दिगू लागला. पुष्कळांनीं शेंडी ठेवायला सुरवात केली. कित्येक संध्यापूजा करूं लागले. एकादशीचा उपास, व्रतं-वैकल्ये, गंगास्नान वगैरे करण्यांत त्यांनीं घरच्या बायकामंडळींनाही मागें टाकलें. हिंदुधर्माचा पुनरुद्धार, देशोद्धार वगैरे मोठमोठ्या शब्दांनीं ग्रामस्थ तऱ्हांनीं दशदिशा दणाणून टाकायला सुरवात केली.

बुद्रुक लोक म्हणूं लागले, “ गोपाळ मुखर्जीचं भाग्य मोठें. आई लक्ष्मीची जशी कृपादृष्टि, तसाच कुलदीपक मुलगाही पोटीं आला. नाहीतर या कलिकालात चारदोन इंग्रजी परीक्षा पास होतांच किती जणांची श्रद्धा धर्मावर रहाते आहे ? ”

अर्थात् त्या गांवच्या पंचक्रोशींत अपूर्व म्हणजे एक तितकीच अपूर्व व्यक्ति ठरूं लागली. त्यानें स्थापन केलेल्या हिंदुधर्मप्रचारिणी, धूम्रपान-निवारिणी आणि दुर्नीतिदलिनी अशा तीन तीन सभांच्या सभासदांनीं गांवच्या शेतकरीशृद्धांपर्यंत सर्वत्रांना हवालदिल करून सोडायला सुरवात केली.

पांचकडी तेवर ताडी पिऊन आपल्या बायकोला मारतो, असें कळतांच ते आपले सैनिक घेऊन तिथें हजर झाले आणि पांचकडीला त्यांनीं असें बडवून काढलें, कीं दुसऱ्याच दिवशीं पांचकडीची बायको आपल्या नवऱ्याला घेऊन आपल्या माहेरीं पळून गेली !

भगा कावरा भल्या रात्री नदीच्या कपारींत मासे मारून परत येत असतांना गांजाच्या तारेंत विद्यासुंदरमालिनीच्या लावण्या म्हणत असे. ब्राह्मणाज्यांतल्या अविनाशच्या कार्नी ती गोष्ट गेली तेव्हां त्यानें नाक फुटून रक्त बाहेर येईपर्यंत भगाला बडवले तेव्हांच सोडलें !

दुर्गा डोमाचा चौदापंधरा वर्षांचा मुलगा विडी ओढीत शेतावरून जात होता. अपूर्वच्या एका सैनिकानें तें पाहिलें. त्याच्या हातातली विडी काढून घेऊन त्या जळत्या विडीनें पाठीला फोड येईपर्यंत चुरका दिला तेव्हां त्यानें त्याला सोडलें !

अशा प्रकारें अपूर्वची हिंदुधर्मप्रचारिणी आणि दुर्नीतिदलिनी सभा गारुड्याच्या आंब्याच्या झाडाप्रमाणें देखतां देखतां फुलांफळांनीं वाढत जाऊन कालीदोह गांवाला व्यापून बसली.

यानंतर गांवाच्या मानसिक उन्नतीकडे नजर टाकायचा प्रयत्न करतांना अपूर्वला असें दिसून आलें, कीं शाळेंतल्या लायब्ररीत शशिभूषणच्या चित्रांतील दीड चित्र आणि बंकीमबाबूच्या अडीच कादंबऱ्यांपलीकडे कसल्याच पुस्तकांचा तिथें संग्रह नव्हता. या लायब्ररीच्या दैन्याच्या पायीं हेडमास्तरला शक्य तितकी तंत्री देऊन झाल्यावर शेवटीं लायब्ररीची तन्दुरुस्ती करण्यासाठीं त्यानें स्वतःच कंबर बांधली. सभासदत्वाची वर्गणी वसूल करायच्या चोपड्या तयार झाल्या, घटना तयार झाली, घटनेचे नियम तयार झाले आणि विकत घ्यायच्या पुस्तकांची यादीही तयार करण्यांत आली.

या तरुणांचा धर्मप्रचाराबद्दलचा उत्साह गांवच्या लोकांनीं आजवर कसाबसा सहन केला होता. पण एकदोन दिवसांतच वर्गणी वसूल करायचा दौरा सुरू होतांच, ब्राह्मणांपासून शूद्रांपर्यंत, भिकाऱ्यांपासून गृहस्थांपर्यंत, सारेच लोक इतके घाबरून गेले, कीं चोपड्या बगलेला लावून येणारा तरुण समोर दिसला रे दिसला, कीं प्रत्येक जण घराचें दार बंद करून घेऊं लागला.

धर्मप्रचार आणि दुर्नीतिदलन करायचा मार्ग जेवढा लंबाचवडा होता त्या मानानें लायब्ररीसाठीं पैसे गोळा करण्याचा मार्ग त्याच्या शतांशांतल्या एकांशाइतकाही प्रशस्त नव्हता, असें त्यांना दिसून आलें. आतां कुणाला गांठावें याचा विचार अपूर्व करित होता तांच अचानक एक महत्त्वाची गोष्ट त्याच्या नजरेला आली.

शाळेपासून थोड्या अंतरावर एक पडित घर होतें त्याचा चौथरा एके दिवशीं अपूर्वच्या नजरेला आला. चौकशी करतां कळलें, कीं तें घर एकादशी बैराग्याचें होतें. तपास करतांना असें कळून आलें, कीं कसला तरी सामाजिक अपराध केल्यामुळें गांवच्या ब्राह्मणांनीं त्याचे न्हावी, भोबी, वाणी आणि गुडगुडीपाणी बंद केल्यामुळें दहा वर्षांपूर्वी तो गांव सोडून गेला होता. दोन कोसांपलीकडे असलेल्या बारुईपूर गांवीं आतां त्यानें वस्ती केली होती.

माणूस पैशाला मोठा चिकट होता. चांगले पैसे राखूनही होता. त्याचें मूळचें नांव आतां सारेच विसरून गेले होते. त्याचें नांवसुद्धां काढायचें नाहीं अशी पूर्वी केव्हां एकदां व्यवस्था झालेली असल्यामुळें, तें न वापरलेलें नांव आतां धुऊन पुसून पार नाहींसें झालेलें होतें. तेव्हांपासून 'एकादशी' याच नांवानें हे बैरागीमहाशय सुप्रसिद्ध झाले होते.

टाळी देऊन अपूर्व म्हणाला, “पैसेवाला का ? पैशाची मगरमिठी का ? वाळीत टाकला होता म्हणतां ? तर मग या बेथ्याला लायबरीसाठी जरूर असलेली अर्धी तरी रक्कम द्यायला भाग पाडलंच पाहिजे. नाहीतर तिथं सुद्धां न्हावीधोबी गुडगुडीपाणी बंद करायला लावायचं. बारईपूरचा जमींदार तर माझ्या अक्काचा मामेसासरा ! ”

सारे तरुण उसळून उठले. डोनेशनच्या यादीत बैराग्याच्या नांवावर भला मोठा आंकडा टाकून सुद्धां बसले.

एकादशी बैराग्याकडून पैसे वसूल करण्यांत येणार, नाहीतर अपूर्व आपल्या अक्काच्या मामेसासऱ्याकडून बारईपूर गावांत त्याच्यावर बहिष्कार टाकवणार, ही बातमी कळतांच स्मृतिरत्न रसिकमहाशय लायबरीच्या कल्याणार्थ तरुणांना उपदेश देण्यासाठी स्वयंरफूर्तीने पुढें सरसावले. चांगली भली मोठी रक्कम दिली नाही तर या बेथ्याच्या कालीदोहमधल्या घराचा एक दगडसुद्धां राहू द्यायचा नाही, अशी त्याला तंबी द्यायला त्यांनीं सांगितलें. एकादशी जरी त्या घरांत रहात नव्हता, तरी या वडिलोपार्जित वास्तवर त्याचा अगदीं जीव होता, हें स्मृतिरत्न महाशयाना माहीत होतें.

त्याला एक कारण झालें होतें. एक वर्षापूर्वी ही जमीन खरेदी करून स्वतःच्या बागेला सामिल करून घेण्याच्या उद्देशानें त्यांनीं खूप प्रयत्न करून पाहिला होता, पण तो सफल झाला नव्हता ! एकादशीकडे त्यांनीं ही गोष्ट काढली, त्यावेळीं अगदीं साळसूद माणसाप्रमाणें कानांत बोटें घालून तो म्हणाला होता, “एवढी गोष्ट मात्र काढूं नका भटजीमहाराज ! या टीचभर जमिनीसाठीं ब्राह्मणाकडून पैसे घेणं मला मुळींमुद्धां पटायचं नाही. ब्राह्मणाच्या सेवेला ही जमीन लागली तर माझ्या सात पिढ्यांचं भाग्य फळाला आलं असं मी समजेन ! ”

त्याचे ते उद्गार ऐकून स्मृतिरत्न महाशयांच्या अंगावर रोमांच उभे राहिले. देवाब्राम्हणांवरची त्याची ही असाधारण भक्ति-श्रद्धा पाहून तोंड फाटेपर्यंत त्यांनीं त्याची स्तुति केली. त्यावेळीं एकादशी हात जोडून नम्रपणानें म्हणाला, “—पण काय माझं दुर्भाग्य आहे पहा भटजीमहाराज, सात पिढ्यांची ही वास्तु मला हातसांड करतां येत नाही. मरायच्या वेळेस बाबांनीं आपल्या गळ्याची शपथ घालून मला सांगितलं, कीं खायला अन्न नाही मिळालं

तरी बेहेत्तर पण ही वडिलांची वास्तु कधी हातची जाऊं देऊं नकोस—”
वगैरे, वगैरे !

त्याची ही लफंगेगिरी स्मृतिरत्न महाशय विसरले नव्हते. चार पांच दिवसां नंतर एके दिवशीं सकाळीं ही तरुणांची सेना दोन कोस रस्ता तुडवीत एकादशी बैराग्याच्या दारीं येऊन दाखल झाली. त्याचें घर अखेच विखल-मातीचें होतें, पण सारवून रंगवून त्याला सौंदर्य आणलेलें होतें. घर पहातांच वाटे, कीं इथें कुठें तरी लक्ष्मीची वस्ती आहे.

एकादशी बैराग्याला यापूर्वीं अपूर्व किंवा त्याच्या सेनेतील कुणीही पाहिलें नव्हतें. अर्थात् अंगणांत पाऊल टाकतांच त्यांना एक प्रकारची शिसारी आली. हा माणूस पैशाचा मगर असो कीं सुसर असो, लायबरीच्या बाबतींत बोटभर माशाइतका देखील याचा उपयोग व्हायचा नाही, असें त्यांना निःसंशय वाटलें.

एकादशीचा पेशा तागाच्या व्यापाराचा होता. त्याचें वय साठीपलिकडे गेलें असावें. देह जितका जीर्ण, तितकाच शुष्क होता. गळाभर तुळशीच्या माळा होत्या. तो दाढीमिशी काढीत असे. चेहऱ्याकडे पाहिलें तर असें वाटे, कीं या माणसाच्या ठायीं एक थेंबभरसुद्धां ओलावा नसेल. स्वतःच्या देहांतून निघालेला रस उकळायला चरकांत घातलेला ऊसच शेवटीं जसा सर्पण म्हणून उपयोगी पडतो, तसाच हा माणूस माणुसकीचा रस पिळून काढल्यावर माणसाच्या जातीला भाजून काढण्यासाठीं ‘महाजन’ होऊन बसला आहे, असा भास होई !

त्याच्या चेहऱ्याकडे पहातांच अपूर्व मनांतल्या मनांत एकदम खचला. ओटीवर सर्वत्र गादी अंथरली होती. तिथे मध्यभागीं एकादशी बैराग्याची स्वारी विराजमान झाली होती. त्याच्यासमोर एक लाकडी पेटी होती आणि एका बाजूला हिशेबाच्या खातेवह्या रचून ठेवलेल्या होत्या. मागें, पुढें, ओटीवर, ओटीखालीं, अंगणांत, निरनिराळ्या वयाचीं, निरनिराळ्या घरांतलीं माणसें—पुरुष—बायका—उतरल्या चेहऱ्यानें बसून राहिलीं होती. कुणी कर्ज मागायला आले होते, तर कुणी व्याज द्यायला आले होते, तर कुणी नुसतेच मुदतीची याचना करायला आले होते. त्यांच्या चेहऱ्याकडे पाहिलें, कीं त्यांच्यापैकीं एकसुद्धां माणूस कर्जफेड करण्यासाठीं आला असावा असें वाटत नव्हतें.

एकाएकी बरीचशी अपरिचित गृहस्थ माणसांचीं मुलें दारीं आलेलीं पाहून एकादशी आश्चर्यचकित झाला. हातांतली स्लेटपाटी बाजूला ठेवून त्याचा गुमास्ता म्हणाला, “कुठून येणं झालं ?”

अपूर्व म्हणाला, “आम्ही कालीदोहचे.”

“महाशय, आपण ?—”

“आम्ही सारे ब्राह्मण आहोंत.”

ब्राह्मण म्हणून ऐकतांच एकादशी घाईघाईनें उठून उभा राहिला आणि मोठ्या विनयानें खालीं वांकून प्रणाम करून म्हणाला, “बसायची कृपा व्हावी.”

आलेले सारे लोक बसले तेव्हां एकादशीही बसला. गुमास्त्यानें विचारलें, “काय उद्देशानें येणं झालं ?”

लायब्ररीच्या आवश्यकतेबद्दल प्रास्तविक भाषण करून अपूर्वनें वर्गणीबद्दल गोष्ट काढायला सुरवात केली तेव्हां एकादशीचें तोंड दुसऱ्याच बाजूकडे वळलें. भिंतीच्या आड बसलेल्या एका बाईला उद्देशून तो म्हणाला, “तुला काय वेड लागलेंय हारूची आई ? व्याजाचे पैसे झालेयत एकूण सात रुपये दोन आणे. त्यांतल्या दोन आण्यांवर पाणी सोडण्यापेक्षां माझ्या गळ्यावर पाय देऊन हातांनीं जीम ओढून मारीत कां नाहीस मला ?”

त्यानंतर त्या दोघांमधें ओढाताण सुरू झाली. दोन आण्यांच्या पैशांवर जसें कांहीं त्यांचें जिणेंमरणें अवलंबून राहिलें होतें ! हारूची आई जितकी चिकट होती तितकाच एकादशीही आपला शब्द दातीं धरून बसला होता. तें तंटाभांडण सुरू होतें—तरीही उशीर होतो आहे असें पाहून अपूर्व मधेंच म्हणाला, “आमचं हें लायब्ररीबद्दलचं बोलणं—”

एकदा जरा मान वळवून एकादशी म्हणाला, “जी. जरा थांबा हं !—काय रे नफर, माझ्या डोक्यावर पाय देऊन बुडवणार आहेस का रे मला ? आधीं घेतलेले दोन रुपये अजून दिले नाहीस अन् आतां आणखी एक रुपया मागतोस ? लाज नाही वाटत ? बरं—व्याजबीज कांहीं आणलेयस ?”

बटवा सोडून नफरनें एक आण्याचे पैसे बाहेर काढतांच एकादशी डोळे वटारून म्हणाला, “तीन महिने झाले ना रे ! आणखी दोन पैसे कठें आहेत ?”

नफर हात जोडून म्हणाला, “ आणखी नाहीत धनी. हातींपाशीं पडून एका दोस्ताकडून हे चार पैसे उसने आणले आहेत. आतां बाजारच्या दिवशीं बाकीचे दोन पैसे घेऊन येईन. ”

पुढें डोकावून पाहून एकादशी म्हणाला, “ तुझा तो खिसा झाडून दाखीव पाहूं. ”

खिसा उलटून दाखवून नफर छाती फुलवून म्हणाला, “ दोन पैशांसाठीं खोटं कशाला बोलूं धनी ? हातीं पैसा असून नाहीं म्हणेल त्या साल्याच्या तोंडांत पडो माती !—अगदीं सांगून ठेवतो ! ”

त्याच्याकडे रोखून पाहून एकादशी म्हणाला. “ चार पैसे तुला उसने मिळाले, तसेच आणखी दोन नसते का मिळाले ? ”

नफर रागारागानें म्हणाला, “ अगदीं शपथेवर सांगतो धनी, खोटं बोलेल त्याच्या तोंडांत माती—”

अपूर्वच्या आंगाचा भडका भडका झाला. समोर दिसत असलेला प्रकार असह्य होऊन तो म्हणाला, “ मोठे चांगले माणूस दिसतां तुम्ही महाशय ! ”

एकादशीनें एकदां नुसतें वळून त्याच्याकडे पाहिलें पण उत्तर दिलें नाही. अंगणापलीकडच्या रस्त्यावरून पराण चांभार जात होता. त्याला हातानें खूण करून बोलावून एकादशी म्हणाला, “ पराण, या नफरच्या खिसाकडोसरीला एकदां चापसून पहा पाहूं—दोन पैसे आहेत कीं नाहीत पहा. ”

पराण येतो आहे असें पाहातांच नफर रागारागानें उठला आणि कडोसरीचे दोन पैसे काढून त्यानें एकादशीच्या समोर फेंकले. त्याच्या या बेअदबीबद्दल एकादशीला एवढासुद्धां राग आला नाही. गंभीर मुद्रेनें पेटी उघडून त्यानें ते सहा पैसे आंत टाकले आणि गुमास्त्याला म्हटलें, “ घोपाळमहाशय, नफरच्या नांवें व्याजाची रक्कम जमा करून द्या.—काय रे, आणखी एक रुपया कशाला हवा तुला ? ”

नफर म्हणाला, “ जरूर असल्याशिवाय काय मागायला आलोंय ? ”

एकादशी म्हणाला, “ मग आठ आणे घेऊन जा तर. आरुखा रुपया घेऊन गेलास तर उगीच कुठं तरी घालवून बसशील. ”

त्यानंतर दोघांची बरीच बाचाबाची आली. शेवटीं नफर बारा आण्यांचे पैसे कर्जाऊ घेऊन बसला.

दिवस वर येत चालला होता. वर्गणीची यादी एकादशीच्या पुढे करून अपूर्वचा हस्तक अनाथ म्हणाला, “ जे कांहीं द्यायचं असेल ते देऊन टाका. आम्हांला आतां बसायला वेळ नाही. ”

एकादशीने यादी हातीं घेतली आणि जवळजवळ पंधरा मिनिटेंपर्यंत काळजीपूर्वक त्याने तिचे निरीक्षण केले. शेवटीं एक सुस्कारा टाकून यादी परत देत तो म्हणाला, “ मी म्हातारा माणूस, माझ्याकडे कसली वर्गणी मागतां ? ”

कसाबसा राग गिळून अपूर्व म्हणाला, “ म्हाताऱ्यांनीं पैसे द्यायचे नाहीत, तर काय पाळण्यांतल्या बाळाकडे पैसे मागायचे ? ”

या प्रश्नाचे सरळ उत्तर न देतां एकादशी म्हणाला, “ आज वीस वर्ष ही शाळा चालू आहे, मग आजवर कुणीच कशी लायब्ररीची गोष्ट काढली नाही बाबांनीं ? ते जाऊ दे. तसं हें काम काहीं अगदीं वाईट नाही. प्रत्यक्ष माझी पोरं पुस्तकं वाचोत कीं न वाचोत, पण माझ्या गांवचीं चार मुलं तर वाचतील ? होय कीं नाही घोषाळमहाशय ? ” घोषाळ मान हलवून काय म्हणाला तें कांहीं कुणाला कळलें नाही. एकादशी म्हणाला. “—ठीक, ठीक, वर्गणी द्यायला माझी हरकत नाही. केव्हां तरी एक दिवस येऊन चार आणे घेऊन जा. कसं घोषाळ ? यापेक्षां कमी देणं बरं दिसायचं नाही. एवढ्या दूर अंतरावरून मुलं पायपीट करीत आलीं ! कसं का असेना, चार लोक नांव घेतात ना ? आणखी पुष्कळ लोक आहेत इथं—त्यांच्याकडे तर हे गेले नाहीत ! असंच कीं नाही ? ”

अपूर्व इतका संतापला होता, कीं त्याच्या तोंडून शब्द बाहेर फुटेना. अनाथ म्हणाला, “ या चार आण्यांसाठीं का आम्ही एवढे दूरवर आलों ? अन् ते चार आणे सुद्धां आज नव्हे, केव्हां तरी एकदां येऊन घेऊन जायचे ! ”

‘ चुक्-चुक् ’ करीत माथें हलवीत एकादशी म्हणाला, “ हक्काच्या व्याजाचे सदां पैसे वसूल करण्यासाठीं मला आतां केवढी ओढाताण करावी

लागली तें पाहिलंत ना तुम्हीच ? आतां ही तागाची विक्री झाल्याशिवाय वर्गणीचे पैसे द्यायची सोय—”

रागानें अपूर्वचे ओठ थरथर कापूं लागले. तो म्हणाला, “वेळ आली तर आजमुद्रां न्हावीघोबी बंद करूं. बेटा पिशाच ! अंगभर मुद्रा मारून जात बुडवून वैष्णव झालाय ! ठीक आहे !—”

विपिन उठून उभा राहिला आणि बोट दाखवून बजावून म्हणाला, “ध्यानांत ठेव, या बारुईपूरचे राखालदासबाबू आमच्या नात्याचे आहेत—बरं का बैरागी !”

या अनपेक्षित प्रकारामुळें विचारा भ्वातारा बैरागी हतबुद्ध होऊन पहात राहिला. एकाएकीं हीं मुलें अशीं कां पिसाळलीं याची त्याला कल्पनाच होईना.

अपूर्व म्हणाला, “गरीबांचें रक्त पिळून खाल्ल्यास तें पुन्हां ओकवायला लावूं तेव्हां सोडूं !”

नफर अजूनही बसून होता. कनवटीचे पैसे सोडून काढल्याचा राग अजूनही त्याच्या मनांत सळमळत होता. तो म्हणाला, “अगदीं बरोबर बोललांत तुम्ही बाबू. बैरागी नव्हे, गवीस आहे हा ! माझे दोन पैसे कसे ओकवले ते पाहिलेत ना तुम्ही ?”

सर्वादेखत भ्वातान्याची चांगलीच फजिती झाल्याचें पाहून सर्वांनाच मनांतल्या मनांत आनंद वाटला. त्याच्या मुदेवरचा परिणाम पाहून विनिन देखील मोठ्या जोरात आला आणि बसलेल्या लोकांना डोळा घालून म्हणाला, “अंदरकी बात तुम्हांला माहीत नाही—आम्ही याच्या गांवचे लोक—सारे काहीं माहीत आहे आम्हाला. काय रे भ्वातान्या, कां तुला वाळींत टाकलें होतें आमच्या गांवीं, तें सांगशील का यांना ?”

ती गोष्ट जुनी होती. एकादशीचा जन्म गवळ्याच्या कुळांत झाला होता. त्याची मूळ जात वैष्णव नव्हती हें सर्वांना माहीत होतें. त्याची एक सावत्र बहिण केव्हां तरी वांकडें पाऊल पडून परागंदा झाली होती. पुष्कळ प्रयत्न करून एकादशीनें तिला परत आपल्या घरीं आणलें होतें. या अत्याचाराबद्दल गांवचे सारे लोक त्याच्यावर चिड्डन उठले होते. तरीही आईबाप नसलेल्या या आपल्या छोट्या सावत्र बहिणीला टाकून द्यायला तो तयार होईना. त्याचें

जवळचें असें नात्याचें कुणी नव्हतें. लहानपणापासून या मुलीला त्यानें आपल्या अंगाखांद्यावर वाढवले होतें. मोठ्या थाटांत त्यानें तिचें लग्न लावून दिलें होतें. लहानपणींच विधवा झाल्यामुळे ती पुन्हां आपल्या दादाच्या घरी येऊन सुखासमाधानांत राहूं लागली होती.

वयाच्या म्हणा किंवा बुद्धीच्या म्हणा, दोषामुळे या पोरीचें पाऊल वाकडें पडलें तेव्हां म्हाताऱ्यानें रडून भुई थोडी केली. खारेंपिणें टाकून गांवोगांव झहरोशहरीं धुंडतां धुंडतां शेवटीं जेव्हां ती त्याला सांपडली, त्यावेळीं तिला घेऊन तो घरीं आला. गांवांतल्या उपद्रव्यापी लोकांना तेवढेंच कारण मिळालें. पण झाल्या चुकीमुळे खचलेली, पश्चात्तापानें पोळलेली, ही आपली अभागी बहिण घराबाहेर घालवून देऊन प्रायश्चित्त करून जातगंगेकडून पावन व्हायला एकादशी मुळींच तयार होईना.

गांवच्या लोकांनीं त्याला वाळीत टाकलें. न्हावीघोबी, गुडगुडीपाणी बंद केलें. तेव्हा निरुपाय होऊन एकादशीनें वैष्णवाची दीक्षा घेतली आणि गांव सोडून तो बारुईपूरला येऊन राहिला.

ही हकिकत सर्वांना माहीत होती. पण ही कुणाची तरी कुटाळ कहाणी कुणाच्या तरी तोंडून पुन्हां एकदां ऐकण्याचा आनंद अनुभवण्यासाठीं सारेच उत्सुक झाले होते. बिचारा एकादशी लाजेनें आणि भीतीनें मेल्याहून मेल्या-सारखा झाला होता. स्वतःसाठीं नव्हे—आपल्या छोट्या बहिणीच्या अब्रूसाठीं ! तारुण्यांत पहिलें पाऊल टाकतांच गौरीच्या हृदयाला जी भयंकर जखम झाली होती ती अजूनही तितकीच ओली होती, एक तिळभरसुद्धां वाळली नव्हती, हें म्हातारा जाणून होता. कुणीतरी कांहींतरी बोलेल, तिच्या तें कानीं जाईल आणि तिची ती जखम पुन्हा फांकेल, या भीतीनें काळवंडलेल्या चेहऱ्यानें तो मुकाट्यानें सर्वांकडे पहात बसला होता. त्याची ही काकुळतवाणी मनस्थिति इतर कुणाच्याही नजरेला आली नाहीं. पण त्याच्या चेहऱ्याकडे पहातांच अपूर्वला ती जाणवली आणि म्हणूनच तो आश्चर्यचकित झाला.

विपिन बोलत होता, “—दोन कोस पायपीट करीत भर उन्हांतून आम्ही आलों, ते काय चार आण्यांची भीक मागायला ? इतकी काय भीक लागलीय आम्हांला ? अन् ते चार आणे सुद्धां आज मिळायचे नाहीं - तर केव्हांतरी याच्या तागाची विक्री होणार, आम्ही ती बातमी मिळवायची, मग यायचं

एन्हा अशीच पायपीट करीत, तेव्हां मिळणार ! अन तेंमुद्दां बाबूजीनं दया हली तर ! व्याजाच्या पैशापायीं लोकाचं रक्त चोखून खाणाऱ्या या म्हाताऱ्याला काय वाटतं ? नुसता दम देऊन काम भागेलसं वाटतं याला ? ध्यानांत ठेव म्हणावं, इथल्या इथं तुझीं हाडं घुमळून काढलीं नाहीत तर माझं नांव विपिन भट्टाचार्यच नव्हे ! किती झालं तरी शूद्र माणूस, पैसा मिळाल्याबरोबर डोळे फिरले ! चल रे अपूर्व, चल आपण जाऊं. पुढं काय करायचं तें पाहून घेऊं ! ” असं म्हणून त्यानें अपूर्वचा हात ओढला.

अकरा वाजून गेले होते. एवढा लांब पल्ला पायींपायींच गाठीत आल्यामुळें यापूर्वीच अपूर्वला तहान लागली होती म्हणून त्यानें नोकराला सांगून पाणी मागवलें होतें. त्यानंतर हा तंडा सुरू झाला तेव्हां ती गोष्ट तो विसरून गेला होता. एका हातांत पाण्याचा तांब्या आणि दुसऱ्या हातांतल्या थाळींत बत्तासे घेऊन एक सत्तावीस अष्टावीस वर्षांची विधवा मुलगी, बाजूचा दरवाजा पायानें उघडून, आंत आली त्यावेळी आपण पाणी मागवल्याचें त्याला आठवलें.

गौरी कांहीं शूद्राच्या मुलीसारखी दिसत नव्हती. नुकतीच स्नान करून ती पूजेला बसलेली असावी. ती पीतांबर नेसली होती. बाहेर आलेला ब्राह्मण पाणी मागतो आहे असं नोकराच्या तोंडून कळल्यामुळें ती पूजा टाकून बाहेर आली होती.

तिनें विचारलें, “ आपणांपैकीं कुणी पाणी मागितलं होतं ? ”

विपिन उद्गारला, “ पीतांबर नेसून आलीस म्हणजे तुझ्या हातचं पाणी आम्ही पिऊं असं का वाटलं तुला ? अपूर्व, हीच बरं ती विद्याधरी ! ”

तिच्या हातची बत्ताशांची थाळी एकदम ग्वालीं पडली ! तिच्या चेहऱ्यावर आलेली कळा पाहून अपूर्व देखील मनांतल्या मनांत शर्मिंदा झाला. रागा-रागानें विपिनला एक कोपरखळी मारून तो म्हणाला, “ काय माकडचेष्टा लावल्या आहेस ? कांहीं रीतमात आहे कीं नाही तुला ? ”

विपिन होता खेड्यांतला माणूस. तंटेभाडणाचा प्रश्न आला, कुणाचा तरी पाणउतारा करायची संधि मिळाली, कीं स्त्री-पुरुष, लहान-मोठा असले भेदाभेद न पहाणारा तो होता एक निरपेक्ष वीरपुरुष. अपूर्वची कोपरखळी मिळाल्यामुळें तो अधिकच चिडला आणि एवढाले डोळे करून म्हणाला,

“ कां ? खोटं बोलतोंय कीं काय ? ब्राह्मणासाठीं प्यायला पाणी ही आणते ? शर्थ नाही का हिची ? भर बाजारात हिची हंडी फोडीन तें माहीत आहे का हिला ? ”

ही वादविवाद करण्याची वेळ नव्हे असा विचार करून अपूर्वने माघार घेतली. उगीच जमनाची मात्रा वाढेल, कमी होणार नाही, असा विचार करून तो म्हणाला. “ मीच पाणी आणायला सांगितलं होतं विपिन. तुला माहीत नव्हतं तें. उगीच कशाला झगडा करतोस ? चल आपण जाऊं. ”

कुणाकडेमुद्रां न पडतां गौरीने खाली पडलेली थाळी उचलून घेतली. ती मुकाट्यानें जाऊन दागआड उभी राहिली आणि नंतर तिथून म्हणाली, “ दादा, ते लोक कसली नर्गणी मागायला आले होते ती दिलीस का तूं ? ”

हा वेळपर्यंत एकादशी वेड्यापिशाचा खा होऊन बसला होता, तो बहिणीच्या हाकेनें मानावर आला आणि म्हणाला, “ नाही. आतां देतां ना ताई ! ”— अपूर्वला उद्देशून हात जोडून तो म्हणाला, “ बाबूमहाशय, मी गरीब माणूस. चार आणेच मला मागी आहेत. कृपा करून एवढे घ्याल ना ? ”

विपिन पुन्हां चिडून कांहींतरी वाईटसाईट बोलणार होता, त्याला अपूर्वनें खुणेनें राग बसायला लावले. तरीही एवढा सगळा प्रकार झाल्यावर अजूनही हा माणूस चार आप्यांची माग बोलतो आहे, असें पाहून त्याला स्वतःलाही त्याचा तिटकारा आल्या होता. राग आवरून तो म्हणाला, “ राहूं दे बैरागी— भ्रवा, तुमच्याकडून कांहींच नको आम्हांला. ”

एकादशीला कळून चुकलें कीं ही रागाची भाषा होती. एक सुस्कारा सोडून तो म्हणाला, “ कलिकाल आहे झालं ! अडचणीत माणूस सांपडलं कीं त्याची हाडें मोडायला मोडतांय का कुणी ! घोषालमहाशय, द्या. पांच आणे खाते-वहीला खर्ची घाला. यापेक्षां जास्त काय करायचं ? ” असें म्हणून बैराग्यानें पुन्हां एकदां मोठा सुस्कारा सोडला.

त्याची मुद्रा पाहून आतां अपूर्वला हंसूं लोटलें. या कंजूस म्हातान्याच्या नजरेनें चार आणे आणि पाच आणे यांच्यामधला फरक केवढा मोठा होता याची त्याला कल्पना आली होती. उगीच थोडेंसें हंसून तो म्हणाला, “ आतां

राहूं दे. कांहींच नको द्यायला तुम्हाला. असे चारपांच आणे आम्ही घेत नाहीं कुणाकडून. आम्ही चाललों.”

या चारपांच आण्यांच्या बाबतीत दाराच्या आडून कांहींतरी बोलणें ऐकूं येईल अशी अपूर्वची अपेक्षा होती. तिच्या पदराचें टोंक अजूनही दाराआड दिसत होतें. पण ती कांहींच बोलली नाहीं. जायत्यापूर्वी अपूर्व खरोखरच रागारागानें आपल्याशीं म्हणाला, “खरोखरच हीं माणसं दलकट आहेत. दानाच्या बाबतीत यांच्या मनाची मजल चारपांच आण्यांपलीकडे जात नाहीं. यांना पैसाच प्राणासारखा वाटतो. यांचं हाडमांस म्हणजे पैसा. हीं माणसं पैशासाठीं काय वाटेल तें करायला मागपुढं पढायचीं नाहीत.”

सान्या मंडळीसह जाण्यासाठीं अपूर्व उठून उभा राहिला. तितक्यांत अनाथबाबूची दृष्टि तिथें असलेल्या एका दहा अकरा वर्षांच्या मुलाकडे गेली. त्या मुलाच्या गळ्यांत उत्तरीय होतें, त्यावरून तो गुतकांत असावा. बाप किंवा असाच कुणीतरी त्याचा अगदीं जवळचा नातेवाईक मेलेला असावा. त्याची विधवा आई पडवीच्या भिंतीआड बसलेली होती. आश्चर्यचकित होत अनाथनें विचारलें, “अरे पूंठ्या, तूं रे कुठं इकडे ?”

बोटानें दाखवून पूंठ्या म्हणाला, “माझी आई बसलीय तिथं. ती म्हणते, आमचे बरेचसे पैसे जमा आहेत यांच्याकडे ” असें म्हणून त्यानें एकादशीकडे बोट केलें.

तें ऐकून सारेच आश्चर्यचकित झाले. हें प्रकरण काय आहे हें समजून घेण्याच्या जिज्ञासेनें सारेच थांबून राहिले. तहानें जीव कासावीस होत होता तरीही अपूर्व देखील विपिनचा हात धरून पुन्हा खाली बसला.

एकादशीनें विचारलें, “तुझं नांव काय रे बाळ ? वर कुठं तुझं ?”

मुलगा म्हणाला, “माझं नांव शशधर. माझं घर यांच्याच गावीं—कालीदोहला.”

“तुझ्या बापाचं नांव काय रे ?”

मुलाच्या वतीनें उत्तर देण्यासाठीं अनाथ पुढें सरसावला. तो म्हणाला, “याचा बाप मरून पुष्कळ दिवस झाले. याचा आजोबा रामलोचन चतर्जी. त्याचा मुलगा—म्हणजे या मुलाचा बाप—मेला तेव्हा तो कुठं तरी निघून

गेला होता. सात वर्ष त्याचा पत्ता नव्हता. एक महिन्यापूर्वी तो आला. परवांच्या दिवशी यांच्या घराला आग लागली. आग विझवायचा प्रयत्न करताना म्हातारा जळून भेला. आता या नातवाशिवाय त्याचा कुणी वारस नाही. ”

ती हकिकत ऐकून सर्वांनाच वाईट वाटले. एकादशी मात्र उगीच बसून राहिला होता. थोड्या वेळाने त्याने विचारले, “पैशाची पावती आहे का ? तुझ्या आईला विचारून ये पाहू. ”

आईला विचारून येऊन मुलगा म्हणाला, “कागदपत्र काहीसुद्धा नाही. सारं जळून गेलं. ”

एकादशीने विचारले, “किती रक्कम आहे ? ”

आता ती विधवा पुढे आली आणि माथ्यावरचा पदर वराच पुढे ओढून म्हणाली, “मरायच्या पूर्वी त्यांनी सांगितलं होतं, की पांचशें रुपये तुमच्याकडे ठेवून आजोबा तीर्थयात्रेला गेले होते म्हणून. आम्ही अगदी गरीब माणसं आहोत बाबा. हवी तर सारी रक्कम देऊ नका. भिक्षा म्हणून काहीतरी द्या. ” असे म्हणून ती विधवा स्फुंदस्फुंदून रडू लागली.

हा वेळपर्यंत घोषाळमहाशय खातेवह्या बाजूला ठेवून मन लावून तिचे माषण ऐकत होते, ते पुढे होऊन म्हणाले, “असं पहा, कुणी साक्षीबिक्शी आहेत ? ”

विधवा म्हणाली, “नाही. आम्हाला तरी कुठं माहीत होतं ? आजोबांनीं गुपचुप पैसे इथं आणून जमा केले होते. ”

गालांतल्या गालात हंसत घोषाळ म्हणाले, “नुसतं रडलं म्हणून काय होणार बाई ? भल्यामोठ्या रकमेचा प्रश्न आहे हा. पावती नाही, साक्षीदार नाही, मग रक्कम कशा मिळेल ? ”

बिचारी विधवा फुलून फुलून रडत होती. या रडण्याचा परिणाम काय होणार, ते सर्वांना कळून चुकलं होतं.—आतां एकादशी पुढे आला आणि घोषाळला उद्देशून म्हणाला, “कुणीतरी पांचशें रुपये आणून दिल्याचं मला आठवतं. ते काही नेले नाहीत त्यानं. जुन्या खातेवह्या काढून एकदां शोधून पहा पाहू, कुठं नोंदबिंद मिळते की काय ? ”

घोषाळमहाशय सणसणून उद्गारले, “एवढ्या जुन्या कबरीतलीं भुतं उकरून काढायला वेळ कुणाला आहे बाबूजी ? लेख नाही, चराटी नाही, माक्ष नाही—”

त्याचें वाक्य पुरें होण्यापूर्वीच दाराच्या आडून जबाब आला, “चिठीपत्र नाही म्हणून ब्राह्मणाचे पैसे बुडवायचे की काय ? जुन्या खातेवह्या पहा ना. तुम्हाला वेळ नसेल तर माझ्याकडे द्या. मी पहाते. ”

सारे आश्चर्यचकित होऊन दाराकडे पाहूं लागले. पण हा हुकूम देणारी व्यक्ती कांहीं कुणाच्या नजरेस आली नाही.

घोषाळ नरम येऊन म्हणाले, “किती वर्षे झाली आहेत कोण जाणे ताई ! इतक्या दिवसाच्या खातेवह्या धुंडाळणं कांहीं सोपं काम नाही. ही राम आहे खातेवह्यांची ! असेल जमा तर मिळेल की नोंद !—” विधवेला उद्देशून तो म्हणाला, “तू रडूं नको बाई. असेल तुझा पैसा तर मिळून जाईल. अस कर, उद्यां आमच्या घरी ये, मग साऱ्या खाणाखुणा विचारून घेईन आणि खातेवह्यांत करूं मग शोध. असं घाईघाईने व्हायचं नाही तें काम ? ”

लगेच कबुली देऊन ती विधवा म्हणाली, “बरं बाबा, उद्या मकाळीं तुमच्या तिकडेच येते. ”

“ये हं. ” असें म्हणून घोषाळमहाशयांनीं समोरची खातेवह्या बंद करून त्या दिवसाचें काम संपवले.

खाणाखुणा विचारण्यासाठीं त्या विधवेला आपल्या घरी बोलावण्याचा त्याचा उद्देश उघड होता. दाराआडून गौरी म्हणाली, “आठ वर्षांपूर्वी का ?—मग १३०१ सालच्या खातेवह्या काढून पहा बरं पैसे जमा आहेत की नाहीत ते ? ”

घोषाळ म्हणाले, “एवढी कसली घाई आली आहे आतांच ? ”

गौरी म्हणाली, “माझ्याकडे द्या वह्या. मी काढून देते. ब्राह्मणाची बाई, दोन कोस पायपीट करीत आली, पुन्हा या भरल्या उन्हांतून आता दोन कोस चालत जाणार, आणि पुन्हां तिनें उद्यां आपल्या तिकडे यायचं, एवढी दगदग करायची काय जरूरी घोषाळकाका ? ”

एकादशी म्हणाला, “खरंच तर घोषाळमहाशय, ब्राह्मणाच्या बाईला निष्कारण त्रास देणं बरं का ? द्या, द्या, झटपट काढून द्या. ”

संतापलेले घोषाळबाबू हातपाय आपटीत शेजारच्या खोलीत गेले आणि १३०१ सालच्या खातेवह्या घेऊन बाहेर आले. दहा बारा मिनिटें पांनें उलटून झाल्यावर ते एकदम खूष होऊन म्हणाले, “ काय आमच्या गौरी-माईची तीक्ष्ण बुद्धि ! अगदीं याच खातेवह्यांत मिळाली कीं जमेची नोंद. हें पहा रामलोचन चतर्जीचे जमा पांचशें—”

एकादशी म्हणाला, “ हं. झटपट व्याजाचा आकार करा पाहूं घोषाळ-महाशय. ”

घोषाळ आश्चर्यचकित होऊन म्हणाले, “ आणखी व्याज ? ”

एकादशी म्हणाला, “ अर्थात् ! नको का घायला ? तो पैसा खेळता राह्यलाय ना ? गाडून तर ठेवला नव्हता ! आठ वर्षांचें व्याज —आणखी वर किती महिने गेले आहेत पहा पाहूं. ”

हिशेव करतांना व्याज मुद्दल मिळून साडेसातशें रुपये झाले. बहिणीला उद्देशून एकादशी म्हणाला, “ ताई, संदुकींतले पैसे घेऊन ये पाहूं. बरं. बाई, सारी रक्कम एकदाच घेऊन जाणार का ? ”

विधवेच्या अन्तर्तीचा बोल त्या अन्तर्यामी भगवंतालाच ऐकूं आला !

डोळे पुसून ती म्हणाली, “ यावेळीं एवढे पैसे काहीं नकोत मला. सध्यां मला पन्नास रुपये पुरेत. ”

“ मग घेऊन जा ते बाई. घोषाळमहाशय, ती खातेवही इकडे घ्या पाहूं. सही करतो तिच्यावर—आणि बाकी रकमेची पावती करून देऊंया तिला. ”

घोषाळ म्हणाले, “ मीच देतां सही करून. तुम्हाला कशाला—”

एकादशी म्हणाला, “ नाही, नाही. ती खातेवही इकडे घ्या. माझ्या डोळ्यांनं पाहून घेऊं दे मला—” असें म्हणून खातेवही घेऊन पाहून एक मिनिटभन्यानें डोळे मिटून तो हंसूं लागला आणि म्हणाला, “ घोषाळमहाशय, त्यां ब्राह्मणाच्या नांवानं ही एक मोत्याची जोडी जमा आहे ना ? मला माहीत आहे तें ! आमच्या घोषाळमहाशयांना साऱ्याच वेळीं साऱ्याच गोष्टी कांहीं डोळ्यांना नीटशा दिसत नाहींत !—” असें म्हणून एकादशी दरवाजाकडे पाहून हंसला. एवढ्या लोकांच्या समोर धन्यानें घेतलेल्या या चिमट्यानें घोषाळबाबूचा चेहरा काळवंडून गेला.

ही सारी भानगड उगकल्यानंतर आपल्या दोस्तांना घेऊन अपूर्व ज्यावेळीं सळसळत्या उन्हावून जायला निघाला त्यावेळीं त्याच्या मनांत कसलें तरी काहूर माजलें होतें. घोषाळ बरोबर होते. ते मोठ्या आदरांनें आमंत्रण देऊन म्हणाले. “या ना, गरीबाघरचें थोडें गूलपाणी खाऊन जा ना.”

एक शब्दसुद्धां न बोलतां अपूर्व त्याच्याबरोबर जायला निघाला.

घोषाळच्या अंगाची आग झाली होती. धन्याला उद्देशून तो म्हणाला, “पाहिलेत ? या हलकट माणसाची दानत पाहिलीत ? हरामजाद्याच्या वेचालीस पूर्वजांचें भाग्य म्हणून आपल्यासारख्या ब्राह्मणसंतानांची पायधूळ त्याच्या घरीं पडली. बेटा संतान कीं नाही ! पांच आण्याचे पैसे देऊन भिकाऱ्यासारखा बालवून घ्यायला पहात होता.”

विपिन म्हणाला, “जरा दोन दिवस थांबा. हरामजाद्याचे न्हावीधोबी बंद करून पांच आणे कसे बाहेर काढतो ते पहा. राखालबाबू आमचे पाहुणे आहेत, हें विसरूं नका घोषाळमहाशय.”

घोषाळ म्हणाले, “मी एक ब्राह्मण. सकाळसंध्याकाळ संध्यापूजा केल्या- शिवाय कधीं पाणी घालीत नाहीं तांडांत. भरदुपारीं दोन मोल्यांसाठीं कशी माझी अब्रू घेतली म्हातान्यानं, तें पाहिलेत ना तुम्हींच ? कधीं कल्याण व्हायचें नाहीं वेष्ट्याचें ! अगदीं माझा शाप आहे हा ! अन् ती कारटी— तिला शिवलं तर आंधोळ करावी लागेल—त्या कारटीनं घेऊन ब्राह्मणाला प्यायला पाणी घ्यायचें होय ? पैशाची गुर्मी कशी-चढते तें एकदां बघून घ्या चांगलं !”

हे भाषण चाललें असतां अपूर्वनें त्यांत सुळींच तोंड घातलें नव्हतें. तो रस्त्यांत एकदम मधेंच थांबला आणि म्हणाला, “अनाथ, मी मागं जातां बाबा, मला भारी तहान लागली आहे.”

घोषाळ चकित होऊन म्हणाले, “आतां मागं कुठें जातां ? हें तर आमचें घर दिसतंय समोर.”

अपूर्व नकार देत म्हणाला, “यांना घेऊन जा आपण. मी एकादशीच्याच घरीं जाणार पाणी प्यायला.”

“ एकादशीच्या घरी पाणी प्यायला ? ” सारेच डोळे वटारून पहात राहिले. त्याचा हात धरून हिसडा मारून विपिन म्हणाला, “ मर दुपारच्या उन्हांत ही पुरे झालीं तुझीं दांग ! तोंड तरी पहा. एकादशीच्या बहिणीच्या हातचं पाणी का तूं पिणार ? ”

हात सोडवून घेऊन अपूर्व निकरानें म्हणाला, “ हो. स्वरोस्वर तें पाणी राहिलेंय तिथें— तें पिऊन यायचेंय मला, तुम्ही जा घोषाळमहाशयाच्या घरी. मी तिकडे जाऊन येतो आणि या झाडाखालीं तुमची वाट पहातो. ”

त्याचें तें आणीबाणीचें भाषण ऐकून हतबुद्ध होऊन घोषाळ म्हणाले, “ पण मग प्रायश्चित्त करावं लागेल तें माहीत आहे ना ? ”

अनाथ म्हणाला, “ वेड लागलं कीं काय तुला ? ”

अपूर्व म्हणाला, “ कोण जाणे !—प्रायश्चित्त करायचें असल तर तें मग पाहून घेऊ ! पण आतां मी निघालों—”

असें म्हणून त्या तडतडत्या उन्हांतून भगभर पावले टाकीत तो एकादशीं बैराग्याच्या घराच्या दिशेनें चालता झाला.

